

COMPLIMENTARY COPY

સયાજીરાવ

દી પોત્સવી
અને
વસંતપંચમી

વિ. સં. ૨૦૪૬-૪૮

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક ૨૮

અંક ૧-૨

સંપાદક

રામકૃષ્ણ વુ. બ્યાસ

નિયામક,

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
વડોદરા

ચિત્ર-૧ અને ૨. વિષ્ણુ, ટેટ્ટ,

[ચિત્રની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં
મુ. હ. રાવલ અને મુનીન્દ્ર વી. જોશીનો લેખ]

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

સ્વા. ધ્યા. ય.

(દીપોત્સવી અને વસંતપંચમી)

પુ. ૨૯ અંક ૧-૨

વિ. સં. ૨૦૪૭-૪૮

નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨

અ નુ ક મ

પૃષ્ઠાંક

- ૧ બ્રહ્મસૂત્રમાં નિરૂપિત વેદનું નિત્યત્વ—પુનિતા નાગચંજી દેસાઈ ૧-૬
- ૨ ‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાગૂંથણીમાં નિર્વચનની પ્રયુક્તિ
—વસંતકુમાર મ. ભટ્ટ ૭-૧૮
- ૩ ટોટુની ગુપ્તકાલીન (વજ્ર) અને અનુગુપ્તકાલીન મહિષમર્દિનીની પ્રતિમા
—યુ. હ. રાવલ, મુનીન્દ્ર વી. જોશી ૧૯-૨૨
- ૪ ભક્તિસિદ્ધાન્તનો વિકાસ તથા શાંડિલ્યભક્તિસૂત્ર અને નારદભક્તિસૂત્ર
—એક તુલનાત્મક અભ્યાસ—જ. ક. ભટ્ટ ૨૩-૨૮
- ૫ તારા, કુરુક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્રાશિખર—ર. ના. મહેતા ૨૯-૩૦
- ૬ પાઠસમીક્ષામાં ટીકાકારોનું યોગદાન—ઉર્વશી સી. પટેલ ૩૧-૩૬
- ૭ મહિમમટનું અનુમિતાનુમેય અનુમાન અને વ્યંજના—અરુણા કે. પટેલ ૩૭-૫૦
- ૮ જન શબ્દાનુસાસનમ્—(નરંજન પટેલ ૫૧-૫૪
- ૯ ગુજરાતના દક્ષિણેની સાધન તરીકે સમીક્ષા (આઝાદીની લડતનાં
દક્ષિણે (વધે)—એસ. પી. જાની ૫૫-૬૪
- ૧૦ સુબોધકુમુદાકર—ગૂર્જર વિદ્વાન પં. સોમનાથ વ્યાસપ્રણીત
એક અસાત્ર પ્રથ—સિદ્ધાર્થ યશવંત વાકણકર ૬૫-૮૦
- ૧૧ વ્યંજની સૌંદર્યપરક કસોટી—ભગવાનદાસ એન. કહાર ૮૧-૮૬
- ૧૨ ‘વીરવાસવદત્તમ્’—કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન—આર. પી. મહેતા ૮૭-૧૦૦
- ૧૩ સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી લક્ષણો—અજિત ઠાકોર ૧૦૧-૧૧૦

૨

૧૪	શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલલ કચ્છીવિરચિત આરાધનાશતક—મનોબૈજાનિક વિશ્લેષણ—સી. વી. ઠક્કરાલ	૧૧૧-૧૧૬
૧૫	સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો—મુગટલાલ બાવીસી	૧૧૭-૧૨૨
૧૬	આદિવાસીઓની કલા-કારીગરી—શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી	૧૨૩-૧૨૬
૧૭	અન્યાયલોકન	૧૨૭-૧૪૦
૧૮	સાભાર સ્વીકાર	૧૪૧-૧૪૨

સ્વધ્યાય

(દીપોત્સવી અને વસંતપંચમી) વિ. સં. ૨૦૪૬-૪૮

પુસ્તક ૨૯ :

નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨

અંક ૧-૨

બ્રહ્મસૂત્રમાં નિરૂપિત વેદનું નિત્યત્વ*

પુનિતા નાગરજી દેસાઈ†

અનેક ભારતીય વેદમર્મજ્ઞો, પ્રાચીનશાસ્ત્રો તથા શાસ્ત્રજ્ઞો વેદનું નિત્યત્વ, અપૌરુષેયત્વ અને સ્વતઃ પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ તરીકે પ્રાચીન સમયથી વેદનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે. જૈમિનિમુનિ તથા શંખર સ્વામીના મત પ્રમાણે વેદની નિત્યતાનું પ્રમાણ્ય સ્વયં વેદ જ છે, જેમકે:—તસ્મે નૂતનમનિષથે વાવા ચિરુપ-નિત્યમા । વૃણે ચોદસ્વ સુષ્ટુતિમ્ ।”¹ જગવેદની આ ઝગ્યામાં ‘નિત્યા વાક્’ પદો વેદમન્ત્રો માટે જ પ્રયોજ્યાં છે અને જૈમિનિ આચાર્યે તે પોતાના સિદ્ધાંતના સમર્થન માટે એ ઝગ્યાનો જ ચરમહેતુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. વેદિક વાણીની નિત્યતાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ્ય જગવેદના અનેક મંત્રોમાં² પ્રાપ્ત થાય છે. વેદના પ્રામાણ્યને સ્વીકારવાથી સાંખ્યાદિ ષડ્દર્શનોને આસ્તિક કહ્યાં છે, જ્યારે ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનોમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારાયું ન હોવાથી નાસ્તિક કહેવાય છે. આમ કેન્દ્રસ્થાને ઈશ્વરની માન્યતા નથી પરંતુ વેદપ્રામાણ્યનું મહત્ત્વ રહેલું છે. પૌરુષેય મતાનુસારી નૈયાયિકો પણ વેદને સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની રચના જ માને છે અને વેદનું નિત્યત્વ સ્વીકારે છે. વેદ પરમાત્માની દિવ્યવાણી છે, જેનું શ્રવણ ઋષિઓએ પોતાના તપઃપૂત હૃદયમાં દીર્ઘ તપસ્યા પછી કર્યું હતું. શ્રવણ કરવાને લીધે જ વેદનું ‘શ્રુતિ’ નામ સાર્થક છે. પરબ્રહ્મ અનુભૂતિનો વિષય છે અને તત્ત્વદર્શી ઋષિઓની અનુભૂતિના ઉદ્ગારો એ પથ પર પ્રસ્થાન કરવા ઈચ્છનાર આધ્યાત્મિક માર્ગના પ્રવાસી માટે ચોક્કસપણે પ્રમાણ્યભૂત છે. આથી તેઓ માને છે કે એ અનુભવો મનુષ્યોની પોતાની પ્રવૃત્તિને લીધે થતા નથી, પરંતુ તે અકર્તૃક છે, અપૌરુષેય છે. વેદ સ્વતઃ આવિર્ભૂત થનાર નિત્ય પદાર્થ છે. વેદના કર્તા તરીકે કોઈ પણ પુરુષનું સ્મરણ ક્યાંય પણ

‘સ્વધ્યાય’, પુ. ૨૯, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર-૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી-૧૯૯૨, પૃ. ૧-૬.

* ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળના માર્ચ ’૯૧ના શામળાજી મુકામે યોજાયેલ અધિવેશનમાં રજૂ થયેલ નિબંધ

+ શ્રીમતી જી. પી. બોફે આદ્ય સંબોધ, વલસાડ. ૩૬૬ ૦૦૧

¹ જગવેદ : ૮-૭૫-૬. ૨ જગવેદ : ૩-૫૩-૧૨, ૭-૩૩-૩ હિત્યાદિ

ઉપસાધ થતું નથી. વેદ તેના તે જ રૂપમાં કાયમ રહેતા હોવાથી તેનામાં એક પ્રકારનું નિત્યત્વ મનાયું છે.

સાંખ્યમતવાદીઓ વેદને અપોરુષેય અને સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે. “યસ્મિન્નદષ્ટેડપિ કૃતબુદ્ધિરુપજાયતે તત્ પૌરુષેયમ્”^૩ (દષ્ટની જેમ) અદષ્ટમાં પણ બુદ્ધિપૂર્વક નિર્માણ થવાથી જ પોરુષેયતા આવે છે, એમ પોરુષેયની વ્યાખ્યા આપી સાંખ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે પુરુષ દ્વારા ઉચ્ચારિત માત્રથી જ કોઈ વસ્તુ પોરુષેય થતી નથી. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે “તસ્યૈતસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્ યદ્ ઋગ્વેદઃ”^૪ તે મહાભૂતનો નિઃશ્વાસ જ ઋગ્વેદ આદિ વેદ છે. જેમ શ્વાસો-શ્વાસ સ્વતઃ જ આવિર્ભૂત થાય છે. એની ઉત્પત્તિમાં કોઈ પુરુષબુદ્ધિ હોતી નથી, તેમ તે મહા-ભૂતના નિઃશ્વાસરૂપ એ વેદો સ્વતઃ જ આવિર્ભૂત થાય છે, અને આથી જ એ અપોરુષેય છે. વળી યથાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી પોતાની સ્વભાવિક શક્તિની અભિવ્યક્તિને કારણે વેદ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય છે, એમ “નિજ શક્ત્યભિવ્યક્તેઃ સ્વતઃ પ્રામાણ્યમ્”^૫ એ સૂત્રમાં કહ્યું છે.

વેદપ્રામાણ્ય અને વેદની અપોરુષેયતા તેમ જ નિત્યતાને સિદ્ધ કરવાનો સુંદર પ્રયત્ન મીમાંસાદર્શનમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે. મીમાંસકો શબ્દને નિત્ય માને છે, અને નૈયાયિકોના શબ્દાનિત્યત્વના સિદ્ધાંતનું ખંડન કરે છે. “તદર્થશાબ્દાત્”^૬ સૂત્રથી ઉપક્રમ કરીને “જનિત્ય સંયોગાન્મત્રાતર્થયમ્”^૭ સુધીનાં સૂત્રોને પૂર્વપક્ષ તરીકે લઈને “જિવિશિષ્ટસ્તુ વાક્યાર્થઃ”^૮ સૂત્રથી કહ્યું : ૧^૯ સુધીનાં સૂત્રોમાં તેનું ખંડન કરીને વેદમત્રોનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કર્યું છે. પૂર્વ-મીમાંસાના ઔત્પત્તિક સૂત્રમાં શબ્દ અને અર્થને અનાદિ માનીને તેમના સંબંધને પણ અનાદિ માન્યો છે, જેમ કે—“ઔત્પત્તિકસ્તુ શબ્દસ્ય જર્થન સમ્બન્ધઃ”^{૧૦} મીમાંસકો માને છે કે નિત્યશબ્દના શશિભૂત વેદ નિત્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે. આથી વેદની નિત્યતા તથા પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે. એમના મતે શબ્દ અશ્રુત હોય તો પણ હુમ થતો નથી. આકાશમાં અન્તર્હિત શબ્દ તાલુ તથા જિહ્વાના સંયોગમાત્રથી આવિર્ભૂત થાય છે, ઉત્પન્ન થતો નથી. અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા ઉચ્ચારિત શબ્દ એકરૂપ જ રહે છે. જુદી તો માત્ર નાદની થાય છે, જે અનિત્ય છે પરંતુ શબ્દ નિત્ય છે. નિત્યત્વને લીધે જ શબ્દ સાંભળતાં જ અર્થનું યુગપદ્ જ્ઞાન તથા પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનું સઘજ્ઞાન થાય છે. સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમાં પણ મીમાંસકોને અનુકૂળ એવું જ વેદનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. વૈશિષ્ઠિક દર્શનમાં પણ કહ્યું છે કે “તદ્ વચનાદ્ આમ્નાયસ્ય પ્રામાણ્યમ્”^{૧૧} તેનું અર્થાત્ પરમાત્માનું વચન હોવાથી જ આમ્નાયનું પ્રામાણ્ય છે.

વેદાંતશાસ્ત્ર પણ સાંખ્ય અને મીમાંસકોના વેદનું નિત્યત્વ, સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અને અપોરુષેયત્વના મતવ્ય સાથે સહમત હોય એમ જણાય છે. વેદાંતમાં કહ્યું છે કે “પ્રત્યક્ષં શ્રુતિઃ પ્રામાણ્યં પ્રત્યનવેક્ષત્વાત્”^{૧૨} પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ શ્રુતિને અન્ય કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા ન હોવાથી જ વૈદિક શબ્દમાં પ્રામાણ્ય સ્થાપિત કર્યું છે. બલસૂત્રકારે “શાક્ત્યોનિત્વાત્”^{૧૩} સૂત્રમાં બલ શબ્દપ્રામાણ્યગમ્ય હોવાથી પ્રમાણભૂત છે, એમ કહ્યું છે. વળી દેવતાધિકરણ^{૧૪}ના “શબ્દં દત્તિ

૩ સાં. સૂ. ૫-૫૦.

૪ સાં. સૂ. ૫-૫૧.

૫ જૈ. મી. સૂ. ૧-૨-૩૧.

૬ જૈ. મી. સૂ. ૧-૨-૩૬

૭ જૈ. મી. સૂ. ૧-૨-૪૦.

૮ જૈ. મી. સૂ. ૧-૨-૫૩.

૯ જૈ. સૂ. ૧-૫

૧૦ જૈ. સૂ. ૧-૧-૩

૧૧ ખ. સૂ. ૧-૧-૩

૧૨ ખ. સૂ. ૧-૩-૨૦ થી ૨૬. સૂત્રો.

બ્રહ્મસૂત્રમાં નિરૂપિત વેદનું નિત્યત્વ

૩

ચેન્નાત : પ્રભવાત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્ ।”, “મત એવ ચ નિત્યત્વમ્ ।” અને “સમાન નામરૂપત્વાન્નાડડવૃત્તાવપ્યવિરોધો દર્શનાત્ સ્મૃતેશ્ચ ।” સૂત્રોમાં દેવાદિ સહિત સર્વજગતની ઉત્પત્તિ વેદશબ્દથી જ થઈ હોવાથી વેદશબ્દનું નિત્યત્વ કહ્યું છે. જે પ્રમાણે ઇદ્રાદિ દેવો પોતાના સામર્થ્યથી અનેક શરીરને ધારણ કરીને એક જ સમયે કર્ણમાં આવતા અનેક યશોમાં ગમન કરી શકે છે, તેથી યજ્ઞાદિકર્મમાં વિરોધ આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે શબ્દમાં પણ વિરોધ આવશે નહિ. કેમ કે વૈદિક શબ્દથી દેવાદિ જગતની ઉત્પત્તિનો સૂત્રકાર સ્વીકાર કર્યો છે અને અન્ય કોઈ પણ પ્રમાણની અપેક્ષા ન કરનારી શ્રુતિ અને શ્રુતિરૂપ અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા કરનારી સ્મૃતિ પણ વૈદિક શબ્દથી સર્વજગતની ઉત્પત્તિ કહે છે. બ્રહ્મસૂત્રનાં ઉપરોક્ત ત્રણ સૂત્રોનાં ભાષ્યોમાં શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય વગેરેએ પોતપોતાની વિચારસંણી રજૂ કરી હોવા છતાં સૌએ સૂત્રકારને અનુકૂળ અર્થઘટન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જન્મમૃત્યુયુક્ત અનિત્ય દેવાદિ શરીરોની સાથે નિત્ય શબ્દનો સંબંધ સ્વીકારવાથી તે અનિત્ય થઈ જતો નથી. કેમ કે વૈદિક શબ્દથી દેવાદિ જગતની ઉત્પત્તિનો આચાર્યએ સૂત્રકારને અનુસરીને સ્વીકાર કર્યો છે. ઇદ્રાદિ દેવોની વેદના શબ્દોથી જ ઉત્પત્તિ છે અને પૂર્વે પૂર્વેના ઇન્દ્રાદિ નારા પામતા એ વૈદિક ઇન્દ્રાદિની આકૃતિવિશેષને કહેનારા ઇન્દ્રાદિ શબ્દાદિથી ઇન્દ્રાદિ જાતિનું સ્મરણ કરીને તેવા આકારને અન્ય ઇન્દ્રાદિને પ્રજ્ઞપતિ સૂચે છે. વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તો પણ આકૃતિઓ નિત્ય હોવાથી શબ્દમાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. આમ આકૃતિ નિત્ય હોવાથી દેવાદિના પ્રભવ સ્વીકારાય તો પણ શબ્દમાં વિરોધ આવશે નહિ. વૈદિક શબ્દો અનિત્ય ગણાશે નહિ. વળી ‘દેવદત્ત’ વગેરે શબ્દની જેમ ‘ઇન્દ્ર’ વગેરે શબ્દો વ્યક્તિવિશેષના સંકેતવાળા નથી, પરંતુ ‘જો’ આદિ શબ્દોની જેમ જાતિવિશેષનો સંકેત બતાવનારા છે. તેમ જ તે શબ્દોમાં વાચ્યવાચકભાવ (અર્થ એ વાચ્ય છે અને શબ્દ એ વાચક છે, એ બંનેનો પરસ્પર વાચ્યવાચકભાવ માન્યો છે) પણ નિત્ય છે. વૈદિક એવા ઇન્દ્રાદિ શબ્દથી તેના ખાસ અર્થનું સ્મરણ કરીને કુભાર જેમ ઘડાને બનાવે તેમ પ્રજ્ઞપતિ ઇદ્રાદિને સૂચે છે, તે પ્રત્યક્ષ એટલે શ્રુતિ અને અનુમાન અર્થાત્ સ્મૃતિથી જણાય છે, જેમ કે—“એતે હિતિ વૈ પ્રજાપતિ-દેવાનસૃજતાસૃષ્ટમિતિ મનુષ્યાનિમ્બવ इति पितृस्तिरः पवित्रमिति ब्रह्मनाश्व इति स्तोत्रं विश्वानीति शक्नमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः ॥” “પ્રજ્ઞપતિ એ (દેવો) એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક દેવતાને, અસુષ્મ (રૂધિરપ્રધાન દેહમાં સ્મરણ કરનાર મનુષ્ય) એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક પિતૃઓને, તિરઃપવિત્રમ્ (પવિત્રનો તિરસ્કાર કરનાર ગ્રહ)એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક ગ્રહોને, માશ્વ : (ઋષાઓમાં ગ્યાપી રહેલાં સ્તોત્રો)એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક સ્તોત્રને વિશ્વાનિ (સ્તોત્રપછી પ્રયોગમાં આવનારાં સ્તોત્રો)એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક શાસ્ત્રને અને અભિસૌમગ (સર્વત્ર સોભાગ્યયુક્ત)એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક અન્ય પ્રજ્ઞોને સૂચતા હતા. વળી “સ મૂરિતિ વ્યાહરન્ સ મુમિમસૃજત ।”^{૧૩} તે પ્રજ્ઞપતિએ ‘મુ’ એવો ઉચ્ચાર કરતાં પૃથ્વી સરળ. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે—

“નામરૂપે ચ મૂતાનાં કર્મણાં ચ પ્રવર્તનમ્ ।

વેદશબ્દેષ્ય એવાડડ લો નિર્મમે સ મહેશ્વરઃ ॥”^{૧૪}

૬

પુનિતા નામરથ દેસાઈ

તે મહેશ્વર આદિમાં વૈદિક શબ્દોથી જ ભૂતોનાં નામરૂપોને અને કર્મોના પ્રવર્તનને નિર્માણ કરતા હતા. વળી અન્ય સ્મૃતિઓમાં પણ કહ્યું છે કે “તે પ્રજાપતિએ વેદશબ્દથી નામ તથા કર્મો જુદાં જુદાં કર્યાં તથા જુદી સંસ્થા નિર્માણ કરી.” તેમ જ “વેદશબ્દથી આરંભમાં તે પ્રજાપતિએ ભૂતોનાં તથા કૃત્યાઓનાં અને દેવાદિનાં નામરૂપ તથા પ્રપંચ કર્યાં.”

શબ્દ અને અર્થ અનાદિ હોવાથી તેમનો સંબંધ પણ અનાદિ છે, અને તેથી વેદના નિત્યત્વને આધ આવતો નથી, એમ અર્થઘટન કરીને શબ્દની ચર્ચા કરતાં શંકરાચાર્ય કહે છે કે શબ્દ વર્ણાત્મક છે, વૈયાકરણીની જેમ તેઓ શબ્દને સ્ફોટાત્મક ગણતા નથી અને પોતાના મતના સમર્થન માટે ભગવાન ઉપવર્ણના શબ્દો આપે છે, જેમ કે—“વર્ણા एव तु शब्दः ।” શબ્દ વર્ણરૂપ જ છે, કેમ કે વર્ણથી અતિરિક્ત સ્ફોટાત્મક શબ્દનો અનુભવ થતો નથી. વર્ણો ઉત્પન્ન થઈને તરત જ વિનાશ પામતા નથી કેમ કે “આ તે જ વર્ણો છે” એવી પ્રત્યક્ષતા થાય છે. વર્ણની પ્રત્યક્ષિતાનો પ્રમાણાન્તરથી આધ થતો નથી. ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરેલા વર્ણો વડે વ્યુત્પન્ન જાતિના બોધ દ્વારા મનુષ્યને વ્યક્તિનો બોધ થાય છે અને વર્ણોનું સામાન્ય (જાતિ) સ્થાપી છે, તેથી નિત્ય શબ્દથી દેવાદિ વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ અવિરુદ્ધ છે. દેવાદિ સર્વજગતની વેદ શબ્દથી ઉત્પત્તિ હોવાથી જ વેદશબ્દનું નિત્યત્વ છે. શ્રી વેદવ્યાસ પણ કહે છે કે—

“युगान्तेऽस्तहितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनु ज्ञाताः स्वबंभुवा ॥”^{૧૫}

“યુગના અંતે (પ્રલયકાળમાં) ઇતિહાસો સહિત અંતર્ધાન થયેલા વેદોને સૃષ્ટિના આદિકાલમાં બ્રહ્માની આજ્ઞાને પામેલા મહર્ષિઓ તપ વડે સંપાદન કરતા હતા.”

બ્રહ્મસૂત્રકારને અનુકૂળ અર્થઘટન આપતાં શંકરાચાર્ય તેમ જ રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે મહાપ્રલયમાં સર્વજગત પોતાનાં નામરૂપો ત્યાગ કરીને લીન થાય છે, અને મહાસૃષ્ટિમાં નવીન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ અનિત્ય થઈ જતો નથી કે શબ્દપ્રામાણ્યમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે સૃષ્ટિ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સર્જવાના પદાર્થો સમાન નામ-રૂપવાળા હોવાથી કોઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમ જ આદિ સૃષ્ટિ વખતે જ પરમાત્મા પહેલાના આકારવાળા જગતનું સ્મરણ કરીને તે પહેલાંની જેમ જ સર્જે છે અને પૂર્વેના અનુકરણવાળા વેદોને પ્રકટ કરીને તે હિરણ્યગર્ભને આપે છે. આ પ્રમાણે દર્શનથી (શ્રુતિથી) અને સ્મૃતિથી જણાય છે. જેમ કે—

“सूर्याचन्द्रमसौ वाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

चिवञ्चपृथिवीञ्चास्तरिञ्चमयो स्वः ॥”

“પરમાત્મા પૂર્વ કલ્પમાં જેવાં સૂર્ય, ચંદ્ર, દિવ, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ હતાં, તેવાં આ કલ્પમાં પણ સર્જતા હતા.”

અક્ષરસૂત્રમાં નિરૂપિત વેદનું નિત્યત્વ

૫

સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે—“ઋષીણાં નામધેવાનિ યાશ્ચ વેદેષુ દૃષ્ટયઃ । શર્વયન્તે પ્રસૂતાના તાન્યેર્વંમ્થો દદાત્યજઃ ॥” પરમેશ્વર પ્રલયના અંતમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિઓનાં નામો અને વેદોમાંનું જ્ઞાન જેવાં પૂર્વકલ્પમાં હતાં, તેવાં જ નામ અને જ્ઞાન તેમને આપે છે. આમ આવૃત્તિમાં (વારંવારના મહાપ્રલય અને મહાસૃષ્ટિમાં) પણ જગત સમાન નામરૂપવાળું હોવાથી શબ્દપ્રામાણ્ય નિત્ય છે.

વલ્લભાચાર્ય પણ શબ્દબલના વિચારથી વેદનું નિત્યત્વ અને સ્વતઃ પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે, અને કહે છે કે દેવોનો કર્મ કરવામાં અધિકાર છે, એમ સ્વીકારવાથી વૈદિક શબ્દમાં વિરોધ આવતો નથી. કેમ કે વેદમાં જજ્ઞાવેલ પદાર્થ વૈદિક શબ્દમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને વૈદિક શબ્દની જેમ વૈદિક પદાર્થો પણ નિત્ય જ છે. વૈદિક પદાર્થોને તેઓ ભગવદ્ રૂપ જ માને છે. વેદમાં જજ્ઞાવેલ પદાર્થો પરમાત્માના અવયવરૂપ હોવાથી આધિદૈવિક અને નિત્ય છે. વૈદિક સૃષ્ટિ સર્વથી વિત્તક્ષણ છે, તે હેતુથી જ વેદનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. વેદ બ્રહ્મની તુલ્ય છે, કેમ કે ‘શબ્દબ્રહ્મ’, ‘વેદપુરુષ’ ઇત્યાદિ પદો વડે વેદનો જ બોધ થાય છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી પણ સમજાય છે કે વૈદિક પદાર્થો નિત્ય છે. અર્થબલનો વિચાર કરતાં પણ વૈદિક પદાર્થો નિત્ય હોવાથી વેદને અનિત્ય પદાર્થોના સંગ્રહ થતો નથી. જગતના પદાર્થોની સૃષ્ટિપ્રલયરૂપ (પ્રવાહરૂપ) આવૃત્તિમાં પણ એ પદાર્થોનાં નામ અને રૂપ સરખાં હોવાથી નિત્ય વૈદિક પદાર્થોનો અનિત્ય પદાર્થની સાથેના સંગ્રહથી ઉત્પન્ન થતો વિરોધ રહેશે નહિ, કેમ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પણ એમ જ કહ્યું છે.

આમ સૂત્રકાર અને ભાષ્યકારોના મંતવ્ય પ્રમાણે આવૃત્તિમાં દેવતાઓને સમાન નામરૂપાદિ હોવાથી કોઈ વિરોધ આવતો નથી, કેમ કે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પણ એવું જ મંતવ્ય છે. પૂર્વ-પૂર્વના ઉચ્ચારણક્રમવિશેષનું સ્મરણ કરીને તે જ ક્રમથી ઉચ્ચાર કરેલા તેને જ વેદનું નિત્યત્વ કહેવાય છે. પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપના આશયન તથા તેના ફળના યથાર્થ જ્ઞાનને જજ્ઞાવનારા એવા વેદને પોતાના સ્વરૂપની જેમ નિત્ય ગણી, પૂર્વે અનુકૃતિવાળી વિશિષ્ટતા સ્મરીને પ્રકટ કરે છે. આથી દેવોને પણ બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારમાં કશેા બાધ આવતો નથી અને નિત્ય શબ્દથી દેવાદિ વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ પણ આવરુદ્ધ છે.

ટૂંકમાં, ભારતવર્ષના સાંખ્યાદિ વિવિધ દર્શનોના આચાર્યોના તત્ત્વજ્ઞાનનો અને ભાષ્યકારોના મંતવ્યોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે બ્રહ્મ, જીવ, જગત, મોક્ષવિષયક વિચારોમાં એમની વચ્ચે પર્યાપ્ત મતભેદો રહેલા છે. સાંખ્યયોગમત દ્વૈતવાદનો સ્વીકાર કરીને જડ પ્રકૃતિને જગતનું કારણ માને છે. ન્યાયવૈશેષિક દર્શનોમાં પરમાણુને અને પૂર્વ-ઉત્તર મીમાંસામાં બ્રહ્મને જગતનું કારણ માન્યું છે. વળી આખ્યાત્મિક વિષયોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ અનેક મતમતાંતરો રહેલાં છે. તે જ પ્રમાણે અદ્વૈત તત્ત્વને સ્વીકારવા છતાં ભાષ્યકારોમાં શંકરાચાર્ય કેવલાદ્વૈતને, રામાનુજાચાર્ય વિશિષ્ટાદ્વૈતને અને વલ્લભાચાર્ય શુદ્ધાદ્વૈત મતને સ્વીકારે છે. આમ તાત્ત્વિક વિચારસરણી ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં વેદમાં કંઈક એવું રહસ્ય છે કે સર્વે એકમતથી વેદનું નિત્યત્વ, સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અને અપૌરુષેયત્વ સ્વીકારે છે. એમાં કોઈ જ વિરોધ જણાતો નથી. એટલું જ નહિ તર્કકુશળ તત્ત્વવેત્તાઓ પણ વેદવિરોધની સામે નતમસ્તક થઈ જાય છે.

૬

પુનિતા નામવચ્ચ વેસાઈ

અને તાદ્દશ્ય સિદ્ધાંતનો પરિત્યાગ કરે છે. શંકરાચાર્ય તો માત્ર શ્રુતિને જ સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણ ગણે છે. તત્ત્વદર્શનના અંધારામાં આ રીતે વેદનું પ્રામાણ્ય સર્વે સ્વીકારે છે અને સાથે સાથે કેટલીક વાર પોતાના અંધારામાં યુક્તિપૂર્વક એનું સમર્થન પણ કરે છે અને પોતાના મતને રજૂ કરીને “શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે” એમ કહી સ્વમતાનુસારી શ્રુતિનું સમર્થન આપી સ્વસિદ્ધાંતની સ્થાપના કરે છે. આ જ દર્શાવે છે કે વેદ નિત્ય, સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અને અપૌરુષેય છે.

‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાગૂંથણીમાં

નિર્વચનની પ્રયુક્તિ*

વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ †

૧

ભૂમિકા : પુરાણોની કથાગૂંથણીમાં પ્રાયઃ એક મુખ્ય પ્રવક્તા હોય છે અને બીજો ક્રીતા હોય છે. અહીં પુરાણના લક્ષણને^૧ અનુરૂપ વિષયોને વારાફરતી-અલગત યાદચ્છિક ક્રમે-લેવાય છે અને ક્યારેક તેમાં પુનરુક્તિ પણ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો-એ વ્યક્તિ સંવાદમાં, બીજા એ જણ વચ્ચે થયેલા સંવાદને ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે; અને એ રીતે એક મુખ્ય કથામાં કથાન્તરોનો પ્રવેશ થાય છે. જેમકે, ‘મત્સ્યપુરાણ’માં કૃષ્ણ દ્વેપાયન (સત્યવતીના પુત્ર વેદવ્યાસ)ના શિષ્ય એવા ‘સૂત’ને (= સૂતકૃષ્ણાત્પન્ન લોમહષ્ટ્યને) નૈમિષારણ્યના શોનકાદિ ઋષિઓ પુરાણ સંભળાવવા વિનવે છે. તેથી આ સૂત મત્સ્ય રૂપાવતાર વિષયુ ભગવાન અને મનુ વચ્ચે થયેલા સંવાદને રજૂ કરે છે. આમાં કયાંક ઋષિઓએ પૂછેલા પ્રશ્નો વત્યાય આપવા માટે શંકર અને પાર્વતી વચ્ચે થયેલા સંવાદને પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે. આમ પુરાણોની કથાગૂંથણીમાં સંવાદાન્તર્ગત અન્ય સંવાદોની ગૂંથણી કરવી-એવી નિરૂપણ શૈલી મુખ્યત્વે જોવા મળે છે.

૨

પરંતુ આવા સંવાદોમાં અમુક શબ્દોનાં નિર્વચનો આપીને જે તે શબ્દની પાછળ સંતાયેલા ઇતિહાસને વાંચવાની પ્રવૃત્તિ પણ ‘મત્સ્યપુરાણ’માં જોવા મળે છે. જો કે આ પ્રવૃત્તિનો આરંભ તો બ્રાહ્મણ્યમંથો અને યાસ્કના ‘નિરુક્ત’માં પણ જોવા મળે છે. યાસ્કે આપેલાં નિર્વચનોમાં અનેક સ્થળે સમાજલક્ષી ભાષાશાસ્ત્ર (Socio-linguistics)નાં દર્શન પણ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે:—**‘કાન્વા ક્વ દ્વં નૈતચ્ચ’** । ‘(પરણાવવા માટે આને) કયાં લઈ જવી ?

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૮, અંક ૧-૨, હીપોલસી-વર્સિતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨, પૃ. ૭-૧૮

* ગુજરાત રાજ્ય યુનિ. અને કોલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપકમંડળ દ્વારા આયોજિત ‘પુરાણ-વિમર્શ’ પરિસંવાદ’ (એપ્રિલ ૧૬-૧૮, ૧૯૯૩, શાન્તિનિકેતન આશ્રમ, તીથલ, જિ. વલસાડ)માં રજૂ કરેલો લેખ.

+ સંસ્કૃત વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.

૧ સર્ગ્ય પ્રતિસર્ગ્ય વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશાનુચરિતઋષેષ પુરાણં પચ્ચલક્ષણમ્ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૫૩-૫૪)

[મીમ્સ્યમહાપુરાણ (Part I & II), by H. H. Wilson, Pub. Nag publishers, Delhi, 1983].

૮

વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ

(કયા સાસરે વળાવવી?)—એવો જેને વિષે પ્રશ્ન થાય તે ‘કન્યા’ કહેવાય છે. (નિરુક્ત, અધ્યાય-૪). આવી રીતે ‘મત્સ્યપુરાણ’ની પણ ઘણી કથાઓના ઉપક્રમમાં સમાજલક્ષી કે ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રના અભિગમથી શબ્દોના નિર્વચનની જિજ્ઞાસાને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે; અથવા તે ક્યારેક ઉપસંહારમાં જે તે કથાની પ્રામાણિકતા દર્શાવતાં નિર્વચનને રજૂ કરવામાં આવે છે. જેમ કે, ‘મત્સ્યપુરાણ’ના આરંભે જ નેમિષારણ્યના કાષિઓએ સૂતને જે પ્રશ્ન કર્યો છે તે આ પ્રમાણે છે :—

कथं सद्यर्जं भगवान् लोकनाथधरावरम् ।

कस्माच्च भगवान् विष्णुर्मत्स्यरूपत्वमाश्रितः ॥

भैरवत्वं भवस्यापि पुरारित्वञ्च गच्छते ।

कस्य हेतोः कपालित्वं जगाम वृषभध्वजः ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (1-8, 9)

અર્થાત્—“ભગવાન લોકનાથે ચરાચર સૃષ્ટિનું સર્જન કેવી રીતે કર્યું છે? વિષ્ણુએ મત્સ્ય રૂપ શા માટે લીધું? શંકર ‘ભૈરવ’ અને ‘પુરારિ’ કેમ કહેવાયા? તથા શા કારણે તે વૃષભધ્વજ ‘કપાલી’ કહેવાયા?”

આમ જેઈ શકાય છે કે ‘મત્સ્યપુરાણ’નાર આરંભે જ અમુકના નામકરણના ઇતિહાસની જિજ્ઞાસાને પુરસ્કારવામાં આવી છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘મત્સ્યપુરાણ’માં કથાગૂંથણીની એક વિશિષ્ટ પ્રયુક્તિ તરીકે નિર્વચનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એવું લાગે છે.

૩

‘મત્સ્યપુરાણ’ના દ્વિતીય અધ્યાયમાં મત્સ્યરૂપધારી વિષ્ણુએ જે ‘સૃષ્ટિપ્રકરણ’નો આરંભ કર્યો છે તેમાં જ કેટલાંક નિર્વચનો જોવા મળે છે : મહાપ્રલયકાળ પૂરો થયા પછી જગત તમસથી વ્યાપ્ત હતું. તેમાં સ્વયંભૂમા પ્રકટ થયા. સર્જન કરવાની પ્રત્યાવાળા જેમણે ધ્યાન ધરીને પોતાના શરીરમાંથી વિવિધ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું. વળી, (નારા = પાણીમાં અવન = ગમન = શયન છે જેમનું તે, અથવા નર = માણસના શરીરમાં રહેલા હોવાથી) તે ‘નારાયણ’ કહેવાયા અને તે એક સ્વયં પ્રકાશ્યા. આ નારાયણે પહેલાં પાણીને સર્જ્યું,

૨. લગભગ ઈ. સ. ૫૦૦માં રચાયેલા મનાતા ‘મત્સ્યપુરાણ’ કે ‘વાયુપુરાણ’ તે શક્યાતના ગાળાનાં પુરાણો છે. ‘શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ’ લગભગ ઈ. સ.ની ૭મી થી ૧-મી સદીમાં રચાયેલું ગણાય છે અને સીથી હેલ્સા તળાકામાં ‘સ્કન્દપુરાણ’ની રચના થઈ હોવાનું મનાય છે. આથી ‘મત્સ્યપુરાણ’માં ૨જુ થયેલાં ઘણાં નિર્વચનો હિતરક્ષલીન પુરાણોમાં પણ પુનરુક્તિ પામ્યાં છે એમ જોવા મળે છે.

૩. શ્રી વિસ્સનના અનુવાદ મુજબ—appeared lord Svayambhu, who is also known as Nārāyaṇa, owing to his omnipresence in sthūlaśarīra.... (page 10)—*The Matsya-mahāpurāṇam* (pt. I & II), Trans. by H. H. Wilson, Nag Publishers, Delhi, 1983.

૪. યઃ શરીરાદભિધ્યાય સિસૃક્ષુર્વિવિધં જગત્

નારાયણ इति क्वातः स एक स्वयमुद्बभौः ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૨-૨૭)

‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાઓ ‘વિષ્ણુ’માં નિર્વચનની પ્રયુક્તિ

૬

તેમાં ‘બીજ’ મૂક્યું, તે હિરણ્મય રૂપવાળું અંડ બન્યું. આ સૂર્ય જેવા પ્રકાશવાળા અંડમાં સ્વયંભૂ પ્રવેશ્યા અને તેમાં પોતાના પ્રભાવથી વ્યાપી વળ્યા; જેથી તે વિષ્ણુપણાને પામ્યા!— વ્યાપી વળનાર, વ્યાપનશીલ બન્યા!

પ્રવિષ્યાન્તર્મહાતેજાઃ સ્વયમેવાત્મસમ્ભવઃ ।

પ્રભાવાદપિ તત્ત્વ્યાપ્ત્યા વિષ્ણુસ્વમાગમત્યુનઃ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૨-૩૦)

તે અંડમાંથી પહેલાં ભગવાન સૂર્ય નીકળ્યા. આ સૂર્ય સૌના આદિમાં જન્મ્યા હોવાથી ‘આદિત્ય’ કહેવાયા; અને તે સમયે (અઘ્માજી) અઘ્મા = વેદનો પાઠ કરતા હોવાથી ‘અઘ્મા’ કહેવાયા :

તદન્તર્ભગવાનેષુ સૂર્યઃ સમભવત પુરા ।

આદિત્યસ્ત્વાદિભૂતસ્વાત્, બ્રહ્મા બ્રહ્મ પઠન્નમૂત ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૨-૩૧)

અહીં સ્વયંભૂ ‘વિષ્ણુ’ કેમ કહેવાયા? એનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું છે કે તે અંડમાં ‘પ્રવેશ્યા’ (વિષ્-પ્રવેશવું) અને તેમાં ‘વ્યાપી વળ્યા’ (વ્યાપ્ત્યા, વિ + √ આપ્) છે; તેથી તે ‘વિષ્ણુ’ કહેવાયા છે. અહીં આનુષંગિકપણે એ વાતનો ખુલાસો પણ મળી જાય છે કે મનુના હાથમાં આવી પડેલી શકરી (માછલી) તે કેવી રીતે વિષ્ણુનો જ અવતાર છે. પિતૃતપૌણ્ય કરતાં મનુના હાથમાં જલયુક્ત જે માછલી આવી પડી છે, તેને અનુક્રમે જ્યાં જ્યાં રાખવામાં આવી— ઓળામાં, મણિકામાં, કૂપમાં, સરોવરમાં, ગંગામાં અને સમુદ્રમાં—ત્યાં ત્યાં તે વધતી રહી, વ્યાપતી રહી છે. આવો વ્યાપનશીલ સ્વભાવ જોઈને જ મનુને લાગ્યું છે કે આ મત્સ્ય તે અસુરેતર-દેવ-જ છે; અને તે પણ વાસુદેવ-વિષ્ણુ-જ છે! (મત્સ્ય તે ચંચળતાનું પ્રતીક હોવા ઉપરાંત જલાશયમાં સર્વત્ર ફરનાર-વ્યાપનાર; સાર્વભૌમ પ્રવર્તન કરનાર શક્તિનું પણ પ્રતીક છે!) અને તેથી વિષ્ણુ છે!)

૪

મત્સ્યરૂપધારી વિષ્ણુ જગતની ઉત્પત્તિને વર્ણવતાં ત્રિગુણાત્મક પ્રપંચને સમજાવે છે. તેમાં સાંખ્ય-દર્શનની પ્રામાણિકતા સિદ્ધ કરવા માટે એક તબક્કે નિર્વચનનો સહારો લેવાયો છે. જેમકે,

અવન્તિ યસ્માત્તન્માત્રાઃ શરીરં તેન સંસ્મૃતમ્ ।

શરીરયોગાજ્ઞીવોઽપિ શરીરી ગચ્છતે બુદ્ધૈઃ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૩-૨૨)

અર્થાત “તન્માત્રાઓ (અને તેમાંથી જન્મેલા પાંચ મહાભૂતો) જેનું આશ્રયણ કરે છે તેને ‘શરીર’ કહેવાય છે. તથા શરીરનો (આધારસ્થાન તરીકે) યોગ હોવાથી, જ્ઞાનીઓ જીવને પણ ‘શરીરી’ કહે છે.” અહીં શરીર શબ્દનું નિર્વચન √ શ્રિન્-સેવાયામ્ ધાતુને આધારે આપવામાં આવ્યું છે તે નોંધપાત્ર છે.^૫ એટલે કે તાલવ્ય જ્ઞકારના સામ્ય માત્રને ધ્યાનમાં લઈને ‘શરીર’ નું નિર્વચન પ્રસ્તુત થયું છે; તેમાં વ્યાકરણની સંમતિ છે કે નહીં? તે શોધો તો નિરાશા જ મળે! પણ પુરાણકારને તો પોતાની સાંખ્ય ફિલસૂફીની પ્રામાણિકતા જ જ્યાં ત્યાં

૫ સરખાવો: શરીરં જ્ઞાતેઃ, જ્ઞાતાતેર્વા । —નિરુક્તમ્, અ-૨ (દ્વિતીયો ભાગ :; પૃ ૨૦૪) ગુરુમજ્જલ ગ્રન્થમાલા-૧૦, સમ્પા. મનસુકારામ મોર, કલકત્તા, ૧૯૫૨.

રૂપા ૨

૧૦

વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ

સિદ્ધ કરવી છે; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જગદુત્પતિની અંદર 'શરીર' એવું નામકરણ કયા ઇતિહાસને કહેનારું છે? એ તરફ અંશુલિનિર્દેશ કરવાનો આશય છે. (પુરાણમાં મળતાં નિર્વચનોની સમીક્ષા આગળ ઉપર કરવામાં આવશે).

૫

કશ્યપ દ્વારા અદિત, દિતિ, દનુ વગેરે પત્નીઓમાં જે વિવિધ પુત્રોને જન્માવવામાં આવ્યા છે એનું વર્ણન કરતાં 'મત્સ્યપુરાણ'માં મરુતોની ઉત્પત્તિ પણ વર્ણવી છે. સામાન્ય રીતે તો દિતિના પુત્રોને 'દૈત્યો' જ કહેવાય છે; પણ મરુતો દિતિના પુત્રો હોવા છતાંય, 'મરુતો' શા માટે કહેવાયા? અને તેઓ દેવવંશલ-દેવોના મિત્ર-કેવી રીતે બન્યા તેની કથા આ પ્રમાણે છે :

દેવાસુર-સંગ્રામમાં દૈત્યો હણ્યાયા પછી દિતિએ મદનદ્વાદશીનું વ્રત કર્યું. આમ તે ઇન્દ્રને વધ કરનાર પુત્રને જન્માવવા ઉદ્ધત થઈ. પણ ઇન્દ્રે એક અશોચની ક્ષણનો લાલ લમ્બને દિતિના ગર્ભના સાત ટુકડા કર્યા. તે સાત કુમારરૂપે પરિણમ્યા અને સાત વેતાલની જેમ રડવા લાગ્યા. તેથી ઇન્દ્રે તે સાતેયના ફરી સાત-સાત ટુકડા કર્યા. પરંતુ તે ઓગળીપચાસ પુત્રો બનીને વધારે રડવા લાગ્યા. આથી ઇન્દ્રે "તમે રડશો નહીં"—હવ્નો નિવારયામાસ મા રોઘીઠ પુનઃ પુનઃ ॥—મત્સ્યપુરાણમ્ (૭-૫૮) એમ વારંવાર કહ્યું. પછી ઇન્દ્રે જાણ્યું કે આ તો મદનદ્વાદશીવ્રત દ્વારા ધર્મચરણ કરીને વિષ્ણુના પ્રસાદથી મેળવેલા પુત્રો છે. તેથી પુનઃ પુનઃ સજીવન થાય છે. આથી તેમને, દેવકોટિમાં જ મૂકવા પડશે. આમ મરુતો કેવી રીતે દેવોના મિત્ર બન્યા તે કથા કહી. ત્યાર પછી મરુતો 'મરુતો' શા માટે કહેવાયા? એ વાતનો ખુલાસો કરીને પુરાણકાર આ કથાનો ઉપસંહાર કરે છે :—

યસ્માન્મા રુદતેત્યુક્તા રુદન્તો ગર્ભસ્તંસ્થિતાઃ ।

મરુતો નામ તે નામ્ના ભવન્તુ મલ્લભાગિનઃ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૭-૬૨)

અર્થાત્ ગર્ભમાં રહેલા તેમને મા રુદત—“તમે રડશો નહીં”—એમ કહેવાયું હતું તે કારણે તમે ભલે 'મરુત' એવા નામે ઓળખાઓ, અને યજ્ઞમાં આહુતિનો ભાગ મેળવનાર બનો (એમ ઇન્દ્રે વડે કહેવાયું છે).

૬

નેમિષારણ્યના ઋષિઓ સૂતને પ્રશ્ન પૂછે છે કે—

बहुभिर्वरणी भुक्ता भूपालैः श्रूयते पुरा ।

पाथिवाः पृथिवीयोगात् 'पृथिवी' कस्य योगतः ॥

किमर्थञ्च कृता संज्ञा भूमेः किं परिभाषिणी ।

गौरित्तीयञ्च विख्याता सूत कस्माद् ब्रवीहि नः ॥—મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૦-૧, ૨)

અહીં પ્રશ્ન કર્યો છે કે પૃથિવીનો ભોગ કરનારા હોવાથી રાજાઓ 'પાથિવ' કહેવાય છે એ તો સમજ્યા, પણ આ ધરણીને શા કારણે 'પૃથિવી' કહેવાય છે? વળી આ પૃથિવીને ગૌઃ (ગાય) એવી સંજ્ઞા કેમ મળી, અર્થાત્ આ પૃથિવીને માટે ગૌઃ એવી પરિભાષા ક્યારથી વપરાવા લાગી? હવે નિર્વચન-જગ્નસામાંથી ભોગ થયેલો આ પ્રશ્ન પૃથ્વીદાહનની કથાને અવતારવામાં નિમિત્ત

‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાભૂમિભૂમિમાં નિર્વચનની પ્રયુક્તિ

૨૨

ખેને છે. સૂત કહે છે કે- વેન નામના એક અધાર્મિક રાજા વડે આ પૃથિવીનું શાસન થતું હતું. તેણે ધર્માચરણને માટે બ્રાહ્મણોને અતુલા ન આપી; તેથી બ્રાહ્મણોએ તેને શાપથી મારી નાખ્યો. પણ ‘હવે રાજ્ય અરાજક બની જશે’ એવા ભયથી બ્રાહ્મણોએ એના શરીરનું મંથન કર્યું. તેમાંથી એક દિવ્ય રૂપધારી માણસનું શરીર નીકળ્યું; તે પૃથુ-ધણુ-પ્રયત્નોથી નીકળ્યું હોવાથી તે માણસને ‘પૃથુ’ એવું નામ અપાયું. બ્રાહ્મણોએ તેનો રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો:

પૃથોરેવામવદ્ યત્નાત્ તતઃ પૃથુરજાયત ।

સ વિપ્રેરભિષિક્તોઽપિ તપઃ કૃત્વા સુદારુણમ્ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૦-૧૦)

આ રાજા પૃથુએ જોયું છે કે ભૂતલ વેદાધ્યયન વિનાનું થયું છે, યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ-વપદ્ધાર-થતી નથી અને સર્વત્ર અધર્મ ફેલાયો છે. આથી તેણે ધરતીને બાળી મૂકવાનો સંકલ્પ કર્યો, ત્યારે ભૂમિ ગાયનું રૂપ લઈને પલાયન કરી જવા ઉદ્યત થઈ:—

વદધમેવોદ્યતઃ કોપાચ્છરેણામિતવિક્રમઃ ।

તતો ગોરૂપમાસ્થાય ભૂઃ પલાયિતુમુદ્યતા ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૦-૧૨)

પૃથુ ગાયનું રૂપ લઈને જતી ભૂમિની પાછળ પગો અને ભૂમિને કહ્યું કે સ્થાવર-જંગમ જગતને માટે તું ઈષિસત વસ્તુઓ આપનારી થા. ભૂમિએ આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને પૃથુ રાજાએ ભૂમિને યથેચ્છ દોહી. આ દોહનથી અન્નાદિની પ્રાપ્તિ થઈ, દારિદ્ર્ય દૂર થયું, ધર્મની સ્થાપના થઈ વગેરે. પુરાણકાર કથાનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—

દુહિતૃત્વં ગતા યસ્માત્પૃથ્વી ધર્મવતો મહી ।

તદાનુરાગયોગાચ્ચ પૃથિવી વિશ્રુતા બુધૈઃ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૦-૩૫)

મહી ધાર્મિક એવા પૃથુ રાજાને વિષે-ને માટે દુહિતૃત્વને (દોહવા યોગ્ય ગાયના રૂપને) પામી (તેથી તે ગૌઃ એવી પરિભાષા પામી) તથા પૃથુ રાજાના અનુરાગનો યોગ થવાથી (= પૃથુની પુત્રીરૂપ બનેલી) આ ભૂમિ ‘પૃથિવી’ કહેવાઈ છે.

અહીં પણ ‘પૃથિવી’ તથા ‘ગૌ’ એવા નામકરણની પાછળ સંતાયેલી એક ઐતિહાસિક કથાને નિર્વચનના માધ્યમથી પુરાણકારે રજૂ કરી છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. બીજું એ પણ નોંધપાત્ર છે કે સામાન્ય રીતે મા પિતુઃ ગૃહે દોહનકર્ત્રી સા દુહિતા । એવું નિર્વચન પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત છે.^૬ (અહીં કર્તૃકારક પરક અર્થ લેવાનો છે. એટલે કે-જે દોહન કરનારી હોય તે દુહિતા કહેવાય-એવો અર્થ થાય.) પણ અહીં પુરાણકારે પૃથિવી ‘દુહિતૃત્વ’-ને પામી એમ કહ્યું છે! એના અર્થ એવો થાય કે “જે દોહવાઈ તે દુહિતા.” અર્થાત્ અહીં કર્મ-

૬ સરખાવો : અત્ર પૃથિવ્યેવ દુહિતૃશબ્દેનોક્તા સા હિ દુલોકાત્ ‘દૂરે નિહિતા’ અથવા સા હિ દુલોકં દોગ્ધીતિ દુહિતા । સા હિ દુલોકાત્ પતિતમુદકમ્ ઉપજીવત્યેવાદૂરે નિહિતા, દોષિષ્વ વા ॥ (અહીં જે દુધોકાને દોહે છે તે પૃથિવીને ‘દુહિતા’ કહી છે.)

—નિરુક્તમ્, અ-૪ (તૃતીયો ભાગઃ) તત્ર દુર્ગાચાર્યઃ પૃ. ૪૨૪, ગુરુમણ્ડલ ગ્રન્થમાલા-૧૦, સમ્પાદક-મનસુજ્ઞાન મોર, કલકત્તા, ૧૯૫૨.

૧૨

વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ

કર્તારિ અર્થપરક નિર્વચન વિચારાયું છે અને એ રીતે ભૂમિને માટે ગૌઃ શબ્દ કેમ વપરાતો થયો છે એનો ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. (ઉપર નિર્દેશિત ૧૦-૩૫ શ્લોકમાં 'દુહિતૃત્વ'નો 'પૃથુની પુત્રી બની' એવો રૂઢ અર્થ કરવો ઉચિત જણાતો નથી.)

૭

'મત્સ્યપુરાણ'ના ૧૮૦ થી ૧૮૫ અધ્યાયોમાં 'વારાણસી-મહાત્મ્ય'નું વિસ્તૃત વર્ણન આવેલું છે. એમાં દેવી પાર્વતી શંકરને 'અવિમુક્ત' ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય કહી સંભળાવવા વિનંતી કરે છે. શંકર વારાણસીમાં આવેલા અવિમુક્તક્ષેત્રનો મહિમા ગાય છે. જેમકે, આ ક્ષેત્ર તો મોક્ષદાયક છે અને શિવલોકની ઇચ્છાવાળા લોકો અહીં આવીને નિવાસ કરે છે વગેરે. હવે આ ક્ષેત્રને 'અવિમુક્ત' કેમ કહેવામાં આવે છે એને સમજાવતાં શંકર કહે છે કે—(ક)

વિમુક્તં ન મયા યસ્માન્મૌક્ષ્યતે વા કદાચન ।

મહત્ ક્ષેત્રમિદં તસ્માદ્ અવિમુક્તમિદં સ્મૃતમ્ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૮૦-૫૫)

અર્થાત્ “મે” (ભૂતકાળમાં) આ ક્ષેત્રને છોડ્યું નથી; કે ભવિષ્યમાં પણ એને છોડવાનો નથી.તેથી આ મોટું ક્ષેત્ર ‘અવિમુક્ત’ નામે ઓળખાય છે. આ જ મુદ્દાની પુનરુક્તિ કરતાં કહ્યું છે કે—

યન્ન સન્નિહિતો નિત્યમવિમુક્તે નિરન્તરમ્ ।

તત્ક્ષેત્રં ન મયા મુક્તમવિમુક્તં તતઃ સ્મૃતમ્ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૮૧-૧૫)

“આ અવિમુક્ત ક્ષેત્રમાં હું સતત હાજર હોઉં છું; અને મેં કયારેય આ ક્ષેત્રને છોડ્યું નથી. તેથી તેને ‘અવિમુક્ત-ક્ષેત્ર’ કહે છે.”

(ખ) આ ક્ષેત્રનો જુદી જુદી રીતે મહિમા ગાવા માટે ‘અવિમુક્ત’ શબ્દનું એક ખીજું નિર્વચન પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, જેમ કે,

વિઙ્ઞૈશ્વલોદ્યનાનોઽપિ યોઽવિમુક્તઃ^૭ ન મુચ્ચતિ ।

સ મુચ્ચતિ જરામૃત્યું જન્મ ચૈતદશાશ્વતમ્ ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૮૨-૨૭)

“(વારાણસીમાં રહેતાં રહેતાં જે જીવનમાં વિઘ્નો આવી પડે તો) તે વિઘ્નોથી ચારે તરફ શુભાવવામાં આવે તો પણ જે અવિમુક્ત ક્ષેત્રને છોડતો નથી, તે વ્યક્તિ જરા, મૃત્યુ અને અનિત્ય એવા જન્મને (કાયમને માટે) છોડી દે છે; (અર્થાત્ નિત્યપદને પામે છે, અજર-અમર બને છે).”

(ગ) ત્રીજે તબક્કે પણ વારાણસીમાહાત્મ્યનો વિસ્તાર કરવા આ ‘અવિમુક્ત’ શબ્દના નિર્વચનનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે, પાર્વતીએ પ્રશ્ન કર્યો છે કે બ્રહ્માણ્ડમાં હિમાલય, મેરુ, ગન્ધમાદન પર્વત, માનસરોવર અને નન્દનવન જેવું દેવોદાન હોવા છતાં ય એ સંભળાનો ત્યાગ કરીને તમે અવિમુક્ત-ક્ષેત્રમાં જ રહેવાનું કેમ પસંદ કરો છો? તથા આ ક્ષેત્રને નહીં છોડવાનું શું કારણ છે? આનો રહસ્યસ્ફોટ કરતાં શંકર એક કથા કહે છે: બ્રહ્માજીએ

● અહીં H. H. Wilson બાળી આવૃત્તિમાં તથા શ્રી નન્દલાલ મોર દ્વારા સંપાદિત મત્સ્ય-પુરાણની આવૃત્તિમાં યો વિમુક્તં ન મુચ્ચતિ એવો અવગ્રહ વિનાનો પાઠ છે. પરંતુ અવગ્રહ હોવો જરૂરી છે. (જુઓ : મત્સ્યપુરાણમ્—ગુરુમળલગ્નમ્બાલાયા: ત્રયોદશપુષ્પમ્, સં. નન્દલાલ મોર, કલકત્તા, 1954, પૃષ્ઠ ૫૩૬, તથા પાદટીપ-૧ માં દર્શાવેલી વિલ્સનવાળી આવૃત્તિના ખીખ ભાગનું પૃષ્ઠ ૮૬૩).

‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાપૂંથણીમાં નિર્વાચનની પ્રયુક્તિ

૧૭

એકવાર કટાક્ષમાં શંકરને કહ્યું કે હું તમારો જન્મ જાણું છું. તેથી કુદ્ધ થયેલા શંકરે બ્રહ્માજીનાં પાંચ મુખોમાંથી પાંચમા મુખને છેદી કાઢ્યું. આથી ગુસ્સે ભરાયેલા બ્રહ્માએ શંકરને શાપ આપતાં કહ્યું કે તમે નિરપરાધી એવા મારું મસ્તક કાપી કાઢ્યું છે. તો તમે બ્રહ્મહત્યાથી વ્યાકુળ થઈને, ‘કપાલી’ બનીને ભૂતલ ઉપર ફરશો. આ શાપ મળતાં શંકરની પાછળ પાછળ બ્રહ્માજીનું એ કપાલ (પાંચમું મસ્તક) ફરવા માંડ્યું ! અને પરિણામે શંકર ‘કપાલિન’ કહેવાયા.

તસ્માન્ન્યાપસમાયુક્તઃ કપાલી ત્વં ભવિષ્યસિ ।

ब्रह्महत्याकुलो भूत्वा चर तीर्थानि भूतले ॥ —મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૮૩-૮૬)

આમ શંકર ‘કપાલિન’ કેમ કહેવાયા એ પ્રસંગનો પણ આનુષંગિક પણ અવતાર થઈ ગયો. હવે જોઈશું કે આ શંકર કપાલી બન્યાની કથાને અવિમુક્તક્ષેત્રના મહિમા સાથે શા સંબંધ છે.

શંકર બ્રહ્માના એ કપાલથી છૂટકારો મેળવવા ઘણે સ્થળે રખડે છે, પણ તે કપાલ એમનો પાછો છોડતું નથી. છેવટે જ્યારે એ વિષ્ણુના કહેવાથી પોતાના સ્થાનમાં અર્થાત્ અવિમુક્ત-વારાણસીમાં આવ્યા ત્યારે કપાલના હજારો ટુકડા થઈ ગયા અને શાપની નિર્ણતિ થઈ. (જુઓ : મત્સ્યપુરાણ—૧૮૩-૮૮, ૮૯). આ કારણે પણ શંકર અવિમુક્તક્ષેત્રને છોડતા નથી.

આમ શંકરના નિલ નિવાસથી વારાણસીમાં આવેલા શ્રી વિશ્વનાથજીના મન્દિરની આસપાસનો ખસે ધન્વા (૧ ધન્વા=૪ હાથ જેટલી ભૂમિ) વ્યાપનો વિસ્તાર ‘અવિમુક્તક્ષેત્ર’ કેમ કહેવાયો ; એની પાછળ કઈ કઈ કથાઓ છે, કયો ઇતિહાસ છે એ સઘળું વિશદ કરવા માટે નિર્વાચનની પ્રયુક્તિ જ મુખ્યત્વે વપરાયેલી જોવા મળે છે.

૮

નર્મદા-માહાત્મ્યમાં પણ બે જગ્યાએ આ નિર્વાચન-પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરેલો જોવા મળે છે : (ક) નર્મદાતટે એક મહેશ્વરતીર્થ આવેલું છે. ત્યાં મહાદેવે ત્રિપુરનો વધ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેમણે પોતાના ઉત્તમાંગમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. અને તેણે ત્રિપુરને બાળવાનું શરૂ કર્યું. પછી બાહ્યાસુરની પ્રાર્થનાથી તેમણે એક પુરને જતું કર્યું. તે બચી ગયેલું એક નગર આજે પણ ગગનમાં ફર્યા કરે છે. પણ બાહ્યાનાં બે પુર તો સળગતાં સળગતાં નીચે પડ્યાં. એમાંથી એક નગર જે સ્થાને અમરકંટકમાં પડ્યું તે ‘જ્વાલેશ્વર’ના નામે પ્રસિદ્ધ થયું !

एकं निपतितं तत्र श्रीशैले त्रिपुरान्तके ।

द्वितीयं पतितं तस्मिन् पर्वतेऽमरकण्टके ॥

दग्धेषु तेषु राजेन्द्र ! रुद्रकोटि प्रतिष्ठिता ।

ज्वलत्तप्ततत्र तेन ज्वालेश्वरः स्मृतः ॥

—મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૮૮-૭૫, ૭૬)

આમ ‘જ્વાલેશ્વર’ના નિર્વાચન તરફ અંશુલિનદેશ કરીને કથાનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

(જ) નર્મદામાહાત્મ્યની અન્તગત ‘બીજા’ અનેક તીર્થોનું કથન પણ મળે છે. તેમાં માર્કણ્ડેય ઋષિએ યુધિષ્ઠિરને એક શુકલતીર્થની ઉત્પત્તિની કથા પણ કહી છે અને તેનો મહિમા સમજાવતાં કહ્યું છે કે—

૧૪

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મ. અર્જુન

શુક્લતીર્થં તુ રાજેન્દ્ર ! હ્યાગતા ધર્મકાંક્ષિણઃ ।

રજકેન યથા વસ્ત્રં શુક્લં ભવતિ ચારિણા ॥

આજન્મજનિતં પાપં શુક્લતીર્થં વ્યપોહતિ ॥

—મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૧૨-૨૦, ૨૧-અ)

અહીં પણ જેમ ‘શુક્લ’ શબ્દને ધ્યાનમાં લઈને, “ ધોળી જેમ પાણી વડે વસ્ત્રને ધોઈને શુક્લ બનાવે છે તેમ આ તીર્થ પણ માણસના પાપને ધોઈ કાઢે છે; દૂર કરી દે છે ”, એમ કહેવાયું છે. અર્થાત્ જે શુક્લ કરે તે શુક્લતીર્થ એમ કહીને ‘શુક્લતીર્થ’ નામની અન્વયકતા પ્રદર્શ કરી છે.

૯

‘મત્સ્યપુરાણ’ના ૧૦૩ થી ૧૧૨ અધ્યાયોમાં પ્રયાગતીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયું છે. પ્રયાગમાં નિવાસ કરવાથી, સ્નાન કરવાથી, દાન કરવાથી શાં શાં ફળ મળે છે ? એ બધું વિસ્તારથી કહ્યા પછી પુરાણકારે આ તીર્થ ‘પ્રયાગ’ કેમ કહેવાયું છે ? એ પણ સમજાવ્યું છે; અને એને માટે પ્ર ઉપસર્ગ અને યાગ શબ્દ ઉપર ઉન્નિત કરીને કહે છે કે—

પ્રયાગં સમષિષ્ટાનં કમ્બલક્ષ્મતરાણુભી ।

ભોગવત્યથ યા ચૈષા વેદિરેષા પ્રજાપતેઃ ॥

તત્ર વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ મૂર્તિમન્તો યુધિષ્ઠિર ! ।

પ્રજાપતિમુપાસન્તે ઋષયસ્વ તપોધનાઃ ॥

યજન્તે ક્રતુભિર્દેવાસ્તથા ચક્રચરા નૃપાઃ ।

તતઃ પુણ્યતમં નાસ્તિ ત્રિષુ લોકેષુ ભારત ॥

પ્રમાણાત્ સર્વતીર્થેભ્યઃ પ્રભવત્યધિકં વિમો ।

દશતીર્થસદૃશાણિ તિલ્લઃ કોદ્યસ્તથા પરાઃ ॥

—મત્સ્યપુરાણમ્ (૧૧૦-૮, ૧, ૧૦, ૧૧)

“ પ્રયાગ એ તો કમ્બલ અને અશ્વતરનું નિવાસસ્થાન છે. વળી અહીં પ્રજાપતિની ભોગવતી નામની (યજ્ઞ) વેદી આવેલી છે. હે યુધિષ્ઠિર ! ત્યાં (પ્રયાગમાં) વેદો અને યજ્ઞો તો મૂર્તિમન્ત બનીને રહે છે. ત્યાં ઋષિઓ અને તપોધનો પ્રજાપતિને ઉપાસે છે. અહીં (પ્રયાગમાં) આશ્રી રામઓ અને સ્વયં દેવો પણ વિવિધ ક્રતુઓથી યજ્ઞ કરે છે (યજન્તે) આથી હે ભારત ! તે સ્થળના જેવું બીજું એકેય પુણ્યતમ સ્થળ આ ત્રણેય લોકમાં નથી.” હે વિશ્વ ! પ્રભાવને કારણે તો તે (પ્રયાગ) બધાં જ તીર્થો કરતાં વધુ ચઢી જાય છે. ત્રણ કરોડ અને દશ હજાર તીર્થો કરતાં આ પ્રયાગ ચઢી જાય છે.” આમ ‘યજન્તે ક્રતુભિર્દેવાઃ’ અને ‘પ્રમાણાત્ સર્વતીર્થેભ્યઃ પ્રભવતિ...’ એમ કહીને ‘પ્ર-યાગ’ શબ્દના નિરુક્તિજન્ય અર્થ તરફ યોગ્યો નિર્દેશ કર્યો છે.

૧૦

કથાના ઉપક્રમોપસંહારના સન્દર્ભે સિવાય પણ ‘મત્સ્યપુરાણ’માં આવાં અનેક નિર્વચનો નવરે ચઢે છે. દા.ત. (૧) જે જે વૃદ્ધોને કે રોગીને તે હાથથી સ્પર્શતો હોતો, તે ફરીથી યુવાન બનેતો હોતો, આથી તેને લોકો ‘શન્તનુ’ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા (મ.પુ. ૫૦-૪૩). (૨) રડતા

‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાભૂમિકામાં નિર્વચનની પ્રયુક્તિ

૧૫

હોવાને કારણે અને દ્રવતા હોવાને કારણે તે ‘રુદ્ર’ કહેવાયા (મ.પુ. ૧૭૦-૩૮); (૩) અંગારામાંથી જન્મ્યા એટલે ‘અંગિરા’, અંગારાની અગ્નિ (જ્વાળા)માંથી જન્મ્યા એટલે ‘અગ્નિ’, અને તેના કિરણમાંથી નીકળ્યા એટલે તે ‘મરીચિ’ નામના કૃષિઓ કહેવાયા (મ. પુ. ૧૮૫-૬); (૪) રાજધર્મના વર્ણનમાં ૬૩-૬૪ પાંચને વિષે કહેતાં લખ્યું છે કે દમન કરતા હોવાને કારણે ‘૬૩’ કહેવાય છે (મ. પુ. ૨૨૫-૧૭); (૫) વરાહ-અવતાર ચરિત્ર વર્ણનમાં તો નિર્વચનોનો ઢગલો છે. યુગક્ષય વખતે એકલા વિષ્ણુ બાકી રહ્યા, તેથી ‘શેષ’ કહેવાયા, પક્ષ્તા, વરુણાદિનું સૃષ્ટિકાળે અને પ્રલયકાળે ઉત્પત્તિ અને વ્યવન થાય છે, પણ વિષ્ણુનું તેમ થતું નથી. તેથી તે ‘અચ્યુત’ કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે વિષ્ણુ ‘હરિ’, ‘સનાતન’, ‘અનન્ત’, ‘વિષ્ણુ’, ‘નારાયણ’, ‘ગોવિન્દ’, ‘હૃષીકેશ’, ‘વાસુદેવ’ વગેરે કેમ કહેવાયા તે બધાનો ખુલાસો નિર્વચનથી-કહો ‘કે એક પ્રકારના શબ્દપ્રમાણથી-કર્યો છે. (મ. પુ. ૨૪૮-૩૨ થી ૪૬)

*

*

*

આમ વર્ણવેલ વિષય તરીકે સૃષ્ટિઉત્પત્તિની વાત હોય, મરુતોની ઉત્પત્તિકથા હોય કે સાંખ્યાનુસારી શરીરાદિની ઉત્પત્તિપ્રક્રિયા હોય, અથવા તો ‘પૃથિવી’ એવું નામકરણ હોય, પૃથિવીનું ગોત્ર કે દુહિતૃત્વ હોય, શંકરનું કપાસિત્વ હોય, તથા તીર્થમાહાત્મ્યોમાં અવિમુક્તક્ષેત્ર, કે જ્વાલેશ્વર આદિ સ્થળો હોય-એ સૌની પાછળ રહેલો ઇતિહાસ કહેવો હોય, અને જે ની કથાની પ્રામાણિકતા નિશ્ચય કરવી હોય તો આ ‘મત્સ્યપુરાણ’માં વ્યાપકપણે નિર્વચનોનો સહારો લેવામાં આવ્યો છે એ સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ છે.

૧૧

‘મત્સ્યપુરાણ’માં મળતાં આવાં વિવિધ નિર્વચનોની સમીક્ષા કરીએ તે પૂર્વે યાસ્કના નિર્વચનોનું પ્રયોજન અને સ્વરૂપ સમજી લેવાં આવશ્યક છે. યાસ્કે શાકટાયનના સિદ્ધાન્ત-સર્વાંગિ નામામ્યાશ્વાતજાનિ—‘(બધાં) નામે (ક્રિયાવાચક) ધાતુમાંથી જન્મ્યાં છે’-ને પ્રસ્થાપિત કરેલ છે. આથી એમણે પ્રાયઃ તમામ નિર્વચનોમાં મુખ્યત્વે કોઈકને કોઈક ધાતુ બતાવવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો છે. જેમ કે, જાગ્નિઃ શબ્દનું એક નિર્વચન ન જ્નોષ્યતિ। ‘જે જાગવતો નથી’ નો અગ્નિ. બીજા એક નિર્વચન મુજળ અગ્નં યજ્ઞેષુ પ્રણીયતે। ‘જેને યજ્ઞમાં સૌથી પહેલો લઈ જવામાં આવે છે તે અગ્નિ’ વગેરે. (નિરુક્તઃ અધ્યાય-૭).

પરંતુ ‘મત્સ્યપુરાણ’માં આવેલાં નિર્વચનોને જોતાં એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ નિર્વચનોનું પ્રયોજન અને સ્વરૂપ કંઈક ભિન્ન જ છે. પ્રાચીન સમયમાં વેદ-વેદાંગનો અભ્યાસ કરીએ અને શૂદ્રોને માટે નિષિદ્ધ હતો. તેથી આવા સામાન્ય જનસમુદાયને સુષ્ટ્યાદિવિષય પ્રશ્નોની સમજ આપવા, ધર્મોપદેશ કરવા કે આપણી સંસ્કૃતિથી અવગત કરાવવા માટે પુરાણોની રચના કરવામાં આવી હશે. આથી પુરાણના પ્રવક્તા સૂતની સમક્ષ એકલા નૈમિષારણ્યના

શોનકાદિ ઋષિઓ અમુક પ્રશ્નો પૂછે છે. આ પ્રશ્નોમાં અમુક દેવ-દેવીનું નામ, કે સ્થળનું નામ કેમ અમુક જ પડ્યું? એવા નામકરણ પાછળ રહેલા ઇતિહાસને ભણવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત થતી જોવા મળે છે. એ જ પ્રમાણે, પુરાણના પ્રવક્તા તરફથી જે તે કથાનો ઉપસંહાર કરતી વેળાએ, પોતે રજૂ કરેલી વાત પ્રામાણિક છે, એ સિદ્ધ કરવા પણ નિર્વચનનો (જ) સહારો લેવાતો જોવા મળે છે.

હવે પુરાણકારે રજૂ કરેલાં આ નિર્વચનોના સ્વરૂપને તપાસીએ તો એમાં બાગ્યે જ ક્રિયાવાચક ધાતુને દર્શાવવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો યાસ્કનાં નિર્વચનો શાસ્ત્રીય છે. (કેમ કે તેમાં જે તે નામની પાછળ જોભેલા ક્રિયાવાચક ધાતુનું પ્રદર્શન કરવાનું પ્રાયઃ જૂલાતું નથી.) પરંતુ ‘મત્સ્યપુરાણ’નાં જે નિર્વચનો આપણે જોયાં છે તેમાં શબ્દથી જે અર્થ વાચ્ય હોય, તે અર્થને કહેનારા ક્રિયાવાચક ધાતુની શોધ કરવા સુધી પુરાણકાર હંમેશાં જતા નથી. જેમકે, (૧) જે પાપોને ધોષને જીવને શુક્લ-નિર્મળ-કરે તે ‘શુક્લતીર્થ’ અહીં મૂળ ‘શુક્લ’ શબ્દને ‘શુક્લ’ એવા નામથી જ સમજાવી દીધો છે. (૨) પૃથુ-યત્નો પછી જે માણસ જન્મ્યો તે ‘પૃથુ’ રાજા વગેરે. (૩) કેટલાંક નામોનાં નિર્વચનમાં કેવળ તદ્દિત પ્રત્યયના પૃથકકરણ સુધી જ દૃષ્ટિ દોડાવવામાં આવી છે. દા. ત. જેની પાછળ કપાલ કરતું હોવાથી જે કપાલવાળો છે તે (શંકર) ‘કપાલિન્’ (૪) કયારેક આવા તદ્દિત પ્રત્યયનાં પૃથકકરણો પણ સાવ કાલ્પનિક જ જોવા મળે છે. દા. ત. આદિભૂતત્વાન્ આદિત્યઃ । (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિપ્રક્રિયામાં) સૌથી પહેલો જન્મેલો હોવાથી ‘આદિત્ય’ કહેવાયો. અહીં ‘ભૂત’ અર્થમાં ‘ત્ય’ પ્રત્યય વિચારાયો છે એ આશ્ચર્ય જન્માવે છે. અહીં અદિતેઃ અપરં પુમાન્ હિતિ આદિત્યઃ । એવી વ્યાકરણસમ્મત તદ્દિતપ્રક્રિયાની સદંતર ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે.

અલખત, પુરાણોમાં પ્રાપ્ત નિર્વચનોની આવી સમીક્ષા કરીને એનું મૂલ્ય ઓછું આંકવાનો આ ઉપક્રમ નથી. આ સંદર્ભમાં ડૉ. શ્રીમતી સિન્ધુ ડાંગે યોગ્ય જ કહે છે કે પુરાણકારોએ સ્ત્રીશુદ્ધાદિ સહિતના સામાન્ય પ્રજાવર્ગ સુધી પહોંચવા માટે એમને સમજણ પડે એવી ભાષામાં આવાં નિર્વચનો દ્વારા પ્રયત્ન કર્યો છે.

8 The style of the composers of the Purāṇas is for the most part of it, loose and far from exactitude, as far as the traditional grammar is concerned, caring more for the thought than the expression of that thought. That the women, the Śūdras and the general masses of the people, who were denied the study of the Vedas had an easy and rightful approach to the Purāṇas might have been the main factor, which compelled the composers of the Purāṇas to adopt such a type of style..... Thus the primeval and later phases of the world, with their abstract and concrete matter, are explained with the help of the etymologies, by the composers of the Purāṇas, in their own manner.

—Purāṇic Etymologies and Flexible Forms. By Mrs. Sindhu S. Dange; Viveka Publications, Aligarh, 1989. (P. 1, Introduction).

‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાગૂંથણીમાં નિર્વચનની પ્રયુક્તિ

૧૭

૧૨

નિર્વચન-પ્રદર્શનપૂર્વકની આ નિરૂપણશૈલી ને ને કથાંશોમાં કે વર્ણવિષયોમાં પ્રાપ્ત થતી હોય તે તે અંશોનું કટુત્વ પણ કોઈ એક જ વ્યક્તિનું હશે એવું માનવા તરફ આપણે પ્રેરાઈએ એવું છે. આથી ‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાગૂંથણીમાં એક પ્રયુક્તિ (device) તરીકે આ નિર્વચન-પ્રદર્શનની વિશિષ્ટ શૈલી આ પુરાણની આંતરિક સંરચનાનો એક ભાગ બને છે; અને ભવિષ્યમાં જ્યારે પણ ‘મત્સ્યપુરાણ’ની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે તે, પાઠસમીક્ષકને મારે એક ઉપયોગી મુદ્દો બની રહેશે.

શ્રી સમાજ સાહિત્યમાળા

શ્રી. પૈ.

૩૩૩	કૈલાસ—સ્વામી પ્રણવતીર્થજી	૧૩=૦૦
૩૩૪	અંબિકા, કોટદેવ અને કુંભારિયા—(સ્વ.) શ્રી. કનૈયાલાલ બા. દવે	૫=૫૦
૩૩૫	ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ—(સ્વ.) શ્રી પંડિત લાલચંદ બ. ગાંધી	૧૮=૦૦
૩૩૬	હરિભદ્રસુરિ—પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૧૧=૦૦
૩૩૮	ભવાઈના વેશની વાર્તાઓ—(સ્વ.) શ્રી. ભરતરામ બા. મહેતા	૩=૦૦
૩૩૯	શ્રીમદ્ ભાગવત (ગુજરાતી અનુવાદ): ભાગ ૧, સ્કંધ ૧-૩— (સ્વ.) શ્રી નાગરદાસ અમરજી પંખા (૧૯૬૫)	૮=૦૦
૩૪૦	ગુજરાત સ્થળનામ સંસદ વ્યાખ્યાનમાલા, ભાગ ૧ (૧૯૬૫)	૬=૦૦
૩૪૨	કુદરતની રીતે વધુ આરોગ્ય—શ્રી. શાંતિલાલ પ્ર. પુરોહિત (૧૯૬૭)	૭=૫૦
૩૪૩	ભારત-રતન—શ્રી. હિપેન્દ્રરાય જ. સાંડેસરા (૧૯૬૭)	૧૫=૫૦
૩૪૪	મહાગુજરાતના યુસલમાનો, ભાગ ૧-૨—શ્રી કરીમ મહંમદ માસ્તર	૧૭=૦૦
૩૪૬	પેટ્રાલિયમ—શ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૭૦)	૧૩=૦૦
૩૪૭	પંચદશી તાત્પર્ય—સ્વામી પ્રણવતીર્થજી (૧૯૭૧)	૬=૦૦
૩૪૮	અખો અને મધ્યકાલીન સંતપરંપરા—(સ્વ.) ડૉ. યો. જ. ત્રિપાઠી	૧૪=૫૦
૩૪૯	શ્રીમદ્ ભાગવત : ભાગ ૨—(સ્વ.) નાગરદાસ અ. પંખા (૧૯૭૨)	૧૧=૫૦
૩૫૦	ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૧—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વેણ (૧૯૭૩)	૨૬=૦૦
૩૫૧	ગુજરાતનો પોટરી ઉદ્યોગ—શ્રી. શાંતિલાલ પી. પુરોહિત (૧૯૭૫)	૮=૭૫
૩૫૨	ઊંડાણનો તાગ—શ્રી જોડુભાઈ સુધાર (૧૯૭૫)	૧૫=૦૦
૩૫૩	ભારતીય વીણા—(સ્વ.) પ્રો. રસિકલાલ એમ. પંખા (૧૯૭૮)	૩૧=૦૦
૩૫૪	ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૨—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વેણ (૧૯૭૯)	૬૬=૦૦
૩૫૫	ચાંપાનેર : એક અધ્યયન—ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા (૧૯૮૦)	૩૬=૦૦
૩૫૬	દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ—(સ્વ.) શ્રી ક. ન. ભેષી	૪૪=૦૦
૩૫૭	આધુનિક ગુજરાતના સંતો, ભાગ ૨—ડૉ. કેશવલાલ ડહર (૧૯૭૯)	૪૫=૦૦
૩૫૮	સૂર્યશક્તિ—શ્રી. પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૮૧)	૫૨=૫૦
૩૫૯	કવિ ગિરધર : જીવન અને કવન—ડૉ. દેવદત્ત ભેષી	૫૧=૦૦
૩૬૦	વનોપધિકોશ—પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૫=૭૫
૩૬૧	સહસ્રલિંગ અને રુદ્રમહાલય—(સ્વ.) શ્રી કનૈયાલાલ બા. દવે	૭૯=૦૦
૩૬૨	વૈષ્ણવતીર્થ ડાકોર—(સ્વ.) ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર	૪૮=૦૦
૩૬૧	વૃદ્ધત્રયી અને લઘુત્રયી—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વેણ	૩૩=૦૦
૩૬૩	વડોદરા એક અધ્યયન—ડૉ. આર. એન. મહેતા	૪૪=૦૦
૩૬૪	મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા—(સ્વ.) પ્રો. હસિત બૂચ	૪૯=૦૦
૩૬૫	નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો-એક અધ્યયન— શ્રી મૂળશંકર હિ. કેવલીયા	૪૪=૦૦
૩૬૬	લેસર—શ્રી. પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૪૮=૦૦
૩૬૭	આહારવિજ્ઞાન—(પુનઃ મુદ્રણ) ડૉ. જયશંકર ધ. પાઠક અને (સ્વ.) અનંતરાય મ. રાવળ (૧૯૯૧)	૬૦=૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
જનરલ એજ્યુકેશન સેન્ટર, પ્રતાપગંજ, વડોદરા-૩૬૦ ૦૦૨.

ટોટુની ગુપ્તકાલીન વિષ્ણુ અને અનુગુપ્તકાલીન મહિષમર્દિનીની પ્રતિમા

સુ. હ. રાવલ × મુનીન્દ્ર વી. જોશી*

ટોટુ, (તાલુકો-ગાયડ, જિલ્લો-સાબરકાંઠા)થી પ્રાપ્ત અનુગુપ્તકાલીન સપ્તમાતૃકાશિલ્પો તથા અર્ધનારીશ્વર અને નંદીનાં શિલ્પો વિશે આ જ લેખકો દ્વારા સ્વતંત્ર લેખોમાં ચર્ચા થયેલી છે. જેથી અન્ય પ્રસ્તાવના રજૂ કરવાનું યથાર્થ ન હોઈ આ જ સ્થળેથી નોંધાયેલ એ અન્ય શિલ્પોની ચર્ચા અત્રે પ્રસ્તુત છે.

(૧) વિષ્ણુ :—(ચિત્ર-૧-૨)

પારેવા પથ્થરમાંથી કંડારેલ વિષ્ણુપ્રતિમાનું માપ ૧. ૨૮ × ૦. ૫૫ × ૦. ૨૫ સે. મી. છે. ચતુર્ભુજ પ્રતિમાના જમણા બે હાથ આંશિક તથા ડાબા બે હાથ પૈકી ડાબા નીચેના હાથમાં ધારણ કરેલ શંખસહિત પહોંચી સિવાય બાકીનો ભાગ ખંડિત હોઈ સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ વિગતો મળતી નથી. છતાં જમણા બે હાથ પૈકી ઉપલા જમણા હાથમાં ગદાના હાથા જેવો દેખાતો ભાગ જણાય છે. ઉપરાંત મસ્તક પાછળનું પ્રભામંડળ પણ બંને તરફ ખંડિત છે. છતાં અવશિષ્ટ પ્રતિમા તેની કલાભિવ્યક્તિ માટે પર્યાપ્ત છે.

ભગવાન વિષ્ણુએ ધારણ કરેલ ટોપાધાટનો મુકુટ તથા તેની મધ્યેનું ઘસાઈ ગયેલું પરંતુ બારિક અલંકરણ, બંને તરફ કંડારેલ ફૂલની ભાત વગેરે પ્રાચીન પરિપાટીનાં સૂચક છે. મુખભાગ ઘસાયેલ છે જ્યારે કાનમાં મુકુટના નીચેના છેડાથી લઈને ખભા સુધી સ્પર્શતાં રત્નકુંડલ ધારણ કરેલ છે. મુકુટમાં પણ બંને તરફ નીચેના ભાગે પુષ્પભાત છે. મુખભાગ ખંડિત, ઘસાયેલ હોઈ આંખ, નાક, હોઠ વગેરેની સંપૂર્ણ વિગતો મળતી નથી. મસ્તક પાછળ ખભાથી મુકુટના ઉપરના છેડાને આવૃત્ત કરતું પ્રભામંડળ છે. કંબુઓવામાં ધારણ કરેલ અલંકારોની વિગતો પણ સ્પષ્ટ નથી. પ્રતિમાનાં અન્ય મહત્વનાં લક્ષણોમાંના કટિ પર આમળાધાટનો કટિબંધ, મધ્યમાં અર્ધસંખ્યત ધાટની લૂપ, મધ્યની પાટીના ગૌમૂત્રિક ઘાટ, ઘોલીવસ્ત્ર ધારણ કરવાની પરિપાટી તથા ભારેખમ પગ વગેરે નોંધપાત્ર છે જેમાં ચુમકલાના અંશો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ટોટુની વિષ્ણુપ્રતિમાના કટિબંધ, લૂપ, વસ્ત્રની પરિપાટી, સ્થૂળ પગ વગેરે મહદઅંશે શામળાળથી

* 'સ્વાધ્યાય', પુ. ૨૭, અંક ૧-૨, હીપોલસી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨ પૃ. ૧૯-૨૨.

× પુરાતત્ત્વ નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય.

* તકનિકી સહાયક, ઉત્તરવર્તુળ, પુરાતત્ત્વખાત, ગુજરાત રાજ્ય.

૨૦

મુ. હ રાવલ, મુનીન્દ વી. ભરૂચી

પ્રાપ્ત શિવના જીભા સ્વરૂપની ખંડિતપ્રતિમા^૧ સ્કંદપ્રતિમા^૨ અને નારાયણ કે વિશ્વરૂપ વિષ્ણુ^૩ની પ્રતિમા સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ખાસ કરીને મુકુટની ખારીક ભાત શામળાજીની નારાયણ કે વિશ્વરૂપપ્રતિમા સાથે નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે. છતાં આ પ્રતિમાઓના આમળાયાટ, ચર્ચિત પ્રતિમાથી આગળના એટલે કે ૪થી સદીના છે. જ્યારે આ પ્રતિમાને તેનાં લક્ષણોને આધારે ઈ. સ.ની ૫મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મૂકી શકાય.

મહિષાસુરમર્દિની :—(ચિત્ર-૩)

પારેવા પથ્થરમાંથી કંડારેલ આ પ્રતિમાનું પ્રભાવ્યક, મોટાભાગના હાથ, તથા મહિષના પગ વગેરે ખંડિત છે. છતાં પ્રતિમાના જોવા મળતા ભાગો મહદઅંશે જળવાયેલ હોઈ પ્રતિમાની સૌંદર્ય અંગે મહત્વની વિગતો પૂરી પાડે છે. ૦.૯૬x. ૬૩x૨. ૧૯, સેન્ટીમીટર માપ ધરાવતી પ્રતિમા અન્ય માતૃકાશિલ્પોની પરિપાટીની છે.

પ્રતિમા અષ્ટભુજ હોઈ અને યુદ્ધરત મુદ્રામાં હોઈ તેની અંગલગીને અનુરૂપ કલાકારે પ્રભાવલય પણ કદમાં મોટું બનાવેલ છે જેનો ટોચનો ભાગ વચ્ચેથી ખંડિત થયેલ છે. દેવીની કેશરચનામાં મસ્તક મધ્યેનું અલંકારપદક જોવા મળે છે. કાનમાં અલંકારો પૈકી વામકર્ણમાં ધારણ કરેલ અસ્થિકુંડળ જોવા મળે છે. મુખાકૃતિ પર દુશ્મન પરના વિજયપૂર્વનો અંતિમ શ્વા ભારતા પહેલાંના વિજયનો પ્રસન્નભાવ સ્પષ્ટ વરતાય છે. ગળામાં સૂત્રમાળા ધારણ કરેલ છે. ગળામાં ધારણ કરેલ માળાની મધ્યસેર બે સ્તન મધ્યે ડાબી તરફ વળાંક લેતી દર્શાવેલ છે, જે પ્રહાર માટે દેવીએ ધારણ કરેલ મુદ્રા તથા શરીરના આવેગને અભિવ્યક્ત કરે છે. દેવીના શરીરના કંડારકામમાં કલાકારની કલાસૂઝ જણાઈ આવે છે. પાતળી કટિ નીચેનો ભાગ ભારે દર્શાવેલ છે, જે આ સમયનાં શિલ્પોની ખાસ વિશેષતા છે. કટિમાં ધારણ કરેલ પદ્મા જોવા અલંકાર પ્રાચીન આમળાયાટનો સૂચક છે જેમાં મધ્યભાગે બકલમાંથી નીકળેલું સેરોનું ઝૂમણું દર્શાવેલ છે. સાડી વચ્ચેની પરિધાનપરીપાટી આ સમૂહનાં અન્ય માતૃકાશિલ્પોને અનુસરે છે. વનમાલા પણ ખંડિત છે. અષ્ટભુજદેવીના મોટાભાગના હાથ, પહેાંચીઅંકિત હોઈ આયુધો સ્પષ્ટ થતાં નથી છતાં હાથમાં બાજુબંધ અને મણિબેરખા જોઈ શકાય છે. જમણા નીચેથી ત્રીજા હાથમાં મુસળ હોવાનું જણાય છે, જે ખંડિત છે. જ્યારે જમણા ઉપલા હાથમાં ધારણ કરેલ ખડ્ગનો ઘણો બધો ભાગ ખંડિત છે. એ જ રીતે ડાબા ચારે ય હાથ ખંડિત છે. છતાં ડાબા ઉપલા

૧. Shah (Dr.) U. P., 'Sculptures from Shamalaji and Roda' Museum and picture gallery, bulletin, Vol. XIII, edited and published by V. L. Devkar for the Museum and picture gallery, Baroda, 1960, p. 58, 60, Fig. 47.

૨. —એજન— આ. ૪૭

૩. —એજન— આ. ૪૮

આ શિલ્પોનાં સમયાંકન તથા કલાસૌંદર્ય અંગે ચર્ચા દરમિયાન જરૂરી માર્ગદર્શન આપવા બદલ લેખકો પ્રસિદ્ધ કલામર્મજ્ઞ શ્રી. મધુસૂદન ઠાકીના ઋણી છે.

ફોટોગ્રાફર, પુરાતત્ત્વ ખાત્ર, ગુજરાત રાજ્યના સૌજન્યથી

ટોહની ગુરતકાશીન વિષ્ણુ અને અનુગુરતકાશીન મહિષમર્દિનીની પ્રતિમા

૨૧

હાથે અર્ધમાનવ શરીર ધારણ કરેલ દાનવ-મહિષની જટા પકડેલ છે. કાણ્વીથી નીચેનો તથા પહોંચીથી ઉપરનો હાથ ખંડિત છે. ત્રિભંગમાં પ્રહારમુદ્રામાં સ્થિત દેવીએ પોતાનો જમણો પગ મહિષના શરીરના પૃષ્ઠ ભાગે રાખી દબાવેલ છે. જ્યારે આ યુદ્ધ અર્ધમાનવશરીર ધારણ કરેલ રાક્ષસના બન્ને હાથમાંનાં આયુધ ખંડિત છે. તેની લયભીત મુખમુદ્રા છતાં શરીરનો આવેગ મરણિયો પ્રયાસ કરતા દાનવને દર્શાવે છે. મહિષે પણ ગળામાં એકાવલિ ઉપરાંત બાજુબંધ, હસ્તવલય, કુંડલ વગેરે ધારણ કરેલ છે. શિષ્યમાં દેવીના વાહનનું આલેખન વાસ્તવિક છે જે વચ્ચેના ભાગેથી પાછળથી મહિષ પર પોતાના નહોર મારી ક્રોધપૂર્ણ મુખમુદ્રાથી મહિષને ફાડી નાખતો દર્શાવે છે. સિંહની કેશવાળી તેના આવેગપૂર્ણ પ્રહારને કારણે વિરુદ્ધ દિશામાં દર્શાવેલ છે અને શરીરનો બાકીનો ભાગ, મહિષની પૂંછડીનો શરીરને ચીપકેલ ભાગ લયભીત પ્રાણીની મનોદશા વ્યક્ત કરે છે.

આ શિલ્પ અહીંની અન્ય માતૃકાશિલ્પોની પરંપરાથી જે અનુસરતું હોય તેને પણ ઇ.સ.ની ૭મી સદીમાં મૂકી શકાય તેમ છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથમાળા

	રૂ. પૈ.
૧ પ્રાચીન કાગુ-સંગ્રહ—સંપાદક : ડૉ. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ; દેવનાગરી ટાઈપ વિદ્યાર્થી આજ્ઞાતિ, ગુજરાતી ટાઈપ	૧૦=૫૦ ૬=૫૦
૨ વજ્રક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧—મૂલ પાઠ—સં. : ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા	૬=૫૦
૩ ભાલજીકૃત નાટ્યાખ્યાન (ત્રીજી આજ્ઞાતિ)—સં. : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૧=૫૦
૪ ઉદયભાગુકૃત વિક્રમચરિત્રરાસ—સંપાદક : સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર	૨=૫૦
૫ ભાલજી : એક અધ્યયન—લેખક : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૭૧)	૮=૦૦
૬ વજ્રક-સમુચ્ચય, ભાગ ૨—સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને શબ્દસૂચિઓ. કર્તા : ડૉ. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા	૧૦=૫૦
૭ પંચાખ્યાન બાલાવબોધ, ભાગ ૧—સંપાદક : ડૉ. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ	૨૪=૦૦
૮ સિંહાસનબત્રીસી—સં. ડૉ. રણજિત મો. પટેલ	૧૫=૫૦
૯ હરગીરપ્રબંધ—સં. : ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સો. પારેખ	૬=૦૦
૧૦ પંચદાંડની વાર્તા—સં. ડૉ. સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ (૧૯૭૪)	૩૧=૦૦
૧૧ વાગ્બટાલકાર બાલાવબોધ—સં. ડૉ. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા	૧૨=૦૦
સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ગ્રંથમાળા	
૧ વિવિધ બ્યાખ્યાનો ગુપ્ત ૧	૨=૫૦
૨ " " " ૨	૨=૫૦
૩ " " " ૩	૬=૫૦
૪ નિરુત્તમા	૨=૫૦
૫ વિક્રમોર્વશી—(અનુવાદ : મનનિકા સહિત)	૨=૫૦
૬ પ્રવેશકો, ગુપ્ત પહેલો	૪=૫૦
૭ પ્રવેશકો, ગુપ્ત બીજો	૩=૦૦
૮ અંબક વિદ્યાધર રાસ	૪=૦૦
૯ મ્હારાં સોનેટ (બીજી આજ્ઞાતિ : બીજું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૦ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (બીજી આજ્ઞાતિ : બીજું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૧ નવીન કવિતા વિષે બ્યાખ્યાનો (પ્રથમ આજ્ઞાતિ : પહેલું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૨ પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ઠાયરી, ભાગ ૧—સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૨=૦૦
૧૩ પ્રો. બ. ક. ઠાકોર અધ્યયનગ્રંથ	૧૫=૫૦
૧૪ પ્રો. બ. ક. ઠાકોરની ઠાયરી, ભાગ ૨—સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ ત્રિવેદી	૬=૭૫
૧૫ વિવેચક—પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર	૨૫=૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : યુનિવર્સિટી પુસ્તકલેખાલય વિભાગ,
જનરલ એન્ડ્રુકેશન સેન્ટર, પ્રતાપનગર, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૨.

ભક્તિસિદ્ધાન્તનો વિકાસ તથા શાંડિલ્યભક્તિસૂત્ર અને નારદભક્તિસૂત્ર-એક તુલનાત્મક અભ્યાસ*

જી. કે. ભટ્ટ †

કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ સાધનો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પરમપદને પામવાનાં અસૌકીક સાધનો રહ્યાં છે. કર્મથી માનવ દેવ પણ બની શકે અને જ્ઞાનવ પણ બની શકે છે. તે રીતે જ્ઞાનથી મનુષ્ય સર્વોચ્ચ પદને સરળતાથી પામી શકે છે. પરંતુ ઉપાસનાનું તત્ત્વ એક એવું વિસદ્ધત્ત્વ છે કે જે સાધારણ મનુષ્યને પણ તારી શકે છે. ઉપાસનાનું તત્ત્વ ‘સેવા’ માંથી ઉદ્ભવ્યું છે, જેણે મનુષ્યજનમ સર્વ ધર્મરસેવામાં ચિત્ત પરોવ્યું નથી તેનો જન્મ વ્યર્થ ગયો છે.^૧

ધર્મરસેવા, કીર્તન, અર્ચન વગેરેનો શાસ્ત્રકારોએ ભક્તિમાં સમાવેશ કર્યો છે. મજનં મક્તિઃ । પરમાત્માનું ભજન એ જ ભક્તિ છે. ‘ભજ’ શબ્દમાંથી ‘ભક્તિઃ’ પદ નિષ્પન્ન થાય છે.^૨

પરમાત્માની સેવા, તેમના ગુણાનુવાદો, કથાભવણ અને કીર્તનાદિ બાબતોનો સમાવેશ ભક્તિમાં થાય છે. આપણા સર્વોત્તમ કવિ નરસિંહ મહેતાએ પ્રાયુ’ છે’કે “ભૂતળ ભક્તિપદારમ મોટું બ્રહ્મલોકમાં નાહિ રે-પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યાં અંતે ચોરાસીમાંહિ રે”. એટલે ભક્તિનું તત્ત્વ આપણા શાસ્ત્રોનું એક દિવ્યતત્ત્વ છે. ભક્તિથી જીવ શિવસાયુજ્યને મેળવે છે અને આ લોકમાં આવ્યાનું તેથી સાથેક બને છે. પરમાત્મા પ્રત્યેની જીવની અહેતુકી ભક્તિ—[નઃસ્વાધ્ય-ભક્તિ—જીવને શિવત્વ અર્પે છે. એટલું જ નહિ પરમાત્મા તેને વશ થઈ જાય છે.^૩

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૯, અંક ૧-૨, ડીપોલેન્ડી-વર્સ’તપ’અમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨, પૃ. ૨૩-૨૮.

* અમરેલી અધિવેશન(તા. ૧૮/૧૯ જાન્યુઆરી ’૮૮)માં વાંચેલો.

+ મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી ડ/બ હાઈલેન્ડ પાઠ, પોલીટેકનીક પાઠળ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

૧ વર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિષ્વકલ્પેનકલાલુ યઃ ।

તોસ્પાદ્યેષાદિ રતિ શ્રમ ઇવ હિ કેષલ્લ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણ ૧/૨/૮)

૨. મજ સેવાયામ્ । હવાદિગણુ (૧૯૦ ગણુ) ઉદ્ભવપદી શાબ્દથી ‘જિવાં મિત્તમ્’ (પા.સુ. ૩-૪-૯૧) દ્વારા ‘મિત્તમ્’ પ્રત્યય સમારીને કીર્તિમાં ‘ભક્તિઃ’ રૂપ બને છે.

૩. અહં મક્તપરામીનો હ્યસ્વતન્મ દ્વવ ક્ષિન ।

સામુર્મિર્મસ્તદ્વયો મક્તર્તર્મક્તમનિવઃ ॥ (શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણ ૧/૪/૧૩)

ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત આપણા દેશની ઉપજ છે. જો કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પૂર્વગ્રંથથી ભક્તિના સિદ્ધાન્તને ‘ક્રિશ્ચિયાનિટી’ ની અસરથી ભારતમાં આવ્યાનું નોંધે છે. શ્રી ઇ. ખી. કાવેલ પોતાના ‘શાંડિલ્યસ્તોત્ર’ ના અનુવાદથી પ્રસ્તાવનામાં (પૃષ્ઠ-૭) નોંધે છે કે ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત એ ક્રિશ્ચિયન અસરથી ભારતમાં આવેલો છે.^૪ પરંતુ એ વાત તદ્દન ભ્રમક અને પૂર્વગ્રંથપ્રેરિત છે.

વેદોમાં ભક્તિસિદ્ધાન્ત યત્રત્ર ત્રિઓઓમાં જોવા મળે છે. ઉપનિષદો તો બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે તે વાત નોંધે છે. ઋગ્વેદ ૧-૧૫૬/૨માં આ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે. હે વિષ્ણો ! તે સુમતિ ‘મજામહે’^૫ । હે ભગવાન વિષ્ણુ ! અમે તમારી સુંદર યુક્તિનું ધ્યાન કરીએ છીએ. ઋગ્વેદ ૮/૯૮/૧૧ પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.^૬ એ ઇન્દ્ર ! હે મહાન દેવ ! તું અમારો પિતા છે અને માતા છે. અમે તને વંદન કરીએ છીએ. ભક્તિનું તત્ત્વ અહીં ઇન્દ્ર પ્રત્યેની સ્તુતિમાં પરોક્ષ રીતે વ્યક્ત થયેલું જોઈ શકાય છે.

ઉપનિષદકાળમાં તો ભક્તિનું તત્ત્વ ઉત્તમ રીતે વર્ણવ્યું છે. ‘પ્રપતિ’ કે ‘શરણાગતિ’ તેમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોપનિષદમાં કહ્યું છે કે આ બ્રહ્મતત્ત્વ અધ્યયનથી, અપૂર્વયુક્તિથી, શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી મેળવી શકાતું નથી. મુમુક્ષુ પોતે જ શ્રવણ, મનન અને નિર્દિધ્યાસનથી આ આત્મતત્ત્વને ભજે છે તો તેને પામે છે, અથવા આત્મતત્ત્વ તે અધિકારી પર ‘અનુગ્રહ’ કરે છે તો તેને તે આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ અહીં અનુગ્રહનો સિદ્ધાન્ત આવે છે, જે ભક્તિનો જ સિદ્ધાન્ત છે. એ જ ઉપનિષદમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે આ આત્મા અણુથી પણ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન છે અને પરમાત્માની કૃપાથી ‘ધાતુઃ પ્રસાદાત્’^૮ વીતશોક મુમુક્ષુ સાધક તેનું દર્શન કરી શકે છે.^૯

4 Cowell E. B. “The aphorism of ‘Sāṇḍilya with the commentary of svapneśvara or the Hindu Doctrine of Faith”, Pub. Asiatic Society of Bengal, Bibliotheca Indica Series, 1878, p. viii.

૫ (અ) તપુ સ્તોતારઃ પૂર્ણં યથાવિદ્ ઋતસ્ય ગર્ભં જનુષા વિવર્તન ।

આસ્ય જાનસ્તો નામ ચિદ્ વિવક્તનમહસ્તે વિષ્ણો સુમતિ મજામહે ॥

(ઋગ્વેદ ૧/૧૫૬/૨)

(બ) ત્વં હિ નઃ પિતા વસો ત્વં માતા શતક્રતો વમૂવિષ ।

અથા તે સુમ્નસીમહે । (ઋગ્વેદ ૮/૯૮/૧૧)

૬ નાયમાત્મા પ્રવચનેન લસ્યો ।

ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લસ્યઃ ।

તસ્યૈષ આત્મા સ્વાં વિવૃણુતે તનૂમ્ ॥ (કઠ. ઉપ. ૨/૨૩)

૭ અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્

આત્માસ્ય જન્તોર્નિહિતો ગુહ્યામ્ ।

તમક્રતુઃ પદ્યતિ વીતશોકો

ધાતુપ્રસાદાત્મહિસાનમાત્માનઃ ॥ (કઠ. ઉપ. ૨/૨૦)

ભક્તિસિદ્ધાન્તનો વિકાસ તથા.....એક પુણ્યાર્મક અભ્યાસ

૨૫

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં પણ ભક્તિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે જે સાધકની તે પરમતત્ત્વ પ્રત્યેની ઉત્કટ ભક્તિ છે, જેવી દેવ અને ગુરુ પ્રત્યેની, તેવા સાધકને જ આ અર્થો સ્પષ્ટ સમજાય છે.^૮ એટલે ભક્તિતત્ત્વ વેદોમાં અને ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવેલું છે જ અને તેથી ક્રિશ્ચિયન અસર તળે ભક્તિનું તત્ત્વ ભારતમાં આવેલું છે એ વાત તદ્દન ખામક જણાય છે.

વિશેષમાં શ્રુતિપ્રતિપાદિત આ ભક્તિસિદ્ધાન્ત પાછળથી ભાગવતધર્મનો એક મહત્ત્વનો સિદ્ધાન્ત બન્યો અને તેને પદ્ધતિસરનું ‘દર્શન’ અને ‘ધર્મ’માં સ્થાન મળ્યું. તેથી તે સિદ્ધાન્ત ‘ભાગવતધર્મ’, ‘નારાયણીયધર્મ’, ‘સાત્ત્વધર્મ’, ‘એકાંતિકધર્મ’ અથવા ‘પાંચરાત્ર’ નામથી ઓળખાતો થયો. મહાભારતનું ‘નારાયણીય પર્વ’ તેનો પ્રધાનસ્તોત બન્યું.

ભક્તિસિદ્ધાન્તના પ્રધાનગ્રંથોમાં શ્રીમદ્ભાગવતમહાપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભગવદ્ગીતા, પાંચરાત્ર આગમે અને ભક્તિસૂત્રો મોખરે છે.

સૂત્રગ્રંથોની શૈલી સંક્ષિપ્ત અને સારગર્ભિત છે. તેથી તે ગ્રંથોની વિશદ સમજૂતી માટે પાછળથી તે ગ્રંથો પર ભાષ્યો, વૃત્તિઓ કે વાર્તિકો રચાયાં. આવા સૂત્રગ્રંથોમાં ભક્તિ-વિષયક વિશદ ચર્ચા કરતા એ સૂત્રગ્રંથો ખૂબ જ મહત્ત્વના છે. તેમાં એક શાંડિલ્યમુનિરચિત ભક્તિસૂત્ર જેનું નામ ‘શાંડિલ્યભક્તિસૂત્ર’ અને નારદરચિત ભક્તિસૂત્રનું નામ ‘નારદભક્તિ-સૂત્ર’ મોખરે છે.

ઉપર્યુક્ત બંને ભક્તિસૂત્રો ભક્તિસિદ્ધાન્તની અપૂર્વ હથાવટ કરે છે. પડ્દર્શનોની જેમ જ ‘ભક્તિદર્શન’ એક સાતમું દર્શન છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનસંપન્ન પુરુષ જ ખરેખર ભગવત પ્રેમનો અધિકારી છે તે વાત આ સૂત્રો પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

દેવર્ષિ નારદે ૮૪ સૂત્રોમાં ભક્તિતત્ત્વની સમજ, ભક્તિમાં આવતાં વિધો, ભક્તિનાં સાધનો, ભક્તિનો મહિમા અને ભક્તોનું મહત્ત્વ વગેરે બાબતોની સુંદર હથાવટ કરી છે.

જ્ઞાન અને ભક્તિને પરસ્પર વિરોધ નથી. જ્ઞાન વગરની ભક્તિ વેવલાપાણું છે તો ભક્તિ વગરનું જ્ઞાન ભાવહીન અને ધરછટ છે. તેથી ભક્તિમાં ‘સમજ’નું તત્ત્વ અગત્યનું છે. કર્મ સાથે પણ ભક્તિને વિરોધ નથી. નિષ્કામ કર્મથી મનુષ્ય દિવ્ય બની સર્વોત્તમ ભક્ત બની શકે છે. આ વાત નારદે ભક્તિસૂત્ર દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે.^૯ નારદ મતે પ્રેમનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય છે અને ભક્તિમાં તે ખૂબ જ ગાઢ બને છે.^{૧૦}

૮ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिताह्वर्याः प्रकाशन्ते महारमनाः ॥ (શ્વેતાશ્વતર ડપ૦ ૬/૨૩).

૯ तस्या ज्ञानमेव साधनमित्येके । ना. भ. सू. ૨૮

अन्योन्याश्रयत्वमित्यन्ये । ना. भ. सू. ૨૯

स्वयं फलरूपतेति ब्रह्मकुमाराः । ना. भ. सू. ૩૦

सा तु कर्मज्ञानयोगेभ्योऽप्यधिकतरा । ना. भ. सू. ૨૫

૧૦ अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम् । ना. भ. सू. ૫૧

मूकास्थादनवत् । ना. भ. सू. ૫૨

૨૫ ૪

નારદ સીધીસાદી ભાષામાં ભક્તિનું ખૂબ જ સંવેદનશીલ અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. તેની શૈલીમાં ક્યાંય કાઠિન્ય નથી. Practical approach ને તે મહત્ત્વ આપે છે. જ્યારે શાંડિલ્યનું ભક્તિસૂત્ર દાર્શનિક પદ્ધતિથી વિષયવસ્તુની છબીવટ કરે છે. અષાતો મક્તિજિજ્ઞાસા (શાં. ભ. સૂ. ૧)થી શરૂઆત કરે છે. પ્રથમ તો ભક્તિતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા અને ત્યાર પાદ ભક્તિની વ્યાખ્યા કરતાં શાંડિલ્ય કહે છે, ઇશ્વરમાં અતિશય પ્રેમ એ જ ભક્તિ છે.^{૧૧}

શાં. ભ. સૂત્રમાં ૩ અધ્યાય છે. પ્રત્યેક અધ્યાયનાં બે આલોકો છે. આમ ત્રણ અધ્યાયનાં કુલ છ આલોકોમાં ૧૦૦ સૂત્રોમાં ભક્તિની અપૂર્વ દર્શન તરીકેની ડાપ ઉપસાવવામાં શાંડિલ્ય અબ્બેડ છે.

શાંડિલ્યભક્તિસૂત્ર પ્રમાણુ, પ્રમેય, સાધ્ય અને મુક્તિની ચર્ચા દાર્શનિક પદ્ધતિએ કરે છે. તેમની શૈલી શાન્તીય અને દાર્શનિક છે. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન અદ્વૈતવેદાન્તને મળતું આવે છે. યદ્યપિ વેદાન્ત છ પ્રમાણુ સ્વીકારે છે જ્યારે શાંડિલ્ય ત્રણ પ્રમાણુ (પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ)જ સ્વીકારે છે તેમ છતાં ભક્તિથી જીવનું શિવત્વ તેઓ દર્શનપદ્ધતિથી ચર્ચે છે.^{૧૨}

શાંડિલ્યના મતે પ્રત્યક્ષ બે રીતે થાય છે. વિષયોનો ઈન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થતાં પ્રથમ તો અજ્ઞાન દૂર થાય છે અને પછી ચૈતન્યના પ્રકાશથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ઇશ્વર, જીવ અને જગત ત્રણ તત્ત્વો પ્રમેય છે. ઇશ્વરને ‘ભજનીય’ અને ‘પરાચિત’ કહે છે.^{૧૩} જ્ઞાન એ સત્તા છે, ભક્તિ નથી. માયા કે પ્રકૃતિથી ઇશ્વર આવૃત છે. માયા મિથ્યા નથી. શંકરાચાર્યની માફક શાંડિલ્ય ‘માયા’ને મિથ્યા ન સમજતાં ઇશ્વરની શક્તિ તરીકે વર્ણવે છે.^{૧૪} ભક્તિથી માયાને તરી શકાય છે.^{૧૫} શાંડિલ્ય મુનિ શબ્દપ્રમાણુને બહુ જ મહત્ત્વ આપે છે. શબ્દથી જ ઇશ્વરત્વસિદ્ધિને તેઓ સ્વીકારે છે.

સાધન :-ભક્તિ મોક્ષનું એક અપૂર્વ સાધન છે. ભક્તિ જ્ઞાનાત્મક નથી કારણ કે દેખેના વિરોધી શબ્દ જ્ઞાન નથી પણ પ્રેમ છે. બીજું પ્રેમનો ઉદય થતાં જ્ઞાન તિરોહિત થાય છે. વળી ‘રસ’ શબ્દથી ‘રાગ’ કે ‘પ્રેમ’ જ સર્વ શકાય, જ્ઞાન નહિ. શ્રુતિ પણ ‘રસો વૈ સઃ’થી રસરૂપ પરમાત્માને મેળવીને આનંદ પામવાની વાત કરે છે.^{૧૬} યોગ, જ્ઞાન વગેરે શાંડિલ્યના મતે ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનો છે, પરંતુ ભક્તિ સિવાય ઇશ્વરને પામી શકાતો નથી.^{૧૭}

૧૧ સા પરાડનુરક્તરીશ્વરે । શાં. ભ. સૂ. ૨

૧૨ (૧) ત્રીચ્છેષાં નેમાણિ શબ્દલિજ્ઞાસમેદાદુશ્ચત્ । (શાં. ભ. સૂ. ૧૧)

(૨) સંસૃતિરેષામભક્તિઃ સ્વાજ્ઞાનાત્ કારણાસિદ્ધેઃ । (શાં. ભ. સૂ. ૧૮)

૧૩ ભજનીયેનાદિતીયમિદં કૃત્સ્વસ્વતત્સ્વરૂપત્વાત્ । (શાં. ભ. સૂ. ૮૫)

૧૪ તચ્છક્તિર્માયા જહતામાન્માત્ । (શાં. ભ. સૂ. ૮૬)

૧૫ તદૈક્યનાનાત્વૈકત્વમુપાધિહાનાંશક્તિચ્ચત્ । (શાં. ભ. સૂ. ૧૩)

૧૬ દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાદ્રસરૂપસ્વાચ્ચ રાગઃ । (શાં. ભ. સૂ. ૬)

૧૭ તદ્વતઃ પ્રપતિશબ્દાચ્ચ ન જ્ઞાનમિતરપ્રપતિચ્ચત્ । (શાં. ભ. સૂ. ૧)

ભક્તિસિદ્ધાન્તનો વિકાસ તથા.....એક વૃદ્ધનાત્મક અભ્યાસ

૨૭

આમ શાંડિલ્ય અને નારદ ભક્તિસૂત્રોમાં કેટલુંક જુદું હોવા છતાં તાત્ત્વિક રીતે બંને પ્રેમલક્ષણી ભક્તિથી જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ સૂચવે છે. એ રીતે બંને એક છે. બંને સૂત્રગ્રંથો આમ એકબીજાના પૂરક છે તેમ છતાં શાંડિલ્ય પોતાના ભક્તિસૂત્રોમાં વધુ દાર્શનિક અને તાર્કિક છે, જ્યારે નારદ વિશેષતઃ વ્યવહારુ (Practical) અને સંવેદનાસભર જણાય છે.

શાંડિલ્યે ભક્તિસૂત્રો દ્વારા એક દર્શન તરીકે ભક્તિનો વિકાસ વર્ણવ્યો છે, જ્યારે નારદે વ્યવહારુ સ્વરૂપ આપીને ભક્તિને જન-સામાન્ય માટે લોકપ્રિય બનાવવાનું કામ કર્યું છે. એ બેતાં બંને ભક્તિસૂત્રોનો હજુ વધુ અભ્યાસ કેટલાંક વધુ સનાતન સત્યોને બહાર લાવવામાં મદદરૂપ બની શકે.

લેખકોને :

- ૧ પાનની એક જ બાજુએ, ટાઈપ કરેલા અને એ શક્ય ન હોય તો શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષર લખેલા લેખો મોકલવા. ટાઈપ નકલમાં ટાઈપકામની ભૂલોને સુધાર્યા પછી જ લેખ મોકલવો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના બ્લેડીકોશ પ્રમાણે બ્લેડી રાખવી આવશ્યક છે. લેખની મૂળ પ્રત જ મોકલવી. લેખની કાર્બન નકલ મોકલો ત્યારે તે અંગેનું સ્પષ્ટ કારણ જણાવવું.
- ૨ લેખમાં અવતરણો, અન્ય વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો ટાંકવામાં આવે તો તે અંગેનો સંદર્ભ પૂરેપૂરી વિગત સાથે આપવો અનિવાર્ય છે. પાદટીપમાં એ સંદર્ભની વિગત આપતાં લેખક અથવા સંપાદક/સંશોધક (અટક પહેલી), અંથ, પ્રકાશક, પ્રકાશનવર્ષ, આજ્ઞાતિ પૃષ્ઠ, એ ક્રમ બળવવો જરૂરી છે.
- ૩ ‘સ્વાધ્યાય’માં છપાયેલ સર્વ લેખોનો કૉપીરાઈટ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા હસ્તક છે. લેખક અથવા અન્ય કોઈએ લેખમાંનો કોઈ અંશ લેખિત પરવાનગી વગર પુનર્મુદ્રિત કરવો નહીં.
- ૪ સંક્ષેપશબ્દો પ્રયોજતા પહેલાં એ શબ્દો અન્ય સ્થાને પૂરેપૂરા પ્રયોજેલા હોવા નોંધ એ.
- ૫ પાદટીપોનો ક્રમ સળંગ રાખી જે તે પૃષ્ઠ ઉપર તે તે પાદટીપોનો નિર્દેશ જરૂરી છે.

સ્વાધ્યાય

સ્વાક્રમાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

સંપાદક : રામકૃષ્ણ તુ બ્યાસ

વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડે છે—દીપોત્સવી અંક, વસંતપંચમી અંક, અક્ષયતૃતીયા અંક અને જન્માષ્ટમી અંક.

લવાજમ :

—ભારતમાં...રૂ. ૨૦ = ૦૦ પૈ. (ટપાલખર્ચ સાથે)

—પરદેશમાં...યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા માટે...૬ ડૉલર (ટપાલખર્ચ સાથે)

—યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે...૨.૫૦ (ટપાલખર્ચ સાથે)

આખા વર્ષના ગ્રાહકો લવાજમના વર્ષની શરૂઆતથી જ નોંધવામાં આવે છે. લવાજમ અગાઉથી સ્વીકારવામાં આવે છે. લવાજમ મોકલતી વખતે કયા અંથ માટે લવાજમ મોકલ્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાવવું. લવાજમવર્ષ નવેમ્બરથી ઓક્ટોબર સુધીનું ગણાય છે, જે આ સરનામે મોકલવું—નિયામકમી, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૮૦૧.

બહેરાતો :

આ ત્રૈમાસિકમાં બહેરાતો આપવા માટે લખો—

સંપાદક, ‘સ્વાધ્યાય’, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧.

તારા, કુરુક્લ્લા અને કુરુક્લ્લા શિખર

૨. ના. મહેતા*

પ્રાસ્તાવિક

‘ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ’ નામના વિસ્તૃત લેખમાં ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહે બૌદ્ધ ગ્રંથ અષ્ટ-સાહસ્રિકા પ્રજાપારમિતાની બે હસ્તપ્રતોનો કુશળે તેમના ફ્રેન્ચ ભાષામાં લખાયેલા બૌદ્ધ મૂર્તિશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો તેની નોંધ લીધી છે. આ હસ્તપ્રતોમાંના લાહટ દેશે તારાપુરે તારા, તથા લાહટ દેશ કુરુક્લ્લા શિખરે કુરુક્લ્લા જેવા ઉલ્લેખો ઉમાકાન્ત શાહે ઉધ્ધૃત કરીને તેમણે કુરુક્લ્લા શિખર એ તારંગા છે કે બીજું? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો હતો.

સ્વાધ્યાયના વો. ૧, ૧૯૬૩-૬૪, અંક ૩ નાં પૃ. ૩૨૦-૨૧ પર છપાયેલા આ લેખ પછી સ્વાધ્યાયના વો. ૪., સને-૧૯૬૬નાં પૃષ્ઠ ૧૦૦ પર ગુજરાતની બે બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ પર કાન્તિલાલ કુ. સોમપુરાનો લેખ છપાયો છે. તેમાં તારંગાની તારા કે ધારણુમાતાની પ્રતિમા શુકલ કુરુક્લ્લાની હોવાનું દર્શાવ્યું છે. ત્યાર બાદ પાદનોંધ ૧ પર “હવે જો તારંગાની ઉપર્યુક્ત મૂર્તિ કુરુક્લ્લાની હોય તો તારંગાની ટેકરીએ કુરુક્લ્લા શિખર હોવાની સંભાવના ઉપસ્થિત થાય છે” એવી સંભાવના રજૂ કરી છે.

આ લેખમાં આ બાબત ચર્ચા કરી છે.

કુરુક્લ્લા શિખર

કુરુક્લ્લા એ બૌદ્ધોની વજ્રયાન શાખાની બળવાન દેવી છે. અમિતાભના કુલની આ દેવીનાં ધણું સ્વરૂપો તથા ઉપાસના માટેની સાધનાઓ બાણીતી છે. કુરુક્લ્લા દેવીનો રંગ લાલ હોય છે. પરંતુ તે બે હાથ કે ચાર હાથની હોય ત્યારે તે શુકલ કે સિત કુરુક્લ્લા તરીકે બાણીતી હોય છે.

કુરુક્લ્લાનાં વિવિધ નામોમાં તારોદભવ, ઉડ્ડિઆન, અષ્ટબૂળ, માયાબલક્રમ આદિ બાણીતાં છે. દેવીની ઉપાસના માટેની સાધનાઓ સાધનમાળાના બિનયતોષ ભટ્ટાચાર્યના ગ્રંથ બીજામાં આપેલી છે. આ સાધનાઓ પૈકી સાધના નં ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૪ અને ૧૮૮માં તેના વર્ણનમાં તેને કુરુક્લ્લાદ્રિગુહાન્ત, કુરુક્લ્લાપર્વતસ્થિત, કુટાંગોરનિવાસિની, કુરુક્લ્લાપર્વતોદરનિવાસિની જેવાં સ્થળોએ નિવાસ કરતી દર્શાવી છે. આ તમામ સાધનાઓમાં કુરુક્લ્લાને રક્તવર્ણની દેવી કહી છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૬, અંક ૧-૨, ટીપોલોગી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૬૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨, પૃ. ૨૬-૩૦.

* ૨૮, ક્રોચ સોસાયટી, રેસકોર્સ સર્કલ (પશ્ચિમ) વડોદરા.

૩૦

૨. ના. મહેતા

શુક્લ કુરુક્ષ્ણાની બે સાધનાઓ નં. ૧૮૦ અને નં. ૧૮૫ છે. આ બંને વર્ણનોમાં તેના સ્થાનનો નિર્દેશ નથી.

કુરુક્ષ્ણા દેવીની સાધનાઓના રચનાર સિદ્ધીમાં સળરપાદ, મન્દ્રભૂતિ, કૃષ્ણપાદ, કરુણા, સહજવિલાસનાં નામો જણાતાં છે. તેમનો સમય ઇ.સ. ૬૫૭ થી ઇ.સ. ૧૧૦૦ સુધીનો ઇર્ષાવવામાં આવ્યો છે. આ સિદ્ધી પૂર્વ ભારતના હતા. તેમાંથી સળરપાદ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા હતા. તેમણે સિત કુરુક્ષ્ણાની સાધના ઇ.સ. ૬૫૭ની આસપાસ તૈયાર કરી હતી. તેમાંથી શુક્લ કુરુક્ષ્ણાની સાધનામાં કેટલીક વાણીગત અસરો દેખાય છે.

આ પરિસ્થિતિમાં બીજા સિદ્ધી પૂર્વભારતના તથા તેમનામાં મન્દ્રભૂતિ જેવા ઓરિસ્સાના રાજવીઓ હતા તે બંનેમાં કુરુક્ષ્ણાની ઉપાસના પૂર્વભારતમાં વધુ પ્રમાણમાં હોવાનું સ્વાભાવિક છે.

વળી કુરુક્ષ્ણા શિખરનું વર્ણન રક્તરંગી દેવીની સાધનામાં છે, તેથી રક્તવર્ણી કુરુક્ષ્ણા દેવીના સ્થાનકને કુરુક્ષ્ણા શિખર ગણવું પડે. તારંગામાં શુક્લ કુરુક્ષ્ણાનું સ્થાનક હોવાથી એ શિખરને કુરુક્ષ્ણા શિખર ગણવામાં બાધક પ્રમાણુ ભીષુ થાય છે.

આ પરિસ્થિતિમાં લાહટ પ્રદેશ કયો? એ ચર્ચા ઉપસ્થિત થાય. ગુજરાતના આનર્ત પ્રદેશની ઉત્તરે તારંગા છે. લાટ એ આનર્તની દક્ષિણનો પ્રદેશ છે. તેથી ગુજરાતના આનર્ત પ્રદેશના તારંગાને લાટ પ્રદેશનું ગણવાનો વિકલ્પ વિચારવો પડે.

આ સંબંધોમાં બંગાળના રાઠ કે લાટ પ્રદેશને લક્ષમાં લેવો પડે. પૂર્વભારતમાં પર્વતો પર લાસરંગના પથ્થરો થયેલા છે. તે લાસરંગને મોટે ભાગે કુરુક્ષ્ણાનાં સ્વરૂપો સાથે સામ્ય છે, તેને આકસ્મિક ગણવા છતાં તે સૂચક છે. તેથી રક્તરંગી કુરુક્ષ્ણાની ઉપાસના જે પ્રદેશમાં સર્વેશ્વર પ્રચલિત હતી તે રાઠ કે લાટ પ્રદેશનું અથવા પૂર્વભારતનું આ શિખર હોવાની સંભાવના બળવાન છે.

તારંગાના જૂના ઉલ્લેખો તેને તારંગક પર્વત તરીકે શિલાલેખોમાં દર્શાવતા હોઈ આ તેરમી સદીના ઉલ્લેખો, તથા બારમી સદીના સોમપ્રભના કુમારપાલ પ્રતિષ્ઠાધર્મમાં પણ આ સ્થળ તારંગા છે. તેથી તેને અઘાપિ પ્રાપ્ત પ્રમાણોને આધારે કુરુક્ષ્ણા શિખર ગણવાની સંભાવના અવધાર્ય છે.

સંદર્ભ

૧. ડૉ. પ્રે. શાહ. ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ સ્વાધ્યાય ૧. નં. ૩,
૨. ડૉ. કુ. સોમપુરા બે બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ, સ્વાધ્યાય ૪. નં. ૧.
૩. બી. ભટ્ટાચાર્ય, સાધનામાલા, વો. ૨. ગા. ઓ. સીરીઝ નં. ૪૧, ૧૯૨૮, વડોદરા.
૪. સોમપ્રભ, કુમારપાલ પ્રતિષ્ઠાધ. ગા. ઓ. સીરીઝ નં. ૧૪.

પાઠસમીક્ષામાં ટીકાકારોનું યોગદાન :—

ઉર્વશી સી. પરસ+

પાઠસમીક્ષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાઠ્યગ્રન્થની પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોના અર્થઘટન દ્વારા મૂળપાઠ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન છે. પ્રાચીન મૂળગ્રન્થની અનેક પ્રતિલિપિઓ થઈ હોય અને વળી તે જુદા જુદા ભૂમિપ્રદેશો અને સમયના વિભાજનથી ફેલાય, પરિણામે મૂળ ગ્રન્થકારના સ્વહસ્તલેખ સુધી પહોંચવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. વળી પ્રતિલિપિકરણમાં માત્ર ભાષા કે શબ્દના મરોડ વગર મહત્વના નથી હોતા પણ સાથે સાથે પ્રતિલિપિકરણમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ પટ, કાગળ, સાબી વગેરેનો પણ કંઈક અંશે ભાગ હોય છે.

પાઠસમીક્ષાની અંદર મુખ્યત્વે ત્રિવિધ પુરાવાઓને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. જેમ કે, ક પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોનું સંતુલન; જ પાઠ્યગ્રન્થમાંથી જ ઉપસતી આંતરિક સંભાવનાઓ; ણ સહાયક સામગ્રી જેવી કે ટીકાકારો, ગ્રન્થાન્તરોમાં પ્રાપ્ત થતાં ઉદરણો વગેરે.

પ્રસ્તુત લેખમાં પાઠસમીક્ષા દરમિયાન ટીકાકારોની વિચારસરણી કેવી રીતે ઉપકારક બને છે તેનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ :—

મેષદૂત (પૂર્વમેષ) શ્લોક-૪માં^૧ યક્ષનું વિશેષણ ‘દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થી’નાં બીજાં યોગ પાઠાન્તરો ‘દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થમ્’ અને બીજાં પાઠાન્તર ‘દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થમ્’ એવાં મળે છે. ત્યાં ટીકાકાર મલ્લિનાથે આ બીજાં પાઠાન્તરો વિશે મૌન સેવ્યું છે. આથી આ મલ્લિનાથના સમય પછીનાં પાઠાન્તરો હોઈ શકે. આજ શ્લોકમાં ‘પ્રત્યાસન્ને નમસિ’ને બદલે ‘પ્રત્યાસન્ને મનસિ’ એવું પાઠાન્તર પણ જોવા મળે છે. આ બીજા પાઠાન્તરને મલ્લિનાથે ‘નાથ’ નામના વિદ્વાનનો ઉલ્લેખ કરીને કલ્પિત પાઠ ગણાવ્યો છે અને આ કલ્પિત પાઠ મલ્લિનાથના સમયમાં પ્રચલિત હશે એ પણ જોઈ શકાય.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૯, અંક ૧-૨, હીપોલસી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૬૧-
ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨, પૃષ્ઠ ૩૧-૩૬.

+ સી. યુ. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

૧ પ્રત્યાસન્ને નમસિ દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થી.....મ્યાજહાર ।

પાઠાન્તરો :—મનસિ, લમ્બનાર્થમ્, લમ્બનાર્થમ્ ટીકાકાર :—નાથેન ત્વજ ‘પ્રત્યાસન્ને મનસિ’
હિત સાધીયામ્પાઠઃ કલ્પિતઃ । મેષદૂતમ્ (પૂર્વમેષ) શ્લોક ૪, પાનું ૧૧.

પૂર્વમેધમાં જ શ્લોક-૫માં કામાન્ધ મનુષ્યની રજૂઆત કરતાં 'પ્રકૃતિકૃપણા' અર્થાત્ 'સ્વભાવથી દીન' એને બદલે, 'પ્રણયકૃપણા' એવું પાઠાન્તર જોવા મળે છે. પરંતુ ટીકાકાર મલ્લિનાથે મેધદૂત પરની ટીકામાં 'પ્રણયકૃપણા' પાઠાન્તરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આથી એમ કહી શકાય કે મલ્લિનાથના સમય સુધી સંભવતઃ આવું કોઈ પાઠાન્તર પ્રચલિત નહિ હોય.

પૂર્વમેધમાં શ્લોક-૪૭માં પણ આ જ પ્રમાણે 'કુલયદલપ્રાપ્તિ'ને બદલે 'કુલય-દલક્ષેપિ' એવું પાઠાન્તર જોવા મળે છે. ત્યાં પણ ટીકાકાર મલ્લિનાથ 'નાથ' નામના વિદ્વાનનું આ ખીજું પાઠાન્તર છે એમ જણાવે છે. પણ તે કલ્પિતપાઠ છે કે નહિ એવો મત દર્શાવતા નથી.

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં ખીજા અંકમાં શ્લોક-૬૪માં 'રૂપોચ્ચયેન મનસા વિધિના કૃતા નુ' ને સ્થાને ટીકાકાર રાઘવભટ્ટ જણાવે છે તે મુજબ 'રૂપોચ્ચયેન ઘટિતા મનસા કૃતા નુ' એવું પણ પાઠાન્તર જોવા મળે છે. ટીકાકારે આ બંને પાઠો સમજાવ્યા છે. પણ બંનેમાંથી આધારભૂત કયો પાઠ છે એનો નિર્ણય નથી આપ્યો. એટલે કદાચ બંને પાઠો ટીકાકારના સમયમાં પ્રચલિત હોય અને કદાચ સ્વીકૃત પણ હોઈ શકે.

આગળ અંક-૫માં હંસપદિકાના ગીતસમયે રાજા કહે છે કે, વસુમતીને ઉદેશીને આણે કરેલો ઉપાલબ્ધ હું સમજ્યો. ત્યાં ટીકાકાર ખીજો પાઠ આપતાં 'પાઠઃ સુબોધઃ એવ' એમ કહે છે. અર્થાત્ મૂળ અધરા પાઠને પાછળથી ટીકાકારે એ સરળ બનાવ્યો છે. વળી આ પાઠ મૌલિક નથી.

૨ ધૂમજ્યોતિઃ.....પ્રાપ્તિનીલાઃ :

હત્યોત્સુક્યાદ.....યયાચે ।

કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણાશ્ચેતનાચેતનેષુ ॥ ૫ ॥

પાઠાન્તર :—પ્રણયકૃપણા, મેધદૂતમ્ (પૂર્વમેધ) શ્લોક ૫, પાનું ૧૩.

૩ જ્યોતિર્લેખાવલધિ.....વર્હે ભવાની ।

પુત્રપ્રેમ્ણા કુલયદલપ્રાપ્તિ કર્ણે કરોતિ ।

પાઠાન્તર :—કુલયદલક્ષેપિ ।

ટીકાકાર :—નાથસ્તુ 'કુલયદલક્ષેપિ' इति पाठमनुसृत्य क्षेपो निन्वाऽपसारणं वा इति व्याख्यातवान् । મેધદૂતમ્ (પૂર્વમેધ) શ્લોક ૪૭, પાનું ૮૧, ૮૨.

૪ ક્ષિત્રે નિવેશ્ય પરિકલ્પિતસત્ત્વયોગા રૂપોચ્ચયેન મનસા વિધિના કૃતા નુ ।

સ્ત્રીરત્નસુષ્ટિરપરા.....વપુશ્ચ તસ્યાઃ ॥

ટીકાકાર :—રૂપાણામુચ્ચયઃ સમુદાયસ્ત્રિભુવનવતિરૂપસમુદાયઃ તેનોપાદાનકારણેન । મનસા કરણેન । કૃતા નુ ।

ક્વચિત્ 'રૂપોચ્ચયેન ઘટિતા મનસા કૃતા નુ' इति पाठः । તત્ર મનસા કૃતા ધ્યાતા । રૂપોચ્ચયેન ઘટિતા યોજિતા નુ इति योजनीयम् । અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, અંક ૨, શ્લોક ૮, પાનું ૭૨.

૫ રાજા..... । તસ્યા દેવીવસુમતીમન્તરેણમદુપાલમ્મમવગતોઽસ્મિ ।

ટીકાકાર :—ક્વચિત્, 'તદ્વા દેવી વસુમતીમન્તરેણોપાલમ્મમુપાક્રતોઽસ્મિ' इति पाठः સુબોધ એવ । અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, અંક ૫, પાનું ૧૫૬, ૧૫૭.

પાઠસમીક્ષામાં ટીકાકારોનું યોગદાન

૩૩

આગળ આ ૪, અંક-૫માં શ્લોક-૧૫માં, 'ત્વમર્હતાં પ્રાગ્સરઃ' ને અહલે ત્વમર્હતાં પ્રાગ્સરઃ' એવા પાઠ પણ છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે. 'પ્રાગ્સરઃ' એ પાઠને ટીકાકાર વ્યાકરણની મદદથી સમજાવે છે. જ્યારે 'પ્રાગ્સરઃ' એ પાઠની માત્ર નોંધ કરી છે. એટલે ટીકાકાર 'પ્રાગ્સરઃ' પાઠ સ્વીકારતા હોય એમ લાગે છે. શ્લોક-૧૫માં આ ૪ પ્રમાણે 'પ્રિયાપ્રિયા' ને અહલે 'તદપ્રિયાપિ' એવું પાઠાન્તર મળે છે. પણ ટીકાકાર 'પ્રિયાપ્રિયા' પાઠ જ યોગ્ય છે એવો નિર્ણય આપ્યો છે.

આ ઉપરાંત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં પ્રથમ અંકમાં વૈષ્ણવસની ઉક્તિ
"રાજન્ આશ્રમમૃગોડયં ન હન્તમ્યો ન હન્તવ્યઃ ।" પછી

'ન જલુ ન જલુ વાણઃ..... વજ્રસારાઃ શરાસ્તે ।'

એ શ્લોક એવા મળે છે. જ્યારે ટીકાકારે આ શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આથી એવી સંભાવના છે કે આ શ્લોક રાધવ ભટ્ટના સમય પછી પ્રક્ષિપ્ત થયો હોય. આ ૪ પ્રમાણે આ ૪ અંકમાં શ્લોક ૧૪ પછી કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં ખીન્ને શ્લોક^૮ કુલ્યામ્બોભિઃ પવનચપલૈઃ..... મન્દમન્દં ચરન્તિ । એવા મળે છે. આ પણ પ્રક્ષેપનું ઉદાહરણ હોઈ શકે.

૬ ત્વમર્હતાં પ્રાગ્સરઃ સ્મૃતોડસિ ય—

ચ્છકુન્તલા મૂર્તિમતી ચ સત્ક્રિયા ।

ચિરસ્ય.....પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૫ ॥

ટીકાકાર :— સરતીતિ ચરઃ । 'નન્દિપ્રહિપચાદિભઃ' (પા. ૩/૧/૧૩૪) इत्यत्र पचादेवा-
कृतिगणत्वादच् । ततः प्रकर्षेणाग्रे सरतीति प्राग्सरः । संज्ञाया वज्राभात् 'वृक्षदन्तात्' (पા.
૬/૩/૧) इत्यादिना लुक् न । 'त्वमर्हतां प्राग्सरः' इति वा पाठः । 'पराध्याम्नाप्राग्सरः'
इत्याद्यमरः । अभिज्ञानशाकुन्तलम्, अं. ५, श्लोक १५, पाठुं १७०.

૭ સતીમપિ.....વિશાક્ષતે ।

અતઃ સમીપે પરિણેતુરિષ્યતે

પ્રિયાપ્રિયા વા પ્રમદા સ્ત્રવશ્ચભિઃ ॥ ૧૭ ॥

ટીકાકાર :— 'પ્રિયાપ્રિયા ચ' इति समीचीनः पाठः । 'तदप्रीयापि' इति पाठ तस्य
भर्तृप्रिया । अभिज्ञानशाकुन्तलम्, अं. ५, श्लोक १७, पाठुं १७२.

૮ ન જલુ ન જલુ વાણઃ સંનિપાત્યોડયમસ્મિન્

મૃદુનિ મૃગશરીરે પુષ્પરાશાવિવાગ્નિઃ ।

ક્વ વત હરિણકાનાં જીવિતં ચાતિલોલં

ક્વ ચ નિશિતમિપાતા વજ્રસારાઃ શરાસ્તે ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलम्, अं. १, श्लोक १० पूर्व, पाठुं २१.

૯ કુલ્યામ્બોભિઃ પવનચપલૈઃ શાલિનો ઘોતમૂલા

મિત્રો રાગઃ કિસંભયરુચામાઝ્યધૂમોદ્ગમેન ।

एते चार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाकुरायां

नष्टाशक्ना हरिणशिशवो मंदमंदं चरन्ति ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलम्, प्रथम अं. १, पाठुं २३.

૬૪

ઉર્વશી સી. પટેલ

મેઘદ્વતમાં પણ પ્રક્ષેપનો ઉલ્લેખ ટીકાકાર સ્પષ્ટ રીતે કર્યો હોય એવાં ઉદાહરણો મળે છે, જેમ કે પૂર્વમેઘમાં શ્લોક-૧૯ પછી ટીકાકાર '૧૮-૧૯ શ્લોકયોર્મધ્યે ક્વચિત્પ્રક્ષિપ્તોઽયં દૃશ્યતે'— એમ કહીને શ્લોક ૧૦ ટાંકે છે. તે જ પ્રમાણે શ્લોક ૨૨ પહેલાં 'પ્રક્ષિપ્તમપિ વ્યાખ્યાયતે' ૧૧ એવો ઉલ્લેખ છે. આ ટીકાકારની મહત્વની નોંધ છે. ટીકાકારને આ શ્લોક યોગ્ય લાગ્યો હશે પણ પ્રક્ષિપ્ત છે એ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે, જે મૂળ પાઠની નજીક પહોંચવા અત્યંત ઉપયોગી છે.

ઉત્તરરામચરિતમાં શ્લોક-૮૧૨ પછીની સીતાની ઉક્તિમાં 'પરિક્ષામદુર્બલ'ને બદલે 'પરિક્ષામધૂસરેણ' એવું, પાઠાન્તર છે એવો ટીકાકાર ઉલ્લેખ કરે છે. ઉપરાંત શ્લોક-૩૨માં ૧૩ પરિદ્રવ્યન્તિનું પાઠાન્તર 'પરિભ્રમ્યન્તિ' મળે છે. 'પરિદ્રવ્યન્તિ' એવો પાઠ પણ છે. ઉપરનાં બંને પાઠાન્તરોનો ઉલ્લેખ કરી ટીકાકાર કયો પાઠ સ્વીકાર્ય છે તે વિશે મૌન સેવે છે આથી તત્કાલીન બંને પાઠાન્તરો પ્રચલિત હશે એમ માની શકાય.

આગળ છઠ્ઠા અંકમાં શ્લોક-૧૦માં 'આશ્વાસસ્નેહમક્તીનામેકમાલમ્બનં મહત્' इति च पाठान्तरम् । એવો ટીકાકાર ઉલ્લેખ કરે છે.

૧૦ અધ્વક્લાન્તં પ્રતિમુલ્લગતં સાનુમાનાન્નકૂટ—

સ્તુક્તેન ત્વાં જલદ શિરસા વશ્યતિ શ્લાઘમાનઃ ।

આસારેણ ત્વમંપિ શમ્યેસ્તસ્ય નૈદાષમર્ગિન

સંદ્ભાવાદ્રઃ ફલતિ ન ચિરેણોપકારો મહત્સુ ॥

મેઘદૂતમ્ (પૂર્વમેઘ) શ્લોક-૧૯ પછી, પાનું ૩૧

૧૧ અમ્મોવિન્દુગ્રહણચતુરાંશ્ચાતકાન્વીક્ષમાણાઃ

શ્રેણીભૂતાઃ પરિગળનયા નિર્દિશન્તો બલાકાઃ ।

ત્વામાસાઘ્ય સ્તનિતસમયે ભાનયિષ્યન્તિ સિદ્ધાઃ

સીત્કમ્પાનિ પ્રિયસહચરીસંભ્રમાલિજ્જિતાનિ ॥ ૨૨ ॥

મેઘદૂતમ્ (પૂર્વમેઘ) શ્લોક ૨૨, પાનું ૪૩

૧૨ સીતા—(દૃષ્ટા) હા કથં પ્રભાતચન્દ્રમણ્ડલાપાણ્ડુરપરિક્ષામદુર્બલેનાકારેણાયં.....
.....આર્યપુત્ર એવ ।

ટીકાકાર :—પાઠાન્તરમ્ 'પરિક્ષામધૂસરેણ' इति । ઉત્તરરામચરિતમ્, અંક ૩, શ્લોક ૮ પછી, પાનું ૬૯.

૧૩ ન કિલ ભવતાં.....ગૃહેઽભિમતં તતચિરપરિચિતાસ્ત તે ભાવાઃ પરિદ્ર-
વ્યન્તિ મામિદમશરણૈરઘાસ્માભિઃ પ્રસીદત રક્ષતે ॥ ૩૨ ॥

ટીકાકાર :—'પરિદ્રવ્યન્તિ' इत्यपि पाठः । 'ઉત્તરરામચરિતમ્, અંક-૩, શ્લોક ૩૨, પાનું-૮૭.

પાઠસંબોધનામાં ટીકાકારોનું યોગદાન

૩૫

રામાયણમાં અરણ્યકાણ્ડના સર્ગ-પના ૧૬માં ૧૪ શ્લોકમાં 'શોણાંશુવસનાઃ' એવો પાઠ છે. ટીકાકાર ખીજા 'શોણામવસનાઃ' એવો પાઠનો ઉલ્લેખ કરે છે. પણ પ્રથમ પાઠને જ સ્વીકૃત ગણી પ્રાચીન પાઠ પણ છે, એવો નિર્ણય આપે છે. અરણ્યકાણ્ડમાં જ આગળ ૪૮ માં સર્ગમાં ટીકાકાર શિવસહાય શ્લોક ૧૬૧ના વૈમાત્રાઃ પાઠને સમજાવી 'દ્વૈમાત્રઃ' પાઠનો ઉલ્લેખ કરે છે. ટીકાકાર રામ અને ગોવિન્દરાજ પણ આ ખીજા પાઠનો ઉલ્લેખ કરે છે. પણ ત્રણેય ટીકાકારોએ પાઠના જુદા જુદા અર્થો આપ્યા છે. આથી તે સમયમાં દ્વૈમાત્રઃ પાઠ પણ પ્રચલિત હશે અને ટીકાકાર ગોવિન્દરાજે તેો આ જ પાઠનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આમ ટીકાકારો પાઠાન્તર, કલ્પિત પાઠ, યોગ્ય પાઠનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતો પૂર્વેના ટીકાકાર હોય તો તે ઘણીવાર હુપ્તાંશને પુનર્જીવિત પણ કરે છે. ઉપરાંત મળેલ પાઠાન્તર કે પાઠને તપાસતાં અર્થગત પાસું મુશ્કેલીમાં મૂકાય ત્યારે ટીકાકારોની મદદ લેવી પડે છે. સાથે સાથે ટીકાકારો પણ અર્થગત પાસાને સ્પષ્ટ કરવા પ્રાચીન કૃતિઓ કે સર્ગોત્તોને આધાર તરીકે રજૂ કરે છે. ૧૩

આમ જોતાં ટીકાકારોનું સ્થાન પાઠ્યગ્રન્થની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાના ચાર તબક્કાઓમાં આવતા અનુસંધાનના ખીજા ચાર પેટા વિભાગોમાં છે. છતાં ટીકાકારોનું મહત્ત્વ કોઈ પણ રીતે ઓછું ન આંકી શકાય.

૧૪ વિસ્તીર્ણવિપુલોરસ્કાઃ પરિભાયત્વાહુઃ ।

શોણાંશુવસનાઃ સર્વે વ્યાઘ્રા હવ દુરાસદાઃ ॥ ૧૬ ॥

ટીકાકાર :- 'રામ' - 'તિલક' ટીકાઃ—વિસ્તીર્ણવિપુલાન્યતિશયેન.....શોણાંશનિ શોણપ્રભાનિ વસનાનિ યેષામ્ 'શોણામવસનાઃ' इति पाठे पञ्चरागसदृशवसना । इत्यर्थः 'शोणांशु'—इत्येव प्राचीनः पाठ इति कतकः । रामायण, अरण्यकाण्ड, सर्ग—प, श्लोक—१६, पानु १०६०, १०६१.

૧૫ યન વૈશ્રવણો ઝાતા વૈમાત્રાઃ કારણાન્તરે ।

દ્વન્દ્વમાસાદિતઃ.....નિર્જિતઃ ॥ ૪ ॥

શિવસહાયની 'રામાયણશિરોમણિ' ટીકા :-સાપત્ન્યશબ્દઃ.....દ્વૈમાત્રઃ इति पाठ द्वितीयाया मातुरपत्यमित्यर्थः 'राम'नी 'तिलक' टिका :-—वैमात्रः प्रारब्ध । 'द्वैमात्रः' इति पाठे द्वितीया माता द्विमाता ।

ગોવિન્દરાજની રામાયણભૂપણ ટીકા :-द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमात्रः सपत्नीमातृपुत्र इत्यर्थः । रामायण, अरण्यकाण्ड, सर्ग—४८, श्लोक १६, पानु १२४८.

૧૬ 'વિશ્રામમ્' इत्यपाणिनीयः पाठः । 'विश्रान्तिम्' इति पठनीयम् । अभिज्ञान-शाकुन्तलम्, अंक २, पानु ६८.

== अथ च 'हृदयं मानसोरसोः' इति विश्वः । अभिज्ञानशाकुन्तलम्, त्रींशे अंक, पानु १०३.

== 'द्रव्यं च भव्ये' इत्यनुशासनम् । 'उत्तररामचरितम्', अंक—२, पानु ५८.

अभ्युक्ति

- १ मेघदूतम्, मलिनाथ संजीवनी टीका, M. R. Kale, Motilal Banarasidass, Delhi, 1983.
- २ अभिज्ञानशाकुन्तलम्—राघवभट्ट, अर्थचोतनिकाटीका, निर्णयसागर प्रेस, मुंबई-१९५५.
- ३ उत्तररामचरितम् Ed. M. R. Kale, Published by Gopal Narayan & Co., Bombay, 1934.
- ४ रामायण—Rāmāyaṇa of Vālmiki with three Commentaries, Vol. III, Ed. by S. K. Mudhalkara, Pub. by Meharchand Lachhmandas, New Delhi. 1983

“ મહિમભટ્ટનું અનુમિતાનુમેય

અનુમાન અને વ્યંજના ”

અરુણ કે. પટેલ*

સાહિત્યમીમાંસા—પછી તે ભારતીય હોય કે પશ્ચિમની, પુરાતન હોય કે અર્વાચીન, સુનિશ્ચિત કાલાંતરે તેના સિદ્ધાંતોમાં, સાહિત્યિક માપદંડો અને માન્યતાઓમાં પરિવર્તન આવ્યા કરતું હોય છે, અને આ પ્રકારના પરિવર્તનથી જ પ્રગતિની દિશાઓ ખૂલી જતી હોય છે. સાહિત્યસમીક્ષાને અધિવારપણું રુચતું નથી. અર્વાચીન ભારતીય આલોચનામાં જેમ પશ્ચિમના વાસ્તવવાદ, અતિવાસ્તવવાદ, અન્તઃસ્વેતનાવાદ, એન્સર્ડ, સંરચનાવાદ, દાદાવાદ, કયુબીઝમ વગેરે વાદોનો અનુપ્રવેશ થયો છે, પરિણામે આપણી વિવેચનપ્રણાલીનો અભિગમ બદલાતો રહ્યો છે, તેવું જ આપણા પ્રાચીન સમીક્ષાશાસ્ત્રમાં પણ બન્યું છે. પ્રાચીન સાહિત્યસમીક્ષામાં પણ નવા નવા સાહિત્યસિદ્ધાંતોની સ્થાપનાની સાથેસાથ વિદ્રોહનો પવન ફૂંકાતો રહ્યો છે, અને એ વિદ્રોહનાં વિનાશકારી પરિણામોની સાથે નૂતન વિચારનાં બીજ પણ રોપાતાં રહ્યાં છે. આનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ, તે આનંદવર્ધનનો ધ્વનિસિદ્ધાંત. શકવર્તી એવો આ સિદ્ધાંત સમીક્ષાક્ષેત્રે જેવો ઉદ્ધિત થયો, કે તરત જ તેની સામે વિદ્રોહીઓનો વાવટોળ જાગ્યો. આ વિદ્રોહીઓમાં ગણનાપાત્ર, તે ભુક્તિવાદી ભટ્ટનાયક, વક્રોક્તિવાદી કુતંક, અલંકારવાદી, પ્રતીહારેન્દુરાજ, તાત્પર્યવાદી ધનંજય ધનિક તેમ જ ભોજ અને અનુમાનવાદી મહિમભટ્ટ મુખ્ય છે. વિદ્રોહીઓએ સ્વપ્રતિભાના બળે નવા નવા સિદ્ધાંતો રચી, ધ્વનિના વિકલ્પરૂપે રજૂ કર્યા. અલબત્ત, વિદ્રોહીઓના આ મોટા સમુદાયમાં વિરોધનું પ્રયત્ન સામર્થ્ય તો એકમાત્ર મહિમભટ્ટમાં જ પ્રતીત થયું. તેમણે કાવ્યશાસ્ત્રની કાયાપલટ કરી નાખવાના મનોરથ સાથે કાર્ય આરંભ્યું. ધ્વનિસિદ્ધાંતને ધરાશાયી કરવા માટે તેમણે સૌ પ્રથમ, ધ્વનિની સૌદાંતિક સ્થિતિ પર અને ત્યારબાદ, ધ્વનિના ભેદોપભેદો પર પ્રહારો કર્યા અને આ આક્રમણમાંથી કશું જ બચી જવા ન પામે, તે રીતે ધ્વનિનાં ઉદાહરણોનો પણ અનુમિતિમાં અંતર્ભાવ દર્શાવ્યો. આનંદવર્ધનના ધ્વનિના હાર્દરૂપ અભિવ્યંજનાની તેમણે જાણે કે શલ્યચિકિત્સા કરી અને તેના સ્થાને અનુમિતિનું પ્રત્યારોપણ કર્યું! તેમને કાવ્યમાં વ્યંજનાનું જડ ઉપાદાન નિરર્થક લાગ્યું. આથી બૌદ્ધિક ચેતનાશ્રિત અનુમિતિને તેમણે કાવ્યનું ઉપાદાન કહ્યું. અલબત્ત, ધ્વનિના એકચક્રી શાસનથી ટેવાયેલા અને ધ્વનિના લાવણ્યના અમૂર્ત ખ્યાલોમાં ખોવાયેલા, કંઈક અંશે દિશ્મુદ બનેલા પ્રાચાર્યો, પાંડિતો અને

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૬, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર-૧૯૬૧-ફેબ્રુઆરી-૧૯૬૨, પૃ. ૩૭-૫૦.

* દત્તમંદિર સામે, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧

૭૬

અરુણ કે. પટેલ

આધુનિક આલોચકો સુદ્ધા મહિમલક્ષના નવા અભિગમ પ્રત્યે રુચિ દાખવી શક્યા નથી. તેનાં કારણોની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે. કારણ કે અહીં કેવળ મહિમે કદબેલ અનુભિતાનુમેય નામના કાવ્યપ્રકારની ઉદ્ભાવનાનો રસાસ્વાદ કરવાનો છે અને તે પણ આલોચકની દૃષ્ટિથી.

અનુભિતાનુમેયની ભૂમિકા:—

મહિમના મતે વ્યંગના કરતાં, અનુમાનની ક્ષિતિએ સુદૂરવર્તી છે એટલું જ નહિ, અર્થ—પ્રાપ્તિની વ્યાપ્તમાં પણ વ્યંગના કરતાં અનુમાન વડે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અર્થ પણ ગ્રાહ્ય અને છે. આ તથ્યને પ્રત્યક્ષરૂપે સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે અનુભિતાનુમેય નામના કાવ્યપ્રકારની, કહો કે અનુમાનના એક પ્રકારની ઉદ્ભાવના કરી છે. અલગત તેમનો ઉપક્રમ, આ પ્રસંગે પણ વ્યંગના-પાંડનનો જ રહ્યો છે. અનુભિતાનુમેય નામના અનુમાન પ્રકારનો સંદર્ભ આનંદવર્ધનની ધ્વનિપરિભાષાના પાંડનનો છે. આનંદવર્ધનની ધ્વનિપરિભાષા—

યત્રાયઃ શબ્દો વા તમર્થમુપસર્જનીકૃતસ્વાર્થો

વ્યક્તઃ કાવ્યવિશેષઃ સ ધ્વનિરિતિ સુરિભિઃ કથિતઃ ॥^૧

માં પ્રયુક્ત ‘અર્થ’ શબ્દ સામે તેમણે વાંધા ઉઠાવ્યો છે. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે, અર્થના ઉપસર્જનીકૃતત્વ વડે આનંદવર્ધન શું કહેવા માગે છે? ધ્વન્યર્થની અભિવ્યક્તિ માટે વાચ્યાર્થ ઉપસર્જનીકૃત અને છે કે વ્યંગ્યાર્થ પણ ઉપસર્જનીકૃત અને છે? વ્યંગ્યાર્થ ઉપસર્જનીકૃત અને, તેનું આનંદવર્ધનને અભિમત નથી જ. કારણ કે પરિભાષામાં તેણે જ ‘તમર્થમ્’ એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, ત્યાં તેમના મતે ‘તદ્’ શબ્દનો અર્થ કેવળ પ્રતીયમાન અર્થરૂપે જ ધટે છે. અને વળી, તેમણે જ સ્વયં, ‘પ્રતિયમાનં પુનરન્યદેવ.....’ (ધ્વન્યા. કારિકા-૪) અને ‘સરસ્વતી સ્વાદુ તદર્થવસ્તુ નિવ્યન્દમાના.....’ (ધ્વન્યા. કારિકા-૬)માં ‘તત્’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રતીયમાન અર્થ માટે જ કર્યો છે. તેનો અર્થ એ થયો કે, પરિભાષામાં જે અર્થના ઉપસર્જનીકૃતત્વની વાત કરવામાં આવી છે, તે વાચ્યાર્થની જ હોઈ શકે છે, પ્રતીયમાનની નહિ. કારણ કે પ્રતીયમાન એ તો સાધ્ય વસ્તુ છે. વાચ્યાર્થ સાધન છે, અને સાધન જ હંમેશાં સાધ્યની અપેક્ષાએ ગોળું હોય છે, આનંદવર્ધનના શબ્દોમાં ઉપસર્જનીકૃત હોય છે. આમ, ધ્વનિપરિભાષામાં, આનંદવર્ધનને વાચ્યાર્થનું ઉપસર્જનીકૃતત્વ વિવક્ષિત છે. પરંતુ તેણે આપેલા ઉદાહરણ શ્લોકોમાં તો તેના આ સિદ્ધાંત કરતાં જુદું જ જોવા મળે છે. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણોમાં એવું દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કે વાચ્યાર્થ સ્વને ઉપસર્જનીકૃત બનાવીને અન્ય વ્યંગ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલો વ્યંગ્ય અર્થ પુનઃ પોતાની જાતને ઉપસર્જનીકૃત બનાવીને એટલે કે વ્યંગ્ય બનીને ત્રીજા જ અર્થની અભિવ્યક્તિમાં નિમિત્તભૂત અને છે! દૃષ્ટાંતમાં આવું અને છે, તેન જાનાં, એકવાર પ્રાપ્ત થયેલો વ્યંગ્યાર્થ પુનઃ વ્યંગ્ય બની શકે, તે વાત આનંદવર્ધનને અસ્વીકાર્ય છે! આથી આનંદવર્ધનનો સિદ્ધાંત, “વાચ્યાર્થ સ્વને ઉપસર્જનીકૃત બનાવીને વ્યંગ્યાર્થને પ્રગટ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં—વાચ્યાર્થ વ્યંગ્ય બનીને વ્યંગ્યાર્થને વ્યક્ત કરે છે.” તે અવ્યાપ્તિ દોષયુક્ત ઠરે છે. કારણ કે વાચ્યાર્થ સિવાય, વ્યંગ્યાર્થ પણ વ્યંગ્ય બનતો ઉદાહરણ

૧ આનંદવર્ધન-ધ્વન્યાલોક, સં. ત્રિપાઠી રામસાગર, મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્લી, ૧૯૬૩, પૂર્વાર્ધ ૧-૧.

“મહિમભટ્ટનું અનુમિતાનુમેય અનુમાન અને વ્યંજના”

૭૬

શ્લોકોમાં જોવા મળે છે. જો એમ દલીલ કરવામાં આવે કે, આનંદવર્ધનની નીચેની કારિકા—

“યોડર્થઃ સહૃદયશ્લાઘ્યઃ કાવ્યાત્મેતિ વ્યવસ્થિતઃ ।

વાચ્યપ્રતીયમાનાશ્ચૈ તસ્ય મેદાવુમ્નો સ્મૃતૌ ॥—(ધ્વન્યા. કારિકા ૨)

—માં આનંદવર્ધને વાચ્ય અને પ્રતીયમાન—એમ બંને અર્થોને કાવ્યાત્મારૂપે સ્વીકાર્યા છે, તો આ બચાવ લૂલોપાંગળો છે. કારણ કે તેમ માનવાથી વાચ્યાર્થ પણ કાવ્યાત્મારૂપે, વ્યંજ્યાર્થનો કાટિમાં ગણાઈ જશે અને આનંદવર્ધનને તે કદાપિ ઈષ્ટ નથી; વળી, આ બાબતમાં આનંદવર્ધને ‘અર્થોવાચ્યવિશેષઃ...’^૨ એવી સ્પષ્ટતા કરી જ છે. તેથી કેવળ વાચ્યાર્થ જ ઉપસર્જનીકૃત બને છે. વ્યંજ્યાર્થ ઉપસર્જનીકૃત બનીને અન્ય વ્યંજ્યાર્થને વ્યક્ત કરે, તેવી સ્થિતિ આનંદવર્ધને સ્વીકારી જ નથી.^૩

આનંદવર્ધને વ્યંજ્યાર્થ વ્યંજક બનીને ત્રીજા જ અર્થનો છોતક બને છે, તેવું તથ્ય સ્વીકાર્યું નથી. આમ છતાં તેમણે આપેલા ધ્વનિના ઉદાહરણશ્લોકોમાં, એક વ્યંજ્યાર્થ પરથી અન્ય વ્યંજ્યાર્થ ફલિત થતો જોવા મળે છે. આનંદવર્ધને તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું નથી. અથવા તો તેમણે આ પ્રકારની સૂક્ષ્મ અર્થપ્રાપ્તિ પરત્વે દુર્લ્ભ્ય સેવ્યું છે. મહિમે વ્યંજ્યાર્થના સ્થાને અનુમેયાર્થને સ્વીકારીને આ પ્રકારની સૂક્ષ્મ અર્થપ્રાપ્તિનો રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે. તેનો આસ્વાદ લેનાં પહેલાં તેનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજી લઈએ. કોઈપણ પદ્ય વાંચ્યા પછી, તેના પરથી અન્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તેને આપણે અનુમેયાર્થ કહીશું. પદ્યમાં કવચિત્ એવા પ્રકારનું નિરૂપણ હોય છે, કે પ્રતીતિ થયેલા અનુમેયાર્થમાં જ કાવ્યાર્થ વિરમી જતો નથી. એટલે કે પ્રથમ અનુમેયાર્થમાં જ કવિવિવક્ષિત અર્થની પરિસમાપ્તિ થતી નથી. કવિ કંઈક વિશેષ કહેવા માંગે છે અને તે સમજવા માટે અનુમાનપ્રક્રિયાનું દ્વિક્રિયાત્વ સ્વીકારવું પડે છે. તેથી આવાં ઉદાહરણોમાં વાચ્યાર્થ વડે અનુમિત થયેલો અર્થ હેતુરૂપ બની જઈ, અન્ય અર્થનું અનુમાન કરાવે છે. આ રીતે, અનુમાનપ્રક્રિયા એવડાઈ જાય અને પછી જે ત્રીજા અર્થની પ્રતીતિ થાય, તેને મહિમે ‘અનુમિતાનુમેય’ એવું નામ આપ્યું છે, તેવું તેમના ઉદાહરણશ્લોકો પરની ચર્ચાના આધારે, સારરૂપે જણાવી શકાય. આ પ્રસંગે, તેમણે આનંદવર્ધનનાં જ ધ્વનિનાં ઉદાહરણો લઈ, તેમાં દ્વિગુણિત થતી અનુમાનપ્રક્રિયા વર્ણવી, અનુમિતાનુમેયનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે કર્યું છે :

(અ) વ્યભિચારીભાવથી વ્યવહિત અનુમિતાનુમેય :—

અનુમિતાનુમેયાર્થવિષયો યથા—

“પત્યુઃ શિરશ્ચન્દ્રકલામનેન સ્પૃશેતિ સહ્યા પરિહાસપૂર્વમ્ ।

સા રઙ્ગચિત્વા ચરણી કૃતાશીર્માલ્યેન તાં નિર્વચનં જઘાન ॥

૨ એજન, કારિકા-૧૩ની ૪ત્તિ.

૩ ભટ્ટ મહિમ-વ્યક્તિવિવેક, સં. દ્વિવેદી દેવાપ્રસાદ, ચૌખરબા સંસ્કૃત સીરીઝ ઓફીસ, વારાણસી, ૧૯૬૪, પ્રથમ વિમર્શ, પૃ. ૮૮, ૮૯.

૪૦

અનુબા. કે. ૫૨૯

इत्यत्र हि नखरञ्जनानन्तर परिहासपूर्वं सख्या कृताशिषो देव्या यदेतदवचनं माल्येन हननं तत् तदनुभावभूतं तस्याः कौतुकौत्सुक्यलज्जादिभ्यभिचारिसम्पदामनुमापयति । सा चानुमीयमाना सती भगवति भवे भर्तरि रतिमनुमापयति । यथा च—

“एवं वादिनि देवर्षी पार्वर्षे पितुरघोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥”

यथा वा—

“प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी,
विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।
न किञ्चिद्दूचे चरणेन केवलं,
लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥”^૪

અર્થાત્, “અનુભિત અર્થનો (અન્ય) અનુમેય અર્થસંબંધી (સાધ્યસાધનભાવ) જેમકે,—‘ચરણો પર અળતો લગાડીને, ‘આ ચરણથી પતિના શિર પર રહેલી ચંદ્રકળાને સ્પર્શ કરજે’ એવા સખીના પરિહાસપૂર્વકના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીને પાર્વતીએ કશું બોલ્યા વિના તેના, (સખીના) ઉપર માળાથી પ્રહાર કર્યો.’

અહીં નખના રંજન પછી પરિહાસપૂર્વકના સખીના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીને પાર્વતીએ બોલ્યા વિના જે રીતે માળાનો પ્રહાર કર્યો, તે તેની (પાર્વતીની) કૌતુક, ઉત્સુકતા, પ્રહર્ષ, લજ્જા આદિ વ્યભિચારી ભાવસંપત્તિનું અનુમાન કરાવે છે અને તે અનુમાન વડે દેવી પાર્વતીની પતિ શિવ પ્રત્યેની રતિનું (અન્ય) અનુમાન થાય છે.”

અને જેમ કે—“દેવર્ષિ આણું કહેતા હતા, ત્યારે પિતાની બાજુમાં રહેલી પાર્વતી મુખ નીચું કરીને લીલા કમળની પાંખડીઓ ગણવા લાગી.”

અથવા જેમ કે,—“જે રહેલા પુષ્પોનો ઉપહાર દેતા પ્રિયતમ વડે સપત્નીના નામથી બોલાવવામાં આવેલી માનવતી પ્રિયતમા કશું જ બોલી નહિ. કેવળ આંસુથી છલોછલ ભરેલી આંખો સાથે પગ વડે જમીન ખોતરવા લાગી.”

અહીં ઉદાહરણરૂપે એક સાથે ત્રણ ત્રણ શ્લોકો આપીને ‘વ્યક્તિવિવેક’કારે અનુભિતાનુમેય નામનો પ્રકાર સ્પષ્ટાકાર કર્યો છે. ઉદાહરણરૂપે આપેલા શ્લોકો પૈકી પ્રથમ શ્લોકની અન્યત્ર ચર્ચા કરતાં, અંથાકારે ઉદાહરણરૂપે વ્યભિચારીભાવવ્યવહિતા અનુભિતરૂપે ઓળખાવ્યું છે.^૫ તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ બાકીનાં બે ઉદાહરણોની પણ આ પ્રકારના વ્યભિચારીભાવથી વ્યવહિત અનુભિતાનુમેયમાં ગણના થશે. કારણ કે ત્રણેય ઉદાહરણોમાં સમાન રીતે, સૌ પ્રથમ વ્યભિચારીભાવનું અનુમાન થાય છે, ત્યારબાદ સ્થાયીભાવાત્મક રસ અનુભીયમાન બને છે. પ્રથમ શ્લોક અંગે વિચારીએ તો પાર્વતીની સખી પાર્વતીનાં ચરણોને અળતાથી રંગીને પછી રસિકતાપૂર્વક મોઠો પરિહાસ કરે છે કે, ‘આ ચરણથી તારા પતિના શિરે રહેલી ચંદ્રકલાને

૪ એજન, પૃ. ૫૭, ૫૮.

૫ એજન, પૃ. ૬૨.

“મહિમભટ્ટનું અનુમિતાનુમેય અનુમાન અને વ્યંજના”

૪૧

રૂપશંકરે.’ સખીની આ મળક રતિકોડાના કોઈ બંધવિશેષનું સૂચન હોઈ શકે. અથવા તો શિવના નિરંતર પજે પડવાની ક્રિયાનો નિર્દેશ કરી માનિની બની રહેવાનો ઉપદેશ પણ હોઈ શકે. પરંતુ તે પ્રકારના આશીર્વાદના પરિણામસ્વરૂપ, પાર્વતીએ કશું બોલ્યા વિના સખીને ફૂલની માળાથી મારી. પાર્વતીની આ પ્રતિક્રિયા તેના મનમાં જોડેલા વિવિધ ભાવોનું અનુમાન કરવા પ્રેરે છે. ગ્રંથકારનું કહેવું છે, ‘કે અહીં પાર્વતીના કૌતુક, ઔત્સુક્ય, પ્રહર્ષ, લજ્જા આદિ વ્યભિચારી ભાવોનું અનુમાન થાય છે. અહીં પાર્વતીની શિવને પામવાની ઉત્સુકતા, તે કલ્પનાથી થતો પ્રહર્ષ, સખી સમક્ષ હોવાથી લજ્જા આદિ ભાવોની પ્રતીતિ આપણને થાય છે. પરંતુ, ગ્રંથકારના મતે આ ભાવોના અનુમાનમાં જ કવિને વિવક્ષિત અર્થ પૂર્ણ થઈ જતો નથી અને તેથી આ પદમાં અન્ય વિશેષ અર્થ પણ સ્ફૂરે છે. પાર્વતીને પ્રહર્ષ, લજ્જા આદિ ભાવો શા માટે જોડ્યા ? તે પ્રશ્નો ઉત્તર પાર્વતીના શિવ પ્રત્યેના અનુરાગનું અનુમાન કરવા પ્રેરે છે. આમ આ વ્યભિચારી ભાવોના અનુમાન પરથી પાર્વતીનો શિવ પ્રત્યેનો અભિલાષાત્મક શૃંગાર અનુમિત થાય છે. આમ, પ્રથમવાર પ્રાપ્ત થયેલો સાધ્યરૂપ અનુમેય અર્થ—લજ્જા આદિ ભાવો—હેતુ કે સાધન-રૂપ બની જઈ અન્ય અનુમેય અર્થ—પાર્વતીની શિવ પ્રત્યેની રતિ કે શૃંગારરસનું અનુમાન કરાવે છે. તેથી તેને અનુમિતાનુમેય કહ્યો છે : ‘વ્યાખ્યાન’ ટીકામાં રુચ્યક સમજાવે છે કે, અહીં માળાથી પ્રહાર તે અનુભાવ છે. ઔત્સુક્ય, લજ્જા આદિ વ્યાભિચારીભાવ છે અને તે કારણરૂપ બની જઈ રતિ સ્થાયીભાવનું અનુમાન કરવા પ્રેરે છે.^૧ આનંદવર્ધનના મતે અહીં પાર્વતીનો લજ્જાભાવ વ્યંગ્ય છે અને વ્યંગ્યાર્થ કરતાં વાચ્યાર્થનું ચારુત્વ પ્રકર્ષશાલી હોઈને આ ગુણીભૂતવ્યંગ્યનું ઉદાહરણ છે.^૨ અભિનવના મતે અહીં લજ્જા, અવહિત્યા, હર્ષ, ઈર્ષ્યા, સાધ્વસ, સૌભાગ્ય, અભિમાન આદિ ભાવો વ્યંગ્ય છે.^૩

દ્વિતીય ઉદાહરણમાં, સપ્તર્ષિ મંડળ હિમાલય પાસે શિવ માટે પાર્વતીનું માથું લઈને આવ્યા છે, તે પ્રસંગે પિતાની બાજુમાં રહેલી પાર્વતી યુગ્મ નીચું કરીને લીલા કમળની પાંખડીઓ ગણવા લાગી, તેનું વર્ણન છે. આ પદમાં અનુમિતાનુમેય સમજાવતાં ‘વ્યાખ્યાન’ કાર ગણાવે છે,—

“एवं वादिनीति । अत्र लज्जाव्यस्य व्यभिचारिणो देवर्षेरेवंबादित्वं पितुश्च पार्श्ववसित्वं कारणत्वेन द्वौ विभाषौ, तथाघोमुखत्वं लीलाकमलपत्रगणनं च कार्यत्वेन स्थितौ । सा च गम्यमूता लज्जा सहचारित्वादिति गमयति । ततश्चात्रानुमितानुमेयार्थनिष्ठत्वम् ।”^૪

અર્થાત્, “દેવર્ષિ એમ કહેતા હતા ત્યારે...ઈત્યાદિ...અહીં લજ્જા નામના વ્યભિચારી-ભાવ પ્રત્યે ઋષિનું આ પ્રમાણે કહેવું અને પિતાનું પાસે હોવું—તે બે વિભાવો છે. તેમ જ અધોમુખીત્વ અને લીલાકમળના પત્રોનું પરિગણન, એ કાર્યરૂપ અનુભાવો છે. તેનાથી ગમ્યમાન થતો લજ્જા નામનો સહચારીભાવ રતિસ્થાયીભાવને ગમ્ય બનાવે છે. તેથી અહીં અનુમિતાનુમેય

૧ રુચ્યક, એજન, પૃ. ૫૮, ‘વ્યાખ્યાન’ ટીકા.

૨ આનંદવર્ધન—ધ્વન્યાલોક, ઉત્તરાર્ધ, ૩-૩૯, પૃ. ૧૧૮૧.

૩ અભિનવગુપ્ત—એજન, પૃ. ૧૧૮૧, ‘લોચન’.

૪ રુચ્યક—અક્ષિતિવિવેક, પૃ. ૫૯ પર ‘વ્યાખ્યાન’.

૪૨

અનુભાવ કે. પટેલ

અર્થવિષયક સાધ્ય-સાધકભાવ છે.” આમ, વિભાવ અનુભાવના નિરૂપણ વડે લજ્જા નામનો સ્થાયીભાવ અહીં અનુમાનનો વિષય બન્યો છે અને પછી, પાર્વતીનો લજ્જાભાવ શા માટે છે, તેવા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે પાર્વતીની શિવવિષયક રતિનું અનુમાન થાય છે. પાર્વતીને શિવ પ્રત્યે અનુરાગ જ ન હોત, તો તેને લજ્જા ન થાત. આનંદવર્ધનને પ્રસ્તુત પદ્યને અર્થશક્તિમૂલક ધ્વનિના ઉદાહરણ તરીકે ગણાવ્યું છે અને પદ્યની આલોચના કરતાં જણાવ્યું છે કે પાર્વતીનું શીલાકમળપત્રોનું પરિગણન શબ્દવ્યાપાર વિના જ વ્યભિચારીભાવનું (લજ્જા)ને વ્યક્ત કરે છે.^{૧૦}

અભિનવગુપ્તાને અહીં લજ્જા નામના વ્યભિચારી ભાવને વ્યંગ્ય માન્યો છે, તો વિશ્વનાથના મતે અહીં અવહિત્યા (આહારગોપન) વ્યંગ્ય છે, મહિમભદ્ર આ ધ્વનિવાદીઓ કરતાં એક ડગલું આગળ જાય છે. તેમના મતે અહીં પ્રથમ પાર્વતીના લજ્જાભાવનું અનુમાન થાય છે, ત્યારબાદ લજ્જાભાવ હેતુરૂપ બની પાર્વતીના રતિભાવનું અનુમાન કરાવે છે. આવા સૂક્ષ્મ અર્થબોધનું કારણ અનુમાનપ્રક્રિયાનું દ્વિક્રિયાત્વ છે. એટલે કે, અનુમાનપ્રક્રિયા બેવડાય છે. આનંદવર્ધનના ધ્વનિમાં વ્યંગનાવ્યાપાર બેવડાતો નથી. તેથી ધ્વનિવાદીઓ ‘અહીં પાર્વતીનો લજ્જાભાવ વ્યંગ્ય છે’ તેટલા કથનમાત્રમાં વ્યંગ્યાર્થની સિદ્ધિ માને છે. તેનાથી આગળ, સૂક્ષ્મ અર્થબોધ સુધી પહોંચી શકતા નથી. કારણ કે તેમના ધ્વનિસિદ્ધાંતમાં વ્યંગ્યાર્થ પુનઃ વ્યંગ્ય બની શકતો નથી.

ત્રીજું ઉદાહરણ, ‘કિરાતાજી’નીય ‘મહાકાવ્યના આઠમા સર્ગમાં તપોભંગ માટે આવેલી અપ્સરાઓના વર્ણનપ્રસંગમાંથી લીધેલો એક શ્લોક છે. તેમાં કોઈ એક અપ્સરાના મનોભાવોનું આ પ્રમાણે આલેખન થયું છે : “પ્રસંગ એવો છે, કે જ્યાં પર રહેલાં પુષ્પોને અપ્સરા તોડી શકતી નથી. તેથી તેનો પ્રિયતમ તોડી આપે છે. આ પ્રસંગે, પેલો પ્રિયતમ અપ્સરાને જ્યાં અવાળે નામ દઈ દઈને, બોલાવીને કહી રહ્યો હોય છે કે “નીચે પડેલું અમુક ફૂલ લઈ લે..... પેલું લઈ લે.....લાલ લઈ લે.....વગેરે.” આમ, નામથી સંબોધન કરતી વેળાએ તે બૂલથી વિપક્ષગોત્રની કોઈક સ્ત્રીના નામથી અપ્સરાને સંબોધે છે. આથી, પોતાના પ્રિયતમની અન્યા પ્રત્યેની આસક્તિને તે પામી જાય છે. પરંતુ તે માનવતી હોઈને, પ્રિયતમને આ બાબત ઠપકો આપતી નથી. આમ છતાં, તેના મનમાં પ્રિયતમ પ્રત્યે ભારોભાર રોષ ભર્યો છે અને તે કશું બોલ્યા વિના આંસુભરી આંખે, તેના પગના નખથી જમીન ખોતરવા લાગી—તેવા અનુભાવો વડે વ્યક્ત થાય છે. આનંદવર્ધનને આ શ્લોકને ગુણીભૂતવ્યંગ્યના ઉદાહરણરૂપે ટાંક્યો છે. તેમનું કહેવું એવું છે કે, અહીં ભાવની અભિવ્યક્તિમાં વક્રોક્તિનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે તેમ જ એ શબ્દો વડે ભાવનું કથન થયું હોવાથી અહીં વાચ્યનું ચારુત્વ પ્રતીત થાય છે.^{૧૧} અભિનવગુપ્તાના મતે અહીં અપ્સરાનો અતિશય મનુસંભાર વ્યંગ્ય થયો છે.^{૧૨} મહિમે આ શ્લોક અંગે વિશેષ કશું કહ્યું નથી, પરંતુ તેમનું મંતવ્ય આનંદવર્ધન-અભિનવગુપ્ત કરતાં નિરાણું છે. તેને આ પ્રમાણે સમજવી શકાય : અહીં પ્રિયતમનું વિપક્ષગોત્રનું એટલે કે શોકચનું નામ લેવું એટલે

૧૦ આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક, પૂર્વાર્ધ, પૃ. ૫૫૮, ૫૬૦.

૧૧ આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક, ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૧૧૮૪.

૧૨ અભિનવગુપ્ત, એજન, પૃ. ૧૧૮૫, ‘લોચન’.

“ મહિમભટ્ટનું અનુમિતાનુમેય અનુમાન અને વ્યંજના ”

૪૩

કે પ્રિયતમનું ગોત્રસ્ખલન એ વિભાવ છે. અપ્સરાનું ‘કશુચે બોલ્યા વિના, આંસુ છલકતી આંખોથી જમીન ખોતરતી’ તે અનુભાવો છે. આ પ્રકારની વિભાવ-અનુભાવ આદિ સામગ્રીના બળે માનિની નાયિકાના હૃદયમાં ભારોભાર ભરેલો રોષ કે મન્યુસંભાર અનુમિત થાય છે. આ મન્યુસંભારરૂપી વ્યભિચારીભાવ હેતુરૂપ બનીને નાયિકાના ઇર્ષ્યાવિપ્રલંબનું અનુમાન કરાવે છે. ‘વ્યાખ્યાન’કારે ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, “અહીં અપ્સરાનો લજ્જા નામનો વ્યભિચારીભાવ ગમ્ય બને છે.”^{૧૩} અલબત્ત, તેમનું આ પ્રકારનું મંતવ્ય બહુ રુચિપૂર્વક નથી જ. કારણ કે માનવતી નાયિકાને તેનો પ્રિયતમ આનંદના શૃંગારના પ્રસંગે તેની શોકચના નામ વડે બોલાવે, તે તેના માટે અસહ્ય થઈ પડતું હોય છે. તેથી અહીં લજ્જા નહિ, પરંતુ રોષ કે મન્યુ જ અનુમાનનો વિષય છે, અને અપ્સરાના મન્યુસંભાર પરથી તેના ઇર્ષ્યામૂલક વિપ્રલંબશૃંગારનું અનુમાન થાય છે.

(બ) વસ્તુમાત્રથી વ્યવહિત અનુમિતાનુમેય :—

કવિયત્ત એવું બને છે કે, પદ્યમાં, કવિએ વર્ણવેલ ભાવનું સીધેસીધું અનુમાન ન થતાં, પ્રથમ તેમાં રહેલી કોઈ ઘટના કે વસ્તુનું અનુમાન થાય છે. ઘટના ગમ્ય થયા પછી કવિને વિવક્ષિત અર્થ અનુમેયરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે પ્રાપ્ત થતા અનુમિતાનુમેયમાં મૂળભૂત અનુમેયાર્થ વચ્ચે વસ્તુ વ્યવધાનરૂપે હોય છે. તે નીચેના પદ્યમાં જોઈ શકાશે :

તત્રૈકેન વસ્તુમાત્રેણાન્તરિતા સા યથા—

શિલિપિચ્છકર્ણપૂરા વષૂર્વ્યાધસ્ય નર્વિણી ભ્રમતિ ।

મુક્તાફલરચિતપ્રસાધનાનાં મધ્યે સપત્નીનામ્ ॥

અત્ર હિ વક્ત્રમાણવકારેણ વ્યાધવઢ્વાઃ સપત્નીમ્બઃ સૌભાગ્યાતિરેકોડનુમેયઃ । સ ચાવિ-
રતલમ્બોગમુખાસજ્જાનિસ્સહૃતયા પત્યુર્મયુરમાત્રમારણક્ષમતયાનુમીયમાનયાન્તરિતઃ ।^{૧૪}

અર્થાત્, “તેમાં એક વસ્તુમાત્રથી વ્યવહિત વસ્તુમાત્રની અનુમિતિ જેમ કે,— ‘મોરપીંછનું’ કર્ણુપૂર ધારણ કરેલી વ્યાધવધૂ, મોતીનાં આભૂષણોથી સજ્જ એવી સપત્નીઓ વચ્ચે ગર્વપૂર્વક ફરે છે,’ અહીં જેમ કે આગળ કહેવામાં આવશે, કે વ્યાધવધૂનું સપત્નીઓની અપેક્ષાએ અતિશય સૌભાગ્ય અનુમેય અર્થ છે, પરંતુ તે પતિના નિરંતર સંભોગસુખના નશાને કારણે કેવળ મથૂરમાત્રને મારી શકવાની ક્ષમ્તારૂપ વસ્તુના અનુમાનથી અંતરિત છે.”

પદ્યમાં સપત્નીઓ વચ્ચે નવોદા વ્યાધવધૂના ગર્વપૂર્વક ભ્રમણનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેના પરથી નવોદાના સૌભાગ્યાતિશયનું અનુમાન થાય છે, પરંતુ આ પ્રકારનું અનુમાન સીધેસીધું થતું નથી. વચ્ચે અન્ય ઘટના કે વસ્તુનું વ્યવધાન રહેલું છે. નવોદાએ કેવળ મથૂરપિચ્છનું કર્ણુભૂષણ પહેર્યું છે. સપત્નીઓ મોતીનાં આભૂષણોથી ઝૂમી રહી છે. યુવાન વ્યાધ સપત્નીઓ માટે સામાન્યજનોને દુર્લભ એવાં મુક્તાકૃણ લાવ્યો હતો. નવોદા માટે તે મોરપીંછ લાવ્યો છે ! આમ છતાં, નવોદાનું સપત્નીઓની અપેક્ષાએ સૌભાગ્યાતિરેક કઈ રીતે માની શકાય ? અંતકારે અહીં એવી સ્પષ્ટતા કરી છે કે, પદ્યમાં મોરપીંછના આભૂષણને

૧૩ રુચ્યક, બ્રહ્મવિવેક, પૃ. ૫૬ પર ‘વ્યાખ્યાન’.

૧૪ ભટ્ટ મહિમ, એજન, પૃ. ૯૦.

૫૪

અર્જુણ કે. પટેલ

કારણે સૌ પ્રથમ યુવાન વ્યાધની મચ્છરમારણ્યુક્ષમતાનું અનુમાન થાય છે. આ પ્રકારના દોષાંલ્ય માટે તેની અવિરત સંભોગપરાયણતા જવાબદાર છે અને તે વ્યાધવધૂના સૌભાગ્યાતિશયનું અનુમાન કરાવે છે. પરંતુ આ પ્રકારના અનુમાનમાં યુવાન વ્યાધની મચ્છરમારણ્યુક્ષમતાનું અનુમાન વ્યવધાનરૂપે રહેલું છે. તે હેતુરૂપ બની જઈ અન્ય અર્થ—સૌભાગ્યાતિશયતાનું અનુમાન કરાવે છે. તેથી આ અનુમિતાનુમેય નામનો અનુમાનપ્રકાર છે. તૃતીય વિમર્શમાં પણ અંધકારે આ ચર્ચા છેડી છે. ત્યાં તેમણે જણાવ્યું છે કે, “સામાન્યજનોને દુર્લભ એવાં આભૂષણો ધારણ કરતી સપત્નીઓ વચ્ચે કેવળ મોરપીંછનું કણ્ઠભરણ પહેરતી વ્યાધવધૂ ગર્વથી ફૂલી સમાતી નથી, તેવું જો કથન થયું છે, તેનો તાત્પર્યાર્થ શો છે? અહીં વ્યાધવધૂના ગર્વનું કારણ એ છે કે, સપત્નીઓનો સંગ હતો, ત્યારે વ્યાધયુવક દૂર-સુદૂર વનોમાં જઈને મદોન્મત્ત માતંગને હણીને તેમના માટે મુક્તાક્ષણ લઈ આવતો હતો. આમ વ્યાધયુવક સપત્નીઓમાં નહિ, બલકે માતંગ-મારણ આદિ વ્યાપારોમાં વધારે રચ્યોપચ્યો રહેતો હતો. નવોઢા આવ્યા પછી સ્થિતિ બદલાઈ. તે પોતાના અન્ય કાર્યકલાપો સંકેલી લઈ, તેની સાથે અવિરત સંભોગસુખ માણે છે અને તેના મનોરંજન માટે નજીકમાં આવી પડેલા મચ્છર આદિને મારીને મોરપીંછ લાવી આપે છે. તેની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં નવોઢા પ્રત્યેની તેની ગાઢ આસક્તિનું અનુમાન થાય છે.”^{૧૫} આથી કહી શકાય કે, મુક્તાક્ષણનાં આભૂષણો સપત્નીઓનું સૌભાગ્યાતિશય અને મોરપીંછનું આભૂષણ વ્યાધવધૂના સૌભાગ્યાતિશયનું અનુમાન કરાવે છે. આમ, પદ્યની રચનાપ્રણાલી એવી છે કે, સાધ્યભૂત અનુમેય અર્થની સીધેસીધે પ્રતીતિ થતી નથી. અહીં સૌ પ્રથમ, વ્યાધનિષ્ઠ મચ્છરમારણ્યુક્ષમતાનું અનુમાન થાય છે. પછી તે અનુમેય અર્થ હેતુરૂપ બની જઈને વ્યાધવધૂના સૌભાગ્યાતિશયનું અનુમાન કરાવે છે. આમ, અંતિમ અનુમેય અર્થ, તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત થતા અન્ય અનુમિત અર્થને કારણે અંતરાય પામ્યો છે. તેથી તેને એક વસ્તુના અંતરાયથી યુક્ત અનુમિતાનુમેય કહ્યો છે. આનંદવર્ધને આ પદ્યને સ્વતઃ સંભવી વસ્તુધ્વનિને રજૂ કરતું અર્થ શક્તિમૂલક ધ્વનિનું ઉદાહરણ ગણ્યું છે.^{૧૬} પરંતુ મહિમ જેવી જણાવટ કરીને વ્યંજનાનું દ્વિત્રિયાત્વ દર્શાવ્યું નથી.

(ક) બે કે ત્રણ વ્યવધાનોથી મુક્ત અનુમિતાનુમેય :-

હેટલાંક પદ્યો એવાં હોય છે કે, તેમાં અર્થપ્રાપ્તિ વચ્ચે અંતરાયો વિઘ્નરૂપ બનતાં હોય છે અને તેથી વાચ્યાર્થ પછી તરત જ અનુમેયાર્થની પ્રાપ્તિ થવાને બદલે બે વાર કે ત્રણ વાર અનુમાન-વ્યાપારને પ્રવૃત્ત કરવો પડે છે. જ્યાં કવિવિવક્ષિત અર્થ વચ્ચે બે વ્યવધાનો હોય, ત્યાં અનુમાન-વ્યાપાર ત્રણવાર પ્રવૃત્ત થતો જોવા મળે છે. જેમ કે, નીચેનું પદ્ય—દ્વામ્યામન્તરિતા યથા—

વાણિજક ! હસ્તિવન્તા કૃતોઽસ્માકં ષ્યાઘ્રકૃત્તિરિવ ।

માવલ્લુલિતાલકમુલ્લી ગૃહે પરિષ્વવક્તે સ્તુષા ॥

^{૧૫} એજન, પૃ. ૫૦૭.

^{૧૬} આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક, પૂર્વાર્ધ, પૃ. ૫૮૨.

“ મહિમભટ્ટનું અનુભિતાનુભવ અનુમાન અને વ્યંજના ”

૪૫

અત્રે હિ વક્ષ્યમાણપ્રકારેણ વૃદ્ધવ્યાધેન જાણિકં પ્રતિ હસ્તિદન્તાદ્યભાવપ્રતિપાદનાય વ્યાપક-
વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિઃ પ્રયુક્તા । યથા નાત્ર તુષારસ્પર્શો ધૂમાદિતિ । હસ્તિદન્તાદ્યાઞ્જાનાદિસદ્ધાવો
હાસ્મદ્ગ્રહે સમર્થસ્ય સતઃ સુતસ્ય તદ્વ્યાપાદનવ્યાપારપરતયા વ્યાપ્તઃ । તદ્વિરુદ્ધં ચ સ્તુષાસીભાગ્યાતિ-
રેકપ્રયુક્તમવિરતસમ્ભોગસુલાસજ્ઞાજનિતસ્ય નિસ્સહત્વમ્ । તત્કાર્યં ચ સ્તુષાયા વિલુલિતાલકમુલ્કી-
ત્વમિતિ । ”૧૭

અર્થાત્ ; “ જો વસ્તુમાત્રથી અંતરાય પામેલો—જેમ કે, ‘ હું વ્યાપારી ! અમારા
ઘરમાં હાથીદાંત અને વ્યાધ્યર્થમ્ કયાંથી હોય ? કારણ કે ઘરમાં વિખરાયેલી અલકલટોવાળું
મુખ શોભાવતી પુત્રવધૂ વિલાસથી ધૂમી રહી છે. ’ અહીં આગળ ઉપર વર્ણવવામાં આવનાર
પ્રકારથી જુદા વ્યાધની વ્યાપારી પ્રત્યેની ઉક્તિ છે, અને તે હાથીદાંત આદિના અભાવની વાતનું
પ્રતિપાદન કરવા માટે વ્યાપક વિરુદ્ધ કાર્યની ઉપલબ્ધિનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમ કે, ‘ અહીં કંડક
નથી, ધૂમાડો હોવાથી ’ હાથીદાંત અને વ્યાધ્યર્થમ્ આદિનો સદ્ભાવ (ઉપલબ્ધિ) અમારે ત્યાં
સમર્થ પુત્રની તેને હણી નાંખવાના વ્યાપારથી વ્યાપ્ત છે. (=વ્યાપ્તિયુક્ત છે, નિયત સાહચર્યથી
યુક્ત છે.) અને તેની વિરુદ્ધ, પુત્રવધૂના સૌભાગ્યાતિરેકની વાત કરવામાં આવી છે અને તે
(પુત્રની) અવિરત સંભોગના સુખાસંગને કારણે પેદા થયેલ અસામર્થ્યનો નિર્દેશ કરે છે અને તેનું
કારણ પુત્રવધૂનો અલકલટોથી સંજ્ઞિત ચહેરો છે. ’

(મંથકારનું કહેવું એવું છે કે, જુદા વ્યાધના ઘરમાં વ્યાધ્યર્થમ્, હાથીદાંત આદિ ઉપલબ્ધ
નથી. કારણ કે ઘરમાં ‘ લુલિતાલકમુખી ’ પુત્રવધૂ ગર્વથી ધૂમી રહી છે. અહીં વ્યાધને ઘેર
હાથીદાંત આદિની ઉપલબ્ધિ તે સાધ્ય છે અને લુલિતાલકમુખી પુત્રવધૂનું હોવું, તે હેતુ છે.
અહીં અનુમાનપ્રક્રિયા આ પ્રમાણે થશે : જુદા વ્યાધને ઘેર હાથીદાંત, વ્યાધ્યર્થમ્ આદિની પ્રાપ્તિ
તે વ્યાપક કે સાધ્ય થશે અને યુવાન વ્યાધપુત્રની વ્યાધ્યાદિના વધની રુચિ, તે વ્યાપ્ય કે હેતુ બનશે.)
કારણ કે જુદા વ્યાધને ઘેર હાથીદાંત આદિની ઉપલબ્ધિ ત્યારે જ શક્ય બને છે, કે જ્યારે તેનો
યુવાન પુત્ર વ્યાધ્યાદિના વધમાં રુચિ ધરાવતો હોય. પરંતુ અહીં પરિસ્થિતિ જુદી જ છે.
પદ્યમાં વ્યાધપુત્રનું વ્યાધ્યાદિના વધનું વૈમુખ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે અને તે હાથીદાંત, વ્યાધ્યર્થમ્
આદિની પ્રાપ્તિરૂપ વ્યાપક વિરુદ્ધનું કાર્ય છે. તેથી અહીં વ્યાપક વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિ છે, તેમ
કહેવામાં આવ્યું છે. વ્યાપકવિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિને આ પ્રકારે સમજાવી શકાય :—જેમકે, ધૂમાડા
પરથી અગ્નિનું અનુમાન થાય, તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ “ અહીં અગ્નિ છે કારણ કે ધૂમાડો
છે ” તેમ કહેવાને બદલે, કેવળ ધૂમાડો જોઈને જો એમ કહેવામાં આવે કે, “ અહીં શીતળતા
નથી, કારણ કે ધૂમાડો છે. ” તો અહીં વ્યાપકવિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિ થઈ. અગ્નિનો ગુણધર્મ
ઉષ્ણતા છે. તેની વિરુદ્ધની બાબત એટલે કે વ્યાપક એવા અગ્નિની વિરુદ્ધની બાબત—જળનો
ગુણધર્મ—શીતળતાનો વ્યાપકના સ્થાને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને પછી, તેનો નિષેધ
કરવામાં આવ્યો છે. આવું કથન કરવામાં આવ્યું હોવા છતાંયે વ્યાપ્ય એવા ધૂમના નિર્દેશને
કારણે અનુમાન તો વ્યાપક અગ્નિનું જ થાય છે. બરાબર આવું જ આ પદ્યમાં છે. પદ્યમાં
હાથીદાંત, વ્યાધ્યર્થમ્ આદિની ઉપલબ્ધિ તે વ્યાપક છે. વ્યાધપુત્રની વ્યાધ્યાદિના વધમાં રુચિ તે

૪૩

અરુણ ૩. પરેલ

આપ છે. પદ્યમાં વ્યાધપુત્રની વ્યાધાદિના વધ પ્રત્યેની રુચિનું વૈમુખ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ બાબત, વ્યાપકવિરુદ્ધની ઉપલબ્ધ થઈ. અહીં અનુમેય અર્થ બે વસ્તુના વ્યવધાનથી અંતરાય પામ્યો છે, તેનું અંતરકારનું કહેવું છે. આ અંતરાયોથી યુક્ત અનુમાનપ્રક્રિયાને આ પ્રમાણે સમજવી શકાય : અહીં વ્યાધની પુત્રવધૂનો અલકલરોથી છવાયેલો સુંદર ચહેરો, તે હેતુ છે. આ હેતુ પરથી વ્યાધપુત્રની તેના પરની આસક્તિ અને પુત્રવધૂની સૌભાગ્યાતિશયનું અનુમાન થાય છે. આ સૌભાગ્યાતિશયરૂપી અનુમેય અર્થ અન્ય વસ્તુના અનુમાનમાં હેતુરૂપ બની જાય છે. પરિણામે, વ્યાધપુત્રના સંભોગસુખાસંગપરત્વનું અનુમાન થાય છે. વ્યાધપુત્રના સંભોગસુખાસંગપરત્વરૂપ અનુમેય અર્થ પુનઃ હેતુ બની જાય છે. તેના પરથી ક્ષાણુશક્તિ એવા વ્યાધપુત્રના વ્યાધાદિ-વધના વૈમુખ્યનું અનુમાન થાય છે. આમ, હાથીદાંત, વ્યાધઅર્ધ આદિની અનુપલબ્ધિમાં વ્યાધપુત્રનું વ્યાધાદિવધનું વૈમુખ્ય કારણરૂપ બન્યું છે. અંતરકારના મતે અહીં એક હેતુ પરથી જે અનુમેય અર્થ પ્રાપ્ત થયો છે, તે હેતુરૂપ બની જઈ અન્ય અનુમેય અર્થની સિદ્ધિ કરે છે. આ અનુમેય અર્થ ફરીથી હેતુરૂપ બનીને ત્રીજી જ વસ્તુનું અનુમાન કરવા પ્રેરે છે. આ રીતે, ત્રીજીવાર પ્રાપ્ત થયેલો અર્થ જ વાસ્તવમાં સાધ્ય છે અને તે જ કવિનેષ્ટ છે. આમ, કવિને વિવક્ષિત અર્થને સમજવા માટે ત્રણ ત્રણ વખત અનુમાનનો આશ્રય લેવો પડ્યો. કારણ કે તે અર્થ બે વસ્તુઓના અંતરાયથી યુક્ત હોતો. આ પ્રકારનું અનુમિતાનુમેય અનુમાન કષ્ટસાધ્ય હોઈને ચમત્કારક નીવડતું નથી. આનંદવર્ધનને આ પદ્યને અર્થશક્તિમૂલકના રવતઃસંભવી નામના પ્રબેદના દષ્ટાંતરૂપે રજૂ કર્યું છે અને તેમના મતે અહીં વ્યાધપુત્રની નિરંતર સંભોગજન્ય દુર્બલતારૂપ વ્યંગ્યાર્થ પ્રગટ થાય છે.^{૧૮}

ત્રણ અંતરાયોથી યુક્ત અનુમિતાનુમેય :

મહિમે ત્રણ વસ્તુઓના અંતરાયોથી યુક્ત અનુમાનને આ પ્રમાણે નિરૂપ્યું છે.

ત્રિભિરન્તરિતા યથા—

વિપરિતસુરતસમયે બ્રહ્માણં દૃષ્ટ્વા નામિકમલે ।

હરેર્દક્ષિણનયનં ચુમ્બતિ દ્વૈયાકુલા લક્ષ્મીઃ ॥

અત્ર હિ લક્ષ્મીલજ્જાનિવૃત્તિસ્સાધ્યા । તત્ર ચ ભગવતો હરેર્દક્ષિણસ્થાક્ષ્ણઃ સૂર્યાત્મનો લક્ષ્મી-પરિચુમ્બનં હેતુઃ । તદ્વિ તસ્ય તિરોધાનલક્ષણમસ્તમનુમાપયતિ । સોઽપિ ચ સાહચર્યાન્નાભિનલિનસ્ય સંક્રોચમ્ । સોઽપિ બ્રહ્માણો દર્શનવ્યવધાનમિતિ ત્રયાઽન્તરિતાનુમેયાર્થપ્રતિપત્તિઃ । તદિયમુપાયપરમ્પરો-પા રોહનસ્સહ । ન રસાસ્વાદાન્તિકમુપગન્તુમલમિતિ પ્રહેલિકાપ્રાયમેતત કાવ્યમિત્યતિવ્યાપ્તિઃ ।^{૧૯}

અર્થાત્, “ત્રણ વસ્તુઓથી અંતરાય પામેલ (અનુમિતાનુમેય) જેમ કે, ‘વિપરીત રતિક્રીડા સમયે (વિષ્ણુના) નાભિકમળ પર બેઠેલા બ્રહ્માને જોઈને શરમની મારી લક્ષ્મી વિષ્ણુના જમણા નેત્રને ચૂમવા લાગી.’ અહીં લક્ષ્મીની લજ્જાનિવૃત્તિ તે સાધ્ય છે અને ભગવાન વિષ્ણુના સૂર્યરૂપ જમણા નેત્રને લક્ષ્મીનું ચુંબન તે હેતુ છે અને તે તેના તિરોધાનને કારણે સૂર્યાસ્તનું અનુમાન થાય

૧૮ આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક, ઉપરાધ, પૃ. ૬૮૭.

૧૯ ભદ્ર મહિમ, વ્યક્તિચિત્રક, પૃ. ૬૧, ૬૨.

“મહિમભટ્ટનું” અનુભિતાનુમેય અનુમાન અને વ્યંજના”

૪૭

અને તેનાથી તેના સાહચર્યને કારણે નાલિકમળના ખીડાઈ જવાનું અનુમાન થાય છે અને તેનાથી જ્ઞાનાના દર્શનના વ્યવધાનનું-આમ ત્રણ અંતરાયો પછીથી અનુમેયાર્થની પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રકારની ઉપાયપરંપરા (એક પછી એક ઉપસ્થિત થતાં સાધ્યપ્રત્યાયક હેતુઓ) સામાજિકને માટે કષ્ટપ્રદ (અસહ્ય) નીવડે છે અને તે રસાસ્વાદની નજીક પહોંચી શકતો નથી. તેથી આ પ્રહેલિકા જેવું છે. તેને કાવ્ય કહેવામાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. ” અંધકારના મતે પદમાં લક્ષ્મીની લગ્ન-નિવૃત્તિ સાધ્ય છે અને ભગવાન વિષ્ણુના જન્મણા નેત્રને સુખન, તે હેતુ છે. પરંતુ અહીં હેતુ અને સાધ્ય વચ્ચે પ્રત્યક્ષ સંબંધ નથી. એટલે કે લગ્નનિવૃત્તિ માટે લક્ષ્મી વિષ્ણુના જન્મણા નેત્રને સુખન શા માટે કરે છે, તે સંમગ્નતું નથી. તેથી તેના પર વિચારવિમર્શ કરતાં, જણાય છે કે વિષ્ણુનું જન્મણું નેત્ર સૂર્યરૂપ છે અને સુખનને કારણે તે ઢંકાઈ જવાથી સૂર્યાસ્ત થવાનું અનુમાન થાય છે. સૂર્યાસ્તરૂપ અનુમેય અર્થ અન્ય અનુમાનનો હેતુ બની જાય છે અને તેના વડે, સૂર્યાસ્ત થતાં, સૂર્યના સાહચર્યથી વિકસિત થતું નાલિકમળ ખીડાઈ જવાનું અનુમાન થાય છે. પરંતુ નાલિકમળમાં તો જ્ઞાના બેઠેલા છે ! નાલિકમળ ખીડાઈ જવારૂપી અનુમેય અર્થ પુનઃ હેતુ બની જાય છે અને, પરિણામે, નાલિકમળમાં બેઠેલા જ્ઞાના લક્ષ્મીની રતિકીડા જોઈ ન જાય, તેવા અનુમેય અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનને આંખોથી ઓઝલ કરવાનું પ્રયોજન લક્ષ્મીને થતો લગ્નભાવ છે. આ લગ્નભાવના નિર્વારણ અર્થે લક્ષ્મીએ શોધી કાઢેલો આ ઉપાય છે, તેવું પ્રતીત થાય છે. આમ, વિષ્ણુના જન્મણા નેત્રને લક્ષ્મીએ કરેલા સુખનનું રહસ્યોદ્ઘાટન લક્ષ્મીના લગ્નનિવૃત્તિરૂપ સાધ્યમાં પરિણમે છે. આ સાધ્યરૂપ અર્થ સુધી પહોંચતાં, ભાવકને વચ્ચેના વ્યવધાનરૂપ ત્રણ અર્થો સમજવા પડે છે. આમ, એક પછી એક એમ ઉપસ્થિત થતા આ સાધ્ય પ્રત્યાયક હેતુઓ ભાવકને માટે કષ્ટસાધ્ય નીવડે છે. પરિણામે, ભાવકને લવલેશ રસાસ્વાદ થતો નથી. તોપછી આવાં પદોને કાવ્ય એવું નામ આપવાને બદલે પ્રહેલિકા કહીએ તો શું ખોટું ? તેવા મત અંધકારે રજૂ કર્યો છે.

અનુભિતાનુમેયનાં છેલ્લાં બે દૃષ્ટાંતોને આનંદવર્ધને વસ્તુધ્વનિનાં ઉદાહરણોરૂપે રજૂ કર્યાં છે. મહિમના મતે આ બે ઉદાહરણો પ્રહેલિકાથી વિશેષ કંઈ જ નથી. કારણ કે કાવ્યાર્થની પામવામાં વચ્ચે અંતરાયો આવે છે. કવિને વિવક્ષિત વસ્તુને સમજવામાં જ્યાં બૌદ્ધિક કસરત અપેક્ષિત હોય, તેવા પદને ઉત્તમકાવ્ય-અરે કાવ્યસુદ્ધા કહી શકાય નહિ. તેને તો પ્રહેલિકા કહીએ તે જ ઠીક છે. આવું જણાવીને મહિમે આનંદવર્ધનના કવિત્વના ખ્યાલ પર કટાક્ષ કરી લીધો છે.

અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં અનુભિતાનુમેય :—

આનંદવર્ધને અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્ય ધ્વનિનું જે ઉદાહરણ આપ્યું છે, ૨૦ તેમાં અર્થ-પ્રતીતિ અનુભિતાનુમેયરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું મહિમનું કહેવું છે. પદમાં અનુમેય અર્થની સિદ્ધિ માટે તેમણે સાધ્ય-સાધનભાવની સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે કરી છે :

૨૦ આનંદવર્ધન, દ્વન્વાલોક, પૂર્વાધ, ૫. ૩૪૨.

“ સ્તિગ્ધયામલકાન્તિલિપ્તવિયતો વલ્લદૂલાકા ધના:

વાતા: શીકરિણ: પયોદસુદ્ધામાનન્દકેકા: કલા: ।

કામં સન્તુ દઢં કઠોરહૃદયો રામોઽસ્મિ સર્વં સહૃ

વૈદેહી તુ કથં ભવિષ્યતિ હૃદ્દા દેવી ! ધીરા ભવ ॥ ઇતિ ।

અત્ર મદનદહનોદ્દીપનચન્દ્રોદયોદ્યાનાદિ દારુણપદાર્થસાર્થવર્ણનદુઃસ્વસહિષ્ણુત્વં નામ રામસ્વ સાધ્યમ્ । તત્ર ચ રામત્વમેવાર્થો હેતુ: ।

રામશબ્દો હ્યયં સ્વેચ્છાપરિકલ્પિતપ્રકરણાદ્યવસેયસકલબળેશભાગમત્વલક્ષણધર્મવિશિષ્ટં સંક્ષિપ્તં પ્રત્યાવયતિ ન સંક્ષિપ્તમાત્રમ્ । તયોદય વ્યાપ્યધ્વાપકભાવલક્ષણ: સમ્બન્ધ: પ્રસિદ્ધિકૃતોઽધ્યાત્મ-પ્રસિદ્ધ એવાવગમ્ભવ્ય: , યથા વૃક્ષશિશંપયો: । યદ્યપ તદનુમિતં ધર્મન્તરં તત્ સર્વસહૃત્વસ્યોપાસત્ત્વ સાધનં ન રામત્વમેવેત્યનુમિતાનુમેયં તત્ । ”૨૧

અર્થાત્, “ ધાટી સ્થામલ કાન્તિથી નભ લીંપે, વીંટ્યા બલાકે ધનો

વાયુ શીકર લાવતા મથૂરનાં, આનંદકેકાકલા :

હા.....હા.....એમ બલે, કઠોરહૃદયી હું રામ સર્વે સહું

કિન્તુ બનકીનું થશે શું ? ધરજે હા દેવિ તું ધૈર્યને. ”૨૨

અહીં કામાગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનાર ચન્દ્રોદય, ઉદ્યાન આદિ દારુણ પદાર્થોના દર્શનરૂપી દુઃખોનું રામનું સહિષ્ણુત્વ તે સાધ્ય છે. સાં રામત્વ એ જ હેતુ છે અને તે અર્થહેતુ છે. અહીં જે રામ શબ્દ છે, તે કેવળ સંસારવાનની પ્રતીતિ નથી કરાવતો, પરંતુ તે સ્વેચ્છાથી કહેલો, પ્રકરણ આદિવશાત્ સમજમાં આવનાર સધળાં દુઃખોના ભાગનરૂપ, વિશિષ્ટ ધર્મથી યુક્ત સંસારવાનની પ્રતીતિ કરાવે છે. તે બંનેના (સંસારવાન રામ અને કલેશભાગનત્વરૂપ વિશિષ્ટ ધર્મથી યુક્ત રામનો) વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવરૂપ સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે અને તેને અધ્યાત્મ પ્રમાણથી (સ્વાનુભવથી) બાણી શકાય છે. જેમ કે, વૃક્ષ (સામાન્ય) અને (વૃક્ષવિશિષ્ટ) શીશમના વૃક્ષનો સંબંધ અને જે (સકલદુઃખસહિષ્ણુત્વરૂપ) અન્ય ધર્મનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે, તે સર્વસહિષ્ણુતાનું શબ્દરૂપી કથન થયું હોવાથી સાધનરૂપે છે, રામત્વ સાધનરૂપે નથી. આ રીતે તે અનુમિતાનુમેય છે. ”

આ પ્રસંગે, અનુમાનપ્રાપ્તિમાં શબ્દ હેતુરૂપ બનતો નથી, પરંતુ પ્રકરણ આદિ સામગ્રી હેતુરૂપ બને છે, તેવું ગ્રંથકારનું મંતવ્ય અને વ્યંગ્યાર્થની સોપાણિકતા સંબંધી તેમના વિચારોની ચર્ચા છોડી દઈએ. અહીં અનુમિતાનુમેય કઈ રીતે બને છે, તેને જ કેન્દ્રમાં રાખીને વિચારીએ. મહિમના મતે ‘રામોઽસ્મિ’એ શબ્દ પ્રકરણવશાત્, રામે સ્વેચ્છાએ કહેલો સંદર્ભને આધારે રામના સકલકલેશભાગનત્વનું અનુમાન કરાવે છે. અહીં રામત્વ એ અર્થહેતુ છે. આ રામત્વ

૨૧ ભદ્ર મહિમ, વ્યક્તિવિવેક, પૃ. ૪૭૪.

૨૨ માંકડ ડોલરસમ, અનુવાદક, ધ્વન્યાલોક, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-૬, ૧૯૭૧, પૃ. ૧૧૬ પરથી સાધાર.

“ મહિમભટ્ટનું અનુભિતાનુમેય અનુમાન અને વ્યંજના ”

૪૬

પર સકલકલેશભાજનરૂપ વિશિષ્ટ રામનો આરોપ થયો છે. (લક્ષ્મ્યામૂલક ધ્વનિનું આ ઉદાહરણ છે અને મહિમે લક્ષ્મ્યાને ઉપચારમાત્ર કહી છે. ઉપચાર એટલે આરોપ.) અહીં એક અનુમિત અર્થ પરથી અન્ય અર્થનું અનુમાન આ રીતે થાય છે : વિશિષ્ટ સંદર્ભના આધારે રામ શબ્દ પરથી રામના સકલકલેશભાજનત્વરૂપી અર્થનું સૌ પ્રથમ અનુમાન થાય છે. આ સકલકલેશ-ભાજનત્વ હેતુરૂપ બની જઈ, રામના વિયોગજન્ય દુઃખસહિષ્ણુત્વનું અનુમાન કરાવે છે. આમ, પ્રથમ અનુમિત અર્થ, અન્ય અર્થના અનુમાનમાં કારણરૂપ બની જાય છે. તેથી અનુભિતાનુમેય પ્રકારનું આ દૃષ્ટાંત છે.

આમ, આનંદવર્ધનનાં ધ્વનિઉદાહરણોમાં મહિમે વ્યંજનાના ઉપાદાનને ઉખેડી કાઢી, તેના સ્થાને બૌદ્ધિક ચેતનાથી યુક્ત અનુમિતિને સફળતાપૂર્વક ગોઠવી આપી છે, અને આનંદ-વર્ધનનાં ધ્વનિનાં ઉદાહરણોમાં રહેલી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અનુમાનપ્રક્રિયાની છણાવટ કરી છે. તેમના મતે વ્યંજનાવ્યાપાર કરતાં અનુમાનવ્યાપાર વ્યાપકતર છે. તેથી વ્યંજનાથી અગ્રગટ રહેલો અર્થ અનુમાનના સ્પર્શમાત્રથી સ્ફુરી ઊઠે છે. આ તથ્યનું પ્રતિપાદન કરવા માટે જ તેમણે અનુભિતાનુમેય નામના અનુમાનપ્રકારની ઉદ્ભાવના કરી હોય, તેમ જણાય છે. અલબત્ત, તેમના મતે વ્યભિચારીભાવનું વ્યવધાન પામેલ અનુભિતાનુમેય રમણીય છે. કારણ કે તેનું લક્ષ્ય રસાનુભૂતિ છે. પરંતુ વસ્તુમાત્રથી વ્યવહિત અનુભિતાનુમેય કેવળ બૌદ્ધિક કસરત સમો છે અને ભાવકને અંતિમ અર્થની પ્રાપ્તિમાં પરિશ્રમ પડે છે.

અનુભિતાનુમેય પ્રકારની મહિમની પ્રકલ્પના ભાવકને અતિસૂક્ષ્મ એવા કાવ્યાથ નું ભાવન કરાવે છે અને સાથોસાથ તેમની વિલક્ષણ, ન્યાયાન્વિત વિવેચકની પ્રતિભાની પ્રતીતિ કરાવે છે. આધુનિક આલોચકોએ, પ્રાચીન આચાર્યોને અનુસરીને, ધ્વનિસિદ્ધાંતના એકચક્રી શાસનને સ્વીકાર્યું છે. તેમ છતાં, મહિમની અનુમિતિના સંદર્ભમાં એક પ્રશ્ન વિચારવા જોવો છે. કાવ્ય કે અન્ય કલાઓમાં અનુમાનનો સર્વથા બહિષ્કાર શક્ય જ નથી. વ્યંજના અને અનુમાન બંનેના મોરચા પરસ્પરથી લિન્ન અને આમનેસામને છે. તેમ છતાં બંનેનું લક્ષ્ય રસ છે. વળી, કાવ્યમાં કેટલીકવાર એવું પણ જોવા મળે છે કે, વ્યંજનાવ્યાપારના મૂળ (Back-ground)માં અનુમાનવ્યાપાર ક્રિયાશીલ હોય છે. શ્રીરામનાંરાયણ પાઠક જણાવે છે કે, “કાવ્યમાં, વ્યવહારમાં આપણે અનુમાન કરીએ છીએ, ત્યાં હેતુના વ્યવધાનપૂર્વક નિગમનવ્યાપાર ચાલ્યાનું આપણને ભાન હોતું નથી. અનુમાનવ્યાપારનાં અંગો ભાનની ભૂમિકા પર આવતાં નથી. પરંતુ એ આખો વ્યાપાર એકદમ થાય છે. આ એકદમ થતી અનુમાનપ્રક્રિયાને જ ધ્વનિ નામ આપવામાં આવ્યું છે.” ૨૩

૨૩ પાઠક રામનારાયણ, સાહિત્યસમીક્ષા, સં. ત્રિવેદી વિષ્ણુમસાહ, ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યા-ભવન, સાર્વજનિક ઔજ્યુકેશન સોસાયટી, સુરત, ૧૯૬૨, જૂઓ-‘મરમટની રસમીમાંસા’ નામકૃતિ, પૃ. ૧૫૮-૫૯.

સ્વા ૭

JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE

M. S. UNIVERSITY OF BARODA, BARODA

Editor : R. T. Vyas

The JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE, BARODA is a Quarterly, published in the months of September, December, March and June every year.

SPECIAL FEATURES :

Articles on Indology, Vedic studies, textual and cultural problems of the Rāmāyaṇa, Epics & Purāṇas, notices of Manuscripts, reviews of books, survey of contemporary Oriental Journals and the rare works forming the Maharaja Sayajirao University Oriental Series, are some of the special features of this Journal.

CONTRIBUTORS TO NOTE :

1. Only typewritten contributions will be accepted. A copy should be retained by the author for any future reference, as no manuscript will be returned.
2. In the body of the article non-English stray words/Sanskrit/Prakrit line/verse must be written either in *Devanāgarī* or in transliteration with proper diacritical marks.
3. The source of citations/statements of any authority quoted should be invariably mentioned in the footnotes which must be written in the following order : (1) surname, initials of the author or editor, (2) title of the work, (underlined), (3) publisher, (4) place and year of publication and (5) page No.
4. Whenever an abbreviation is used in an article, its full form should be stated at the first occurrence and should not be repeated.
5. Give running foot-note numbers from the beginning to the end of the article.
6. The copyright of all the articles published in the Journal of the Oriental Institute will rest with the M. S. University of Baroda, Baroda.

SUBSCRIPTION RATES : ANNUAL : (From Vol. 40 onwards)

Inland	Rs. 60/- (Post-free),	Europe	£ 10.00 (Post-free)
	U.S.A.	\$ 20.00 (Post-free)	

Subscription is always payable in advance. The yearly subscription is accepted from September to August every year. No subscription will be accepted for less than a year. Subscription/Articles may be sent to :—

The Director, Oriental Institute, Tilak Road, Opp. Sayajigunj
Tower, Vadodara-390 002, Gujarat, India.

અથ શબ્દાનુશાસનમ*

(નિરંજન પટેલ +)

મહાભાષ્યકાર પતંજલિનું પહેલું વાક્ય છે.

“અથ શબ્દાનુશાસનમ” અહીંથી શબ્દોનું અનુશાસન કરવામાં આવે છે.

અમરકોષકારે “અથ” શબ્દના નવ અર્થ આપ્યા છે.^૧ અહીં ‘અથ’ શબ્દ અધિકાર અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. અધિકાર એટલે પ્રારંભ કરવો એવો અર્થ ભાષ્યકારને અભિપ્રેત છે. “શબ્દાનુશાસન” શબ્દથી પાણિનિ દ્વારા પ્રણીત વ્યાકરણશાસ્ત્ર એવો અર્થ થાય છે. માત્ર શબ્દાનુશાસન એટલું જ કહ્યું હોત તો શબ્દાનુશાસનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે કે નહિ એવી શંકા રહી જત. આ શંકાના નિવારણાર્થે “અથ” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

કયારે પણ કહ્યું છે.^૨ જો અથ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીએ અને માત્ર “શબ્દાનુશાસન” એટલું જ કહીએ તો આ સ્થિતિમાં વાક્યની પૂર્તિ થશે નહિ. વાક્યની પૂર્તિ માટે અન્વયને ઊચિત ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર કરવો પડે.

પ્રશ્ન થાય કે કઈ ક્રિયાનો અધ્યાહાર કરવો ? કઈ ક્રિયાનો પ્રયોગ થાય ?

“પ્રસ્તૂયતે” અથવા “સ્તૂયતે” આ ક્રિયામાંથી કોનો અધ્યાહાર કરવો ? જેવાપણે અર્થ અન્તરવ્યવરોધથી “પ્રસ્તૂયતે” ક્રિયાનો અધ્યાહાર કરવામાં આવે છે. જો અન્ય ક્રિયાનો અધ્યાહાર કરીશું તો ‘અથ’ શબ્દની સંગતિ તેની સાથે થશે નહિ.

વળી ‘અથ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને બીજા અર્થો જેવા કે સ્તુતિ કરવી, વર્ણન કરવું વગેરેનું નિવારણ કરી આરંભ કરવો એવો અર્થ સુનિશ્ચિત થાય છે.

‘જં તો દેવીરપિષ્ટયે’ (દિવ્ય જલ અમારા કલ્યાણરૂપ બનો ! ઇચ્છાપૂર્તિમાં સહાયક બનો !) વગેરે વૈદિક શબ્દોનું અને અર્થપ્રકાશનના માધ્યમથી એની સહાયતા કરનાર ગૌઃ, અશ્વઃ, પુરુષઃ, શકુનિ વગેરે લૌકિક શબ્દોનું અનુશાસન થાય છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયથી રૂપરૂ થાય છે. આ શબ્દાનુશાસન છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૬, અંક ૧-૨, કીર્તિસિંહી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૬૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨, પૃષ્ઠ ૫૧-૫૪.

* ગુ. રાજ્ય યુનિ. અને કોલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળના સોળમા અધિવેશન (૨૭ થી ૨૯ માર્ચ ૧૯૬૧, શામળાજી)માં રજૂ કરેલો લેખ.

+ સંસ્કૃત વિભાગ, આર્ટ્સ કોલેજ, ખાલાસિનોર, ગુ. યુનિ.

૧ મજ્જિમાનંતરારમ્ભ પ્રશ્નકાત્સ્વ્યેષ્વથો અથ । અમરકોષ ૬૨૭.

૨ સ્વત્રાયક્યં વ્યાખ્યાતું તદવયવમથ શબ્દં તાવદ્ વ્યાચખ્ડે ।

૫૨

નિરંજન પટેલ

‘અનુશાસન’ શબ્દ અનુ ઉપસર્ગપૂર્વક શાસ્ત્ર ધાતુને લ્યુટ્ પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે. “અન” કૃત પ્રત્યય લાગીને ‘અનુશાસન’ શબ્દ બન્યો છે.^૩

અહીં ધણી વિદ્વાનોને પ્રશ્ન થાય કે અનુશાસન ક્રિયા સકર્મક છે. અહીં રજૂ કરવામાં આવેલ ‘શબ્દાનુશાસન’માં શબ્દ એ કર્મ છે. અને કર્તા (આચાર્ય) અપ્રયુક્ત છે.

અહીં પાણિનિના ‘કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ’ (પા.સૂ. ૨, ૩, ૬૫) સૂત્રથી કૃદન્ત શબ્દોના યોગે કર્તૃવાચક અને કર્મવાચક શબ્દને પછી વિભક્તિ લગાડવામાં આવે છે. બંને શબ્દને પછી વિભક્તિ થવા આવશે પરંતુ પાણિનિના “ઉભયપ્રાપ્તૌ કર્મણિ” પા.સૂ. ૨/૩/૬૬ સૂત્ર મુજબ કૃદન્ત શબ્દના યોગે બંનેને-કર્તૃવાચક શબ્દ અને કર્મવાચક શબ્દને પછી વિભક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં કેવળ કર્મવાચક શબ્દને જ પછી વિભક્તિ લગાડવામાં આવે છે.

આમ, શબ્દાનામનુશાસનમ્ શબ્દાનુશાસનમ્ પછી તત્પુરુષ સમાસ થાય.

પરંતુ પાણિનિના કર્મણિ ચ સૂત્રથી કર્મમાં જો પછી થઈ હોય તો સમાસ થતો નથી. આમ ‘શબ્દાનુશાસન’ શબ્દ કોઈપણ દશામાં પ્રામાણિક માની શકાય નહિ.

હા, શબ્દોનું અનુશાસન એવું વિભક્તિવાક્ય બનશે, સમાસ થશે નહિ. પ્રશ્ન થાય કે પછી તત્પુરુષ સમાસ થતાં કોણે રોકે છે? આ શંકા ‘શબ્દાનુશાસન’ શબ્દના સાધુત્વ પર કરવામાં આવી છે.

આ શંકાના સમાધાનરૂપે સૂત્રને (ઉભયોઃપ્રાપ્તિઃ યસ્મિન્કૃતઃ પ્રત્યય સ ઉભય પ્રાપ્તિઃ) એવા બહુવ્રીહિ સમાસ તરીકે ગ્રહીએ તો આવે. અર્થ નીકળે. કૃત પ્રત્યય રહેતાં બંન્ને ક્રિયાના કર્તા અને કર્મ બંનેનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં કર્મમાં પછી વિભક્તિ થાય છે. કર્તાને પછી ન લાગે આ નિયમન/નિષેધ થયો.

દા. ત. આશ્ચર્યો ગવાં દોહઃ અશિક્ષિતેન અગોપાલકેન । આશ્ચર્યં છે કે અગોપ (ગોવાળીઓ ન હોય તેવી) વ્યક્તિએ ગાયોને દોહી.

અહીં દોહઃ શબ્દ કૃદન્ત-કૃત પ્રત્યયાન્ત શબ્દ છે. આથી જો પૂર્વસૂત્ર કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ ને ધ્યાનમાં લઈએ તો કર્તૃવાચક ‘અગોપ’ અને કર્મવાચક ‘ગો’ શબ્દને પછી વિભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બંને શબ્દને પછી વિભક્તિ થવા આવશે પરંતુ ‘ઉભયપ્રાપ્તૌ’ સૂત્ર કહે છે કૃદન્ત શબ્દના યોગે જો બંનેને પછી પ્રાપ્ત થાય તો ત્યાં કેવળ કર્મવાચક શબ્દને જ પછી વિભક્તિ લગાડવી. આથી ‘ગો’ને પછી વિભક્તિ લગાડવામાં (ગવામ્) આવી છે અને કર્તૃવાચક શબ્દ ‘અગોપ’ને ‘કર્તૃકરણોસ્તૃતીયા’થી તૃતીયા વિભક્તિ (અગોપેન) લગાડવામાં આવે છે. અહીં પણ “આચાર્યેણ શબ્દાનાનુ અનુશાસનમ્ । આચાર્યસ્ય” ‘શબ્દાનુશાસન’માં શબ્દોનું અનુશાસન છે. અર્થોનું નહિ. આ હકાકિત આચાર્યને લાગ્યા સિવાય સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ છે. અર્થાત્ આચાર્ય શબ્દ વિશેષ પ્રયોજન સિદ્ધ કરતો નથી માટે બંને (કર્તા અને કર્મ)નો પ્રયોગ ન થવાથી આ સ્થાને

૩ અનુશિદયન્તે સંસ્ક્રિયન્તે વ્યુત્પાદયન્તેઽનેન શબ્દા હસ્યનુશાસનમ્ ।

અથ શબ્દાનુશાસનમ્

૫૩

‘ઉભયપ્રાપ્તો કર્મણિ’ સૂત્રથી પષ્ટી વિભક્તિ થતી નથી. કર્મણિ ન સૂત્રથી કર્મમાં પષ્ટી સમાસનો નિષેધ કર્યો છે. તે ‘ઉભયપ્રાપ્તો’ કર્મણિ ન સૂત્રવિહિત પષ્ટીનો જ છે. અહીં તો ‘કર્તૃકર્મણો કૃતિ’ સૂત્રથી કૃદન્ત શબ્દોના યોગમાં કર્તા અને કર્મમાં પષ્ટી વિભક્તિ થાય છે. માટે સમાસ થવામાં કોઈ બાધા આવશે નહિ માટે ‘દ્વિષ્મપ્રગ્વચ્ચન’* (લાકડી ચીરવી) અહીં દ્વિષ્મમાં કર્મણિ પષ્ટી છે. પરંતુ તે ‘કર્તૃકર્મણોઃ કૃતિ’થી થઈ હોવાથી સમાસ થાય છે. પલાશ-શાતન (પલાશને કાપવો) વગેરે શબ્દોમાં જેમ સમાસ થાય છે તેમ અહીં પણ “શબ્દાનામનુ-શાસનમ્ શબ્દાનુશાસનમ્” એમ સમાસ થશે.

આમ ‘શબ્દાનુશાસન’ શબ્દનો અભિહિત વાક્યાર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો આરંભ કરવો એવો નીકળે.

અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે ઉપરોક્ત અર્થનો શીઘ્ર બોધ કરવા માટે ‘અથ વ્યાકરણમ્’ એવું લાઘવયુક્ત કહેવાને બદલે ‘અથ શબ્દાનુશાસનમ્’ એવું કહીને અક્ષરોની સંખ્યામાં વ્યર્થ વૃદ્ધિ શા માટે કરી? આવી શંકા કરવી જોઈએ નહિ. કારણ કે ‘શબ્દાનુશાસનમ્’ નામ અર્થને અનુકૂલ જ રાખવામાં આવ્યું છે. આ શાસ્ત્ર વૈદિક શબ્દોનું પ્રતિપાદન કરતું હોવાથી વેદાંગ છે એવું પ્રતિ-પાદન કરનાર હેતુથી લક્ષ્યનું કથન પણ સાથે આપ્યું છે. અર્થાત્ ‘શબ્દાનુશાસન’ કહેવાથી માત્ર વ્યાકરણશાસ્ત્રની પ્રતીતિ ઉપરાંત તેનું પ્રયોજન, શબ્દોના સંસ્કારનો બોધ થાય છે. વ્યાકરણ કહેવાથી આ બોધ થતો નથી. માત્ર શાસ્ત્રની જ પ્રતીતિ થાય છે. આમ જ પ્રયોજન સ્પષ્ટ ન થાય તો વ્યાકરણના અધ્યયન પરત્વે અધ્યેતાઓની પ્રવૃત્તિ થશે નહિ.

વેદોથી વૈદિક શબ્દો સિદ્ધ છે. લોકન્યવહારથી લૌકિક શબ્દો સિદ્ધ છે. એવું માની વ્યાકરણને નિરર્થક માની એને માત્ર ‘વેદાર્ણવ’ સમજી એના અધ્યયનમાં પહેલાંના લોકો પ્રવૃત્ત થતા હતા. અર્થાત્ એમને વિશેષ જ્ઞાનની રુચિ ન હોતી અર્થાત્ વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરત્વેની રુચિ નૈસર્ગિક નહોતી. ઉપરથી લાદવામાં આવી હતી. આમ, પ્રયોજન સ્પષ્ટ ન હોય તો અત્યારના લોકોની પણ વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરત્વે પ્રવૃત્તિ થશે નહિ. એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન ન થાય માટે વ્યાકરણ વેદાંગ છે, એવું શબ્દાનુશાસન કહેવાથી સ્પષ્ટ થશે.

પ્રયોજન બતાવવા છતાં એના તરફ અભિમુખ ન થાય, લૌકિક શબ્દોના સંસ્કાર (રચના, વ્યુત્પત્તિ formation) જ્ઞાનના અભાવના દોષથી અધ્યેતા શૂન્ય હોય તો કર્મના પાપમાં ભાગીદાર અને ધર્મથી બ્રજ થશે.

માટે યાચીએ કહે છે ‘આહિતાગ્નિ પુરુષ જ્ઞે અપશબ્દ (અશુદ્ધ શબ્દ)નો પ્રયોગ કરે તો તેને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સરસ્વતી દેવીની ધાષ્ટ કરવી પડે છે.’*

૪ દ્વિષ્મસ્ય પ્રગ્વચ્ચનઃ દ્વિષ્મપ્રગ્વચ્ચન

૫ આહિતાગ્નિરપશબ્દં પ્રયુજ્ય પ્રાયશ્ચિત્તીયાં સારસ્વતીમિષ્ટિં નિર્વેયેત્ । (પાતં મ. ભા. પસ્પશા હિન્દી)

૫૪

તિરંજન પરેલ

વ્યાકરણ એ વેદાંગ છે. એવું પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી 'અથ વ્યાકરણમ્' કહેવાને બદલે 'અથ શબ્દાનુશાસન' કહ્યું જેવી રીતે સ્વર્ગના ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવતી યાગાદિ ક્રિયાનું પ્રયોજન સ્વર્ગ જ છે તેમ વ્યાકરણશાસ્ત્રનું પ્રયોજન પણ શબ્દસંસ્કારનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે.

આમ, સંસ્કાર (પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના સંયોજનથી યુક્ત) શબ્દ દ્વારા સમગ્રર્થ જતી શબ્દોની રચના જ શબ્દાનુશાસનનું પ્રયોજન છે.

પતંજલિએ વ્યાકરણનું નામ 'શબ્દાનુશાસન' એવું રાખ્યું છે જે વિશેષ ઉદ્દેશ્ય, એના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરે છે.

ગુજરાતનાં દક્ષતરોની સાધન તરીકે સમીક્ષા (આઝાદીની લડતનાં દક્ષતરો વિષે)*

એસ. વી. જાની†

ઇતિહાસ એ એક માનવકેન્દ્રિત સામાજિક વિજ્ઞાન છે. લોડઁ પ્રાર્થના કથન પ્રમાણે મનુષ્યે ભૂતકાળમાં “જે કંઈ વિચાર્યું, કહ્યું કે કર્યું” તે ઇતિહાસનો વિષય ગણાય છે. પરંતુ ઇતિહાસ તો પ્રમાણો ઉપર આધારિત છે. તેમાં પણ લિખિત પ્રમાણો ઉપર વધુ ભાર મૂકાય છે. તેથી જ કહેવાય છે કે “No Document, No History” એટલે કે “દસ્તાવેજ કે દક્ષતર નહિ તો ઇતિહાસ નહિ.” આ બાબત જ ઇતિહાસઆલેખનમાં દક્ષતરનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. સંસ્કૃત વૃત્તિકાર **મદિલનાથે** પણ પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર આપ્યું છે કે “નામૂલં લિખ્યતે કિચિત્” એટલે કે આધાર વિના કંઈ લખવું નહિ. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે યોગ્ય અને આધારભૂત સાધન વિના ઇતિહાસનું આલેખન કે સંશોધનકાર્ય થઈ શકતું નથી. સાચા પુરાવા તો ઇતિહાસના પ્રાણ છે.^૨

લુઈસ ગોટ્સચાલ્કે તોંખ્યા પ્રમાણે “Most of the history as record is only the surviving part of the recorded part of the remembered part of the observed part of the whole.”^૩ તદુપરાંત પ્રો. ઈ. એચ. કારના મતાનુસાર “ઇતિહાસ એ વર્તમાન અને ભૂતકાળ વચ્ચેનો વણથંબો સંવાદ છે.”^૪ આ સંવાદને સમજ્યા વિના આપણા વર્તમાન અને ભાવિનું આપણે નિર્માણ કરી શકીએ એમ નથી.

છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી ગુજરાત ઐતિહાસિક સંશોધનના ક્ષેત્રે જગૃત બન્યું છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને કોલેજો તથા યુનિવર્સિટીઓમાં કામ કરતા અધ્યાપકોમાં તે અંગેની રુચિ વધી છે. આ સંશોધકોમાંથી મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ પ્રાદેશિક ઇતિહાસના ક્ષેત્રે સંશોધન કર્યું છે.

* ‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૯, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વર્સિતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨, પૃ. ૫૫-૬૪.

† ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ તરફથી યોજાયેલી સંગોષ્ઠિમાં રજૂ કરેલ સંશોધન-લેખ (૨-૩ માર્ચ ૧૯૯૦).

+ ઇતિહાસ ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, શાજોટ.

૧ ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદે આ સૂત્રને પોતાના મૂળમંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

૨ પંડ્યા, ચંદ્રકાંત બ.-ઇતિહાસ સંશોધનમાં દક્ષતરોનું મહત્ત્વ, ગુજરાત રાજ્ય દક્ષતર બંદાર ખાતું, ગાંધીનગર, ૧૯૮૩, પૃ. ૧

૩ Gottschalk, Louis-*understanding History*, Alfred knopf, New York, 1969, pp 45-46.

૪ Carr, E. H.-*What is History?* Penguin Books, New York, 1964, p. 24

પ્રાદેશિક કે સ્થાનિક ઇતિહાસ પણ એક સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય છે.^૫ રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના ઘડતર અને ચાલુતરમાં તેનું મહત્વનું સ્થાન છે, કારણ કે જ્યાં સુધી પ્રાદેશિક કે સ્થાનિક ઇતિહાસ પ્રમાણભૂત અને સંપૂર્ણ રીતે લખાય નહિ ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ પણ સંપૂર્ણ લખી શકાય નહિ. વળી પ્રદેશનો ઇતિહાસ પણ દેશના ઇતિહાસથી જુદો નથી જ બલકે તેનો પૂરક છે. પ્રાદેશિક ઇતિહાસ અને રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનો સંબંધ શરીરના જુદા જુદા અવયવો અને પૂર્ણ શરીર જેવો છે.

ગુજરાતની આઝાદીની લડતનાં વિવિધ પાસાંઓનાં ક્ષેત્રે કેટલાંક સંશોધન-કાર્ય થયાં છે અને હજુ ઘણાં પાસાંઓ પર કાર્ય કરી શકાય તેમ છે. ગુજરાતની આઝાદીની લડતનાં દફતરો ગુજરાત રાજ્યમાં તથા ગુજરાત રાજ્યની બહાર પણ છે. ગુજરાતનાં આ દફતરો મુખ્યત્વે દરેક જિલ્લાની ડીસ્ટ્રીક્ટ રેકર્ડ ઓફિસમાં સંગ્રહાયેલાં છે. તે ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્ય દફતર ખાતાની સ્થાપના ૧૯૭૧ થી થઈ છે અને ૧૯૮૦થી તેના પૂરા સમયના નિયામકશ્રીની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. આ દફતરખાતા હેઠળ હાલમાં વડોદરા, રાજકોટ, જૂનાગઢ, ભાવનગર, પોરબંદર, ગમનગર અને અમદાવાદ તથા ગાંધીનગરના દફતરભંડારો છે. આ દફતરભંડારોમાં દસ્તાવેજોની સંખ્યા લાખોમાં છે. તેમાંથી આઝાદીની લડતનાં જ દફતરોની સંખ્યા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે. ગુજરાતની બહાર મુંબઈમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય દફતર ભંડાર અને નવી દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રીય અભિલેખા-ગારમાં પણ ગુજરાતની આઝાદીની લડત અંગેનાં અનેક દફતરો છે. આ દફતરોનો ઉપયોગ કરીને આ લેખના લેખક સહિત ડૉ. શિરીનબહેન મહેતા, ડૉ. ઉષાબેન ભટ્ટ, ડૉ. જયકુમાર શુક્લ, ડૉ. મુગટલાલ ખાવીસી, ડૉ. અંજના ધારૈયા, ડૉ. કિરીટભાઈ પટેલ, ડૉ. સરોયા, ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ, ડૉ. લલિતકુમાર પટેલ, ડૉ. ડેવિડ હાડીમેન વગેરેએ ગુજરાતની આઝાદીની લડતનાં વિવિધ પાસાંઓને સ્પર્શતા મહાનિબંધો રચી પીએચ.ડી.ની ડીગ્રી મેળવી છે બીજા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં એમ.ફિલ. કે પીએચ.ડી.ની ડીગ્રી માટે આઝાદીની લડતના લઘુવૈયાઓ, સંસ્થાઓ, પ્રસંગો કે વિચારોના વિષયો લઈને સંશોધનકાર્ય કરી રહ્યા છે. આમ આ વિષયમાં સારું ખેડાણ થઈ રહ્યું છે.

આ દફતરકેન્દ્રોમાં જે દસ્તાવેજો કે આધારસામગ્રી મળે છે તેનું વર્ગીકરણ આ રીતે કરી શકાય :—

(૧) હસ્તપ્રતોની ફાઈલો :—

સ્થાનિક સત્યાગ્રહો અંગેની પોલીસ દફતરોની ફાઈલો, બ્રિટિશ પોલીટીકલ એજન્ટ, રેસિડેન્ટ કે કલેક્ટરોએ મુંબઈના ગવર્નરને લખેલા પત્રો, અઠવાડિક, પંખવાડિક કે માસિક અહેવાલોની ફાઈલો, ન્યાયતંત્રે સત્યાગ્રહોએ કરેલી સબ અંગેની ફાઈલો, હોમરુલ ચળવળ અંગે પ્રબળ પ્રત્યાધાતોની ફાઈલો, સ્વદેશી ચળવળ અંગેની ફાઈલો, મીઠાના સત્યાગ્રહો તથા ભારત છોડો આંદોલન અંગે વહીવટતંત્રના પ્રતિભાવો દર્શાવતી ફાઈલ.

5 Ghate, V. D.—The Teaching of History, Oxford University Press, 6th Ed., Bombay, 1964, P. 19.

ગુજરાતનાં દફતરોની સાધન તરીકે સમીક્ષા

૫૭

(૨) સામાયિકો-સમાચારપત્રોની ફાઈલ :

હરિજન, હરિજનપંથુ, યુદ્ધપ્રકાશ, નવજીવન, તરુણ સૌરાષ્ટ્ર, દેશી રાજ્ય, રાસ્ત ગોકતાર, યંગ ઈડિયા, ગુજરાતી, સૌરાષ્ટ્ર, રોશની, કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ, ભાવનગર સમાચાર, ટાઈમ્સ ઓફ ઈડિયા, બોમ્બે ક્રોનિકલ, પ્રજાપંથુ, કચ્છ વર્તમાન, મુંબઈ સમાચાર, જન્મભૂમિ, ફલજાપ, વંદે માતરમ્, ગુજરાત સમાચાર, ખેડા વર્તમાન વગેરેની ફાઈલો.

૩ પત્રિકાઓ :—

ધોલેરા સત્યાગ્રહ-પત્રિકા, વીરમગામ સત્યાગ્રહ પત્રિકા, તણુખા, રાજકોટ, કાંતિ, ધર્મયુદ્ધ, પડધમ, મહીકાંઠા, પ્રજામત, સાગરકાંઠા સમાચાર, ઈન્કલાબ, બહારવટું અને રાજકોટ તથા ખેડા સંગ્રામ સમાચાર, ગુજરાત સત્યાગ્રહ સમાચાર પત્રિકા, ભોરસદ સત્યાગ્રહ સમાચાર વગેરે.^૧

૪ અહેવાલો :—

મહાસભાના વાર્ષિક અધિવેશનના અહેવાલો, ગુજરાત પરિષદના અહેવાલો, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના અહેવાલો, કાઠિયાવાડ સત્યાગ્રહ દળના અહેવાલો, રાજકોટ પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાના અહેવાલો, ભાવનગર પ્રજાપરિષદ તથા વડોદરા પ્રજામંડળના અહેવાલો, કચ્છ પ્રજાકીય પરિષદના અહેવાલો, રાજકુમાર કોલેજના અહેવાલો, રાષ્ટ્રીય શાળાના અહેવાલો, વિવિધ શાંતિના વિદ્યાર્થીઆશ્રમના અહેવાલો, દક્ષિણામૂર્તિના અહેવાલો વગેરે.

૫ મંથાલયના મહત્વના સંદર્ભગ્રંથો :—

ગુજરાતની આઝાદીની લડત વિષે પ્રકાશ પાડતા અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. તેમાંથી કેટલાક અસભ્ય કે અગ્રાપ્ય પ્રકારના છે. ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રકાશિત ગુજરાતના સત્યાગ્રહો અંગેની પુસ્તિકાઓ, પોપટલાલ ચુડગર, મુગટલાલ પારેખ, રત્નલાલ કોઠારી જેવાનાં સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યો તથા જૂનાગઢની આરજી હકુમત અંગેનાં પુસ્તકો, ડૉ. પદ્માલિ સીતારામૈયાનો “મહાસભાનો ઇતિહાસ”, ગુજરાતનાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનાં લડવૈયા, સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યસૈનિકો અને લડતો વગેરે.

૬ દેશી રાજ્યોના વાર્ષિક અહેવાલો :—

વડોદરા, જૂનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, પોરબંદર, મોરબી, વાંસદા, વાંકાનેર, પાલીતાણા, રાજકોટ, ગોંડલ વગેરે અનેક રાજ્યોના વાર્ષિક એડમિનિસ્ટ્રેટિવ રીપોર્ટ્સ, કાઠિયાવાડ પોલીટીકલ એજન્સી એજેન્ટ, જિલ્લા એજેન્ટો વગેરે.

૭ ડાયરીઓ-જીવનચરિત્રો :—

મહાદેવભાઈ દેસાઈની ડાયરી, જેઠાલાલ જોશીની આત્મનોંધ, બળવંતરાય મહેતાની નોંધ, ગાંધીજીની આત્મકથા, ઈંદુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથા, શારદાબહેન મહેતાનું “જીવનસંભારણું”, સુમંત મહેતાની આત્મકથા વગેરે.

^૧ જમીનદાર, રસેશ-ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય કીમતોના પ્રમુખવામાં ગુજરાતી સામયિકોનું પ્રકાશન નામનો લેખ-“વિદ્યા”, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, જાન્યુ-ઓગસ્ટ, ૧૯૮૪, પૃ. ૪૭-૪૮ સ્વા. ૮

૫૮

એસ.-વી. ભાની

૮ ચિત્રો-આલ્પમ-તસ્લીર-નકશા-ચાટી વગેરે.

૯ પત્રો :-

ગાંધીજીના પત્રો, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પત્રો, પ્રભાશંકર પદ્મજીના પત્રો, બળવંતરાય મહેતા તથા ઢેબરભાઈના પત્રો, રતુભાઈ અદાણીના પત્રો, જૂનાગઢના નવાબના પત્રો, શામળદાસ ગાંધી અને શાહનવાજ બુદોના પત્રો વગેરે.

૧૦ ખાનગી સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓ પાસે સંગ્રહાયેલાં સાધનો :-

તેમાં પત્રો, ડાયરીઓ, સંસ્મરણો, ચિત્રો, આલ્પમ, ફોટાઓ વગેરે હોઈ શકે.

૧૧ ભેંકીતો અને યુદ્ધગીતો :-

વિવિધ સત્યાગ્રહો અંગેના ફલચંદ્રભાઈ શાહ, કલ્યાણજી મહેતા, સોપાન, ઝવેરચંદ મેઘાણી, જયંતભાઈ આચાર્ય જેવાંઓનાં ભેંકીતો તથા યુદ્ધગીતો.

૧૨ સ્વાધીનતા-સંગ્રામના સેનાનીઓની ફાઈર બુલાકાતની સ્વરચનાની પદ્ધતિ :-

ગુજરાત રાજ્ય દફતર ભંડારે આવી કેસેસો તૈયાર કરાવી છે.

ગુજરાતના દફતર ભંડારોમાં જે દફતરો છે તેમાંથી મુખ્ય આ પ્રમાણે છે. વડોદરા દફતર કચેરીમાં સંગ્રહાયેલી વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળની ફાઈલો, રાજકોટ દફતર કચેરીમાં આવેલી આઝાદીની ચળવળને લગતી ફાઈલો, જેમાં મુખ્યત્વે જૂનાગઢની આરજી હકૂમત, મોરબી સત્યાગ્રહ, ધ્રાંગધ્રા સત્યાગ્રહ, રાજકોટ સત્યાગ્રહ, લીંબડીની લડત, ખાખરેચી સત્યાગ્રહ, બાવનગરમાં આઝાદીની ચળવળ, ૧૯૪૨માં સૌરાષ્ટ્રમાં ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિઓ, સભા-સરખસોના અહેવાલો, તથા સૌરાષ્ટ્રની અન્ય સ્થળોની રાજકીય લડતો અંગેની વિગતો આ ફાઈલોમાંથી મળે છે. જૂનાગઢની દફતર કચેરીમાંથી જૂનાગઢની આરજી હકૂમત અંગેના પત્રો-તાર-સૌનિક તૈયારીઓ અંગેના તથા પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધો અંગેની વિગતો મળે છે. દિલાવી મુંબઈ રાજ્યમાંથી ૧૯૬૦માં અલગ ગુજરાત રાજ્યની રચના થતાં મુંબઈમાં ગુજરાતનાં ઘણાં દફતરો રહી જવા પામ્યાં છે. કેટલાંક દિલાવી મુંબઈ રાજ્ય હસ્થાન અહીંથી ત્યાં લઈ જવાયા હતાં. તે બધાં મેળવવાના પ્રયત્નો પણ ઉચ્ચસ્તરે આંતર-રાજ્ય કક્ષાએ ચાલુ છે. રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર નવી દિલ્હીમાંના દફતરોમાંથી પણ ગુજરાતની આઝાદીની લડત અંગેની જુરીજવાઈ પણ ઘણી મહત્વની માહિતી મળી રહે છે.

પ્રાપ્ય દફતરોના આધારે ગુજરાતની આઝાદીની લડતનાં નીચે પ્રમાણેનાં પાસાંઓ ઉપર સંશોધન કરી શકાય :

- ૧ ગુજરાતમાં હોમરુલ ચળવળ
- ૨ ગુજરાતમાં અસહકાર ચળવળ
- ૩ ગુજરાતમાં મીઠાના સત્યાગ્રહો અને તેની અસરો.

૭ પંડ્યા, ચંદ્રકાંત બ.-ભાદ્રામાં દફતર વિદ્યાન્દી પ્રકાશ અને ગુજરાત, ગુજરાત રાજ્ય દફતર ભંડાર ખાતે, ગાંધીનગર, ૧૯૮૩, પૃ. ૩૬, ૩૭

ગુજરાતનાં દફતરોની સાધન તરીકે સંક્ષેપ્ત

૫૬

- ૪ ગુજરાતની આઝાદીની ચળવળના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિદ્યાર્થીઆંદોલનો અને વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિઓનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ.
- ૫ કોઈ એક મહત્વના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ.
- ૬ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રગ્નકીય આંદોલનોનો અભ્યાસ.
- ૭ ગુજરાતમાં સ્વદેશી ચળવળ
- ૮ કોઈ એક જિલ્લામાં સ્વાતંત્ર્યચળવળ
- ૯(દેશી રાજ્યનું નામ) રાજ્યની પ્રગ્નપ્રતિનિધિ સભા (પરિષદ)ની રચના-સત્તાઓ અને કાર્યોનો અભ્યાસ.
- ૧૦ ગુજરાતમાં આઝાદીની લડતમાં નેતૃત્વ-ઉદ્ભવ-સ્વરૂપ અને કાર્યપદ્ધતિ.
- ૧૧ ગાંધીજીના આગમન પૂર્વે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ.
- ૧૨ સ્થાનિક નેતાઓનો સ્વતંત્રતાસંગ્રામમાં ફાળો.
- ૧૩ ગુજરાતમાં/સૌરાષ્ટ્રમાં 'હિંદ છોડો'ની લડતનો અભ્યાસ.
- ૧૪ ગુજરાતના પ્રગ્નકીય આંદોલનનાં સામાજિક તથા આર્થિક પરિપ્તિ.
- ૧૫ સ્વાધીનતા સંગ્રામમાં ધર્મપુરુષો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ફાળો.
- ૧૬ ગુજરાતની આઝાદીની લડત અને ઓઓ.
- ૧૭ આઝાદીની લડતમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓનું પ્રદાન.
- ૧૮ આઝાદીની લડત અને દેશી રાજ્યોનાં વલણો.
- ૧૯ આઝાદીના જંગ અને રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ.
- ૨૦ આઝાદીની લડત અને પત્રકારિત્વ.
- ૨૧(નેતા/સ્વાતંત્ર્ય સેનાની)નું આઝાદીની લડતમાં પ્રદાન.

ઉપર દર્શાવેલા વિષયો તો માત્ર નમૂનારૂપ છે. ખીજા અનેક વિષયો છે. કેટલાક એવી પણ શંકા વ્યક્ત કરશે કે ઉપર્યુક્ત વિષયો અંગ્રેજીના આધારસામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ નથી. જો કે એ હકીકત છે કે આ સામગ્રી જુદે જુદે સ્થળે વેરવિખેર છે. પરંતુ તેને શોધીને તેને પારસ-મણિનો સ્પર્શ આપનાર ક્રીમિયાગર સંશોધકની જરૂર છે. ઇતિહાસકારનું કાર્ય એક ધૂળધોયાનું કાર્ય છે. તેથી તેણે તો સત્યરૂપી સોનું મેળવવા માટે ખૂબ પરિશ્રમ લેવો પડશે.

ગુજરાતની આઝાદીની લડતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ અને સંશોધન કરવાનું વલણ હાલમાં વધતું જાય છે તેથી તેનું મહત્વ વધે છે.

ગુજરાતની આઝાદીની લડત વિષે સંશોધન કરનાર ગુજરાતમાં આવેલા દફતર ભંડારોમાં તથા ગુજરાતની ગહારના દફતર ભંડારોમાં સંગ્રહિત આધાર સાધનોનો ઉપયોગ કરીને સ્વાતંત્ર્યની લડતના ઇતિહાસનું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ યોગ્ય પ્રમાણમાં અને પરિમાણમાં આલેખન કરવું જોઈએ. ઇતિહાસ-લેખનમાં સાધનોના એકત્રીકરણનું કાર્ય સાવચેતી અને સાવધાની માગી લે છે. વળી એકત્રીકરણ માટે સંશોધકમાં તે માટેની રુચિ, દષ્ટિ અને જ્ઞાતિ હોવાં જોઈએ.

આઝાદીની લડતના આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણેનાં વિવિધ દફતરોની માહિતી એકત્રિત કર્યા પછી તેનું વૈજ્ઞાનિક ઢબે વિશ્લેષણ કરવું જરૂરી છે. ઇતિહાસનું સંશોધન એટલે કાંઈ માહિતીનો

દગલો બોલો કરવાનો નથી, પરંતુ તે એક વૈજ્ઞાનિક દબની ક્રિયા, પ્રક્રિયા અને આંતરક્રિયામાંથી પસાર થાય છે. આધારસામગ્રીને ઉપયોગમાં લેતા પહેલાં તેનું આંતરિક અને બાહ્ય વિવેચન કરવું જોઈએ. ઇતિહાસ આલેખનમાં તે કેન્દ્રીય ભાગ ભજવે છે. વિવેચન એટલે સાધનોની પ્રમાણ્યુત્તતા અને વિશ્વસનીયતાની ચકાસણી. સાધનોની વિશ્વસનીયતા સાધનના કર્તાની સત્ય કહેવાની ખુશી અને સત્ય કહેવાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. ઇતિહાસનાં સાધનો કે પુરાવાનું શુદ્ધિકરણ કરવા માટે તેની ચાળણી કરીને સત્ય શોધી કાઢવાનું રહે છે. કારણ કે ટ્રેવેલ્યાન કહે છે તે પ્રમાણે ઇતિહાસ એ તો “સત્ય કહેતું શાસ્ત્ર” છે. ડૉ. રમેશચંદ્ર મજુમદાર પણ તેમાં સૂર પૂરાવતાં કહે છે કે “ઇતિહાસકારે સત્ય, સંપૂર્ણ સત્ય અને સત્ય સિવાય ખીજું કંઈ લખવાનું હોતું નથી.”

આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણેનાં દક્ષતરોનો ઉપયોગ સંશોધક ખૂબ જ સાવચેતીથી કરવાનો રહે છે. દેશી રાજ્યોનાં જે દક્ષતરો પ્રાપ્ય છે તેમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ કરનારાઓને “ચળવળિયા” કે “તોફાનીઓ” કહ્યા છે, ઉપરાંત તેમના પોલીસદક્ષતરોમાં સ્વાતંત્ર્યસૈનિકો અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓ અંગે જે વિગતો આપી છે તે તટસ્થપણે તપાસવી જરૂરી અને છે. પોલીસ અહેવાલો જે તે રાજ્યની તરફેણ કરવાના હેતુ સાથે લખાયેલા છે, જ્યારે તેનો અભ્યાસ કરનારા સંશોધકો રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાના ઉત્કટ વહેણમાં દેશી રાજ્યોની પ્રભુકીય લડતોમાં તેમના રાજ્યોએ જે અત્યાચાર કર્યા હતા તેનાથી વિચલિત બની જઈને રાજકોટના ડા. સા. સર લાખાજીરાજ કે ભાવનગરના રાજવી કૃષ્ણકુમારસિંહજી કે વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડની ઉદારવાદી રાજકીય નીતિને અન્યાય ન કરી ખેસે તેની તકેદારી રાખવી પડશે. ૧૮૭૦ના મીઠાના સલામતો વખતે બહાર પડેલી શ્રુત પત્રિકાઓના લખાણોમાં તથ્ય ધણું છે. પરંતુ તેના કેટલાક સમાચારો સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોમાં જુસ્સો અને ઉત્સાહ પ્રેરવા માટે પણ લખાયેલા હતા, તેથી તેવી માહિતીનું તટસ્થભાવે મૂલ્યાંકન કરવું જરૂરી છે. રાણપુરથી પ્રગટ થતા “સૌરાષ્ટ્ર” સમાચારપત્રે સૌરાષ્ટ્રનાં તથા ભારતનાં દેશી રાજ્યોની અધિરશાહી તથા જુલમશાહીને નિર્ભીક રીતે પ્રગટ કરી હતી. તેમાં જામનગર રાજ્યના જામ રણજિતસિંહના વ્યક્તિગત ધૂમ ખર્ચા તથા પ્રજાકલ્યાણની તેમની ઉપેક્ષા અંગે આકરાં લખાણો તેના તંત્રી “સૌરાષ્ટ્રના સિંહ” ગણાતા શ્રી. અમૃતલાલ શેઠે પ્રગટ કર્યાં હતાં. તેની સામે તે રાજવીએ મુંબઈના ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં આક્ષેપાત્મક ખુલાસો બહાર પાડ્યો હતો. તેના જવાબમાં શ્રી. શેઠે “ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” સામે બદનક્ષીનો કેસ કરી, તે જીતી વિજય મેળવ્યો હતો. આવા પ્રસંગો આવાં સામયિકોની માહિતીની વિશ્વસનીયતામાં શંકા કરનારા બન્યા હતા. “બોરમે કોનિકલ”માં આઝાદીની લડત અંગે પ્રજા તરફી ઉગ્ર લખાણો જોવા મળે છે, જ્યારે “ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” શાસકને વફાદાર રહેવા પ્રયત્નશીલ રહેતું. તેથી આ બંનેની માહિતી કોઈકવાર વિરોધાભાસી અને સારે સંશોધકની ત્યાં ખરી કસોટી થાય છે. અન્ય સાધનોમાંથી પૂર્વેક્ષિત માહિતી અંગે સંમતિ કે વિરોધ મળે તે રીતે તેની ચકાસણી કર્યા પછી જ તે માહિતીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

રાજકોટના સ્વ. નેહાલાલ જોશી પાસે આરઝી હકૂમતના હિસાબી ગોપડાઓ સચવાયેલા હતા. તેમાં મોટે ભાગે આરઝી હકૂમતના રાજ્યરોજના ખર્ચની વિગતો છે. છતાં સૈનિકો-શસ્ત્રો-સાધનો મેળવવામાં થયેલાં ખર્ચ-દાવ, ફાળા કે ભેટની રકમની વિગતો, ઘવાયેલા સૈનિક

ગુજરાતનાં દક્ષિણી સાધન તરીકે સમીક્ષા

૧૧

કે ડોક્ટરને આપેલા પેન્શન કે વળતરની રકમના ઉલ્લેખ પરથી આરઝી હકૂમતના નાણાકીય તંત્રની કેટલીક ખૂબ જ મહત્વની માહિતી તેમાંથી મળી રહે છે. નવી દિલ્હીના રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગારમાંની ફાઇલોમાંથી ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં થયેલી પ્રજાકીય ચળવળ તથા તે અંગેના બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિભાવો જાણી શકાય છે. તે અંગે મુંબઈ રાજ્યના વહીવટી-તંત્રનાં વલણોની માહિતી મુંબઈના મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના દક્ષિણ ભંડારમાંથી મળી રહે છે. જેલના રેકૉર્ડમાંથી પણ સ્વાતંત્ર્યસૈનિકોને થયેલી સજાઓની માહિતી મળે છે. પરંતુ ભારત આઝાદ થયા પછી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના સૈનિકોને પેન્શન આપવાની યોજના અમલમાં આવતાં તે માટે જરૂરી જેલવાસનાં સર્ટિફિકેટ મેળવવા અસુક લોકોએ પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેથી તે અંગે સાવધાની રાખવાની જરૂર છે.

પ્રજાકીય લડતોની ગતિવિધિ તપાસતી વખતે ચળવળના નેતાઓની કામગીરી તથા પ્રજાસમૂહની ચંચળતાને પણ પ્રતિબિંબિત કરવી જરૂરી છે. પ્રજાકીય લડતોની ગતિવિધિ, કોંગ્રેસનો તે અંગેનો અભિગમ, વ્યક્તિગત તથા સંસ્થાકીય માર્ગદર્શન વગેરે બાબતોની વિગતો પણ તપાસવી જરૂરી છે. પ્રજામાં વ્યાપક જગૃતિ લાવવામાં પત્રિકા-છાપાંઓનો ફાળો તથા રચનાત્મક કાર્યો તથા નકારાત્મક કાર્યક્રમોની વિગતો પણ તપાસવી જરૂરી છે.

પ્રજામંડળ કે પ્રજા પરિષદોના અહેવાલોમાંથી જે તે રાજ્યની પ્રજાકીય સંસ્થાઓની વિગતવાર માહિતી મળી રહે છે. કેટલાક સમકાલીન લેખકોએ જેમણે જે તે ચળવળમાં ભાગ લીધો હોય અને પુસ્તક-પુસ્તિકા લખ્યાં હોય તેમાં તેમનો કોઈ પૂર્વગ્રહ તો કામ કરતો નથી ને ? તે ચકાસવું જરૂરી છે. સંશોધક નીર-ક્ષીર જુદાં પાડીને સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનો રહે છે.

સ્વાધીનતાસંગ્રામના સેનાની-સૈનિકોની રૂબરૂ મુલાકાત લઈ તેનું રેકૉર્ડીંગ કરવાની યોજના નહેરુ મેમોરિયલ મ્યુઝિયમ અને લાયબ્રેરી, ન્યુ દિલ્હી તથા ગુજરાત રાજ્ય દક્ષિણ ભંડાર ખાતું, ગાંધીનગરે અમલમાં મૂકી છે. ગુજરાત રાજ્ય દક્ષિણ ભંડાર ખાતા વતી આ લેખના લેખકે પણ કેટલાક સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓની મુલાકાત લીધી હતી. તેમાં સામાન્ય રીતે દરેક પ્રવૃત્તિમાં તેમનું “હું” અને “મેં” અગ્રસ્થાને જોવા મળે. કેટલીકવાર અવસાન પામેલ વ્યક્તિ વિશે તેઓ ટીકાત્મક કહે તો તે વાતની ચકાસણી કરવાનું મુશ્કેલ બને છે. રૂબરૂમાં લીધેલી મુલાકાતમાંથી મૌખિક રીતે કે બોર્ડિયો કેસેટ દ્વારા મળેલી માહિતીનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં તેની સત્યાર્થચકાસણી કરી લેવી અત્યંત આવશ્યક છે. મારા સંશોધન અંગે મેં એક સ્વાતંત્ર્ય-સેનાનીની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેમણે નવાગઢ કચ્છને કરનારી આરઝી હકૂમતની ટુકડીમાં જોડાઈ રાઈફલનો ઉપયોગ કર્યાનું જણાવેલું. પરંતુ રાઈફલ બાપરવાનું તેઓ ક્યારે શીખ્યા તેવા મારા પ્રશ્નનો પ્રતીતિજનક જવાબ તેમની પાસે ન હતો. તેથી આવાં લયસ્થાનોથી ચેતીને સાવધાનીપૂર્વક આગળ વધવું જોઈએ. અનેક પ્રકારની લિખિત માહિતી અંગે જીવિત સ્વાતંત્ર્યસૈનિકોના ઈન્ટરવ્યુ લેવાથી કેટલીક માહિતીને સમર્થન મળી રહે છે. તે રીતે પણ આ માહિતી સંશોધકને તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરવામાં ઉપયોગી બને છે. આજકાલ ઇતિહાસના મૌખિક (oral) પ્રકારનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે, તેમાં આવા ઇન્ટરવ્યુ ઉપયોગી બની રહે છે.

૬૨

એસ. વી. જાની

આઝાદીની લડત અંગેનાં અનેક લોકગીતો કે યુદ્ધગીતોમાંથી જુદા જુદા પ્રસંગે પ્રગટીય એતના અને સ્વાતંત્ર્યસૈનિકો તથા લોકોના જુસ્સા અંગેની તથા શાસકવર્ગની ગિંતા અંગેની મહિતી મળે છે. પ્રજા દ્વારા ચલાવાતી લડત અંગેની ઘણી વિગતો તેમાંથી મળી રહે છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળનાં સામાજિક પરિબળોને તથા પૂર્વભૂમિકાને તે સ્પષ્ટ કરે છે, જેમ કે કલ્યાણજી મહેતાનું ગીત.

“કોની હાકે મડદાં ઉઠ્યાં ?, કાયર કેસરી થઈ તડુક્યા
કોની રાડે કપટી જૂઠા, જાલંમોનાં ગાત્ર વછૂટ્યાં”
ખેડૂતોના તારણહાર, જય સરદાર-જય સરદાર.

આ ગીત ખારોલી સત્યાગ્રહમાં સરદાર પટેલે પ્રજામાં જન્માવેલી નીડરતા દર્શાવે છે. તે સાદુળ ભગતે લખ્યું હતું કે :—

“સ્ટેશને જઈને સાદુળ દેખે હેયે રક્ષી નહિં હામ જી
માનવીનો મહામેળો મળિયો, હાલ્યાં ગામનાં ગામજી,
બાળ બચ્ચાં નરનારી ભાં, વરસાદે ભીંજતાં જી,
ગઢ જૂનાની હંદ છોડી જ્યાં જવાય ત્યાં જતાં જી,
તજતાં વહાલી ભોમકા ધરે ન હેડું ધીર
સાદુળાની આંખથી ઉનાં ટપક્યાં નીર.”

જૂનાગઢ પાકિસ્તાનમાં જોડાતાં જૂનાગઢના લોકોએ હિજરત કરી તેનું વર્ણન આમાં રજૂ કરાયું છે.

દૂકમાં એમ કહી શકાય કે કોઈપણ સંશોધન માટે અનેક પ્રકારની સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ય બની રહે છે ત્યારે તેના એક સાધનની માહિતી બીજા સાધન દ્વારા સમર્થન મેળવતી હોય તો તે વધુ વિશ્વાસપાત્ર બને છે. વળી તે સમકાલીન હોય તો અનુકાલીન કરતાં સામાન્ય રીતે વધુ પ્રમાણ-ભૂત માની શકાય. બધા જ પ્રકારનાં સાધનો દરેક પ્રસંગ અંગે પ્રાપ્ત ન પણ થાય છતાં શક્ય તેટલાં બધાં જ સાધનો મેળવી તેનું વિવેચન કરી, તેનું સંકલન કરી પછી જ તેનું આલેખન કરવું જોઈએ.

ઇતિહાસના સંશોધકનું કાર્ય એ ખૂબ કઠિન કાર્ય છે. ઇતિહાસનું આલેખન જે તે યુગનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. સંશોધકે પોતાના પૂર્વગ્રહો એક બાજુએ મૂકીને પોતાનાં આધારસાધનોનાં લખાણોની ચકાસણી અન્ય સાધનો સાથે સરખાવીને કરવાની હોય છે. તેનું કાર્ય ન્યાયાધીશનું છે, વકીલનું નહિ. એ રીતે ઇતિહાસકાર એક વૈજ્ઞાનિક છે અથવા વધુ સારી રીતે કહીએ તો તેનું કાર્ય એક ડીટેક્ટીવ જેવું છે જે સત્ય શોધવા મથે છે.”

૮ કોઠારી, રતુભાઈ-જુનાગઢની આરજી હકૂમત, ગુજરાત રાજ્ય માહિતી ખાતું, ગાંધીનગર, ૧૯૭૪, પૃ. ૧૮-૧૯

9 Gustavson, C. G.—A Preface to History, Macgraw Hill Book Co., New York, 1955, P. 171

ગુજરાતનાં દક્ષતરોની સાધન તરીકે સમીક્ષા

૧૩

શ્રી. વી. કે. રાજવાડે કહે છે કે ઇતિહાસ એ તો રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની ચાવી છે.^{૧૦} ઉપરાંત રાષ્ટ્રવાદના વિકાસની સાથે જ તે દેશનો સંશોધક પણ રાષ્ટ્રભક્તિના રંગે રંગાય છે. તેથી ટ્રાટરકેની જેમ તે પણ કહી શકે કે “હું ઇતિહાસકાર કરતાં એક હજાર ગણો વધારે રાષ્ટ્રભક્ત છું.” આવા વિચાર સાથે તે ઇતિહાસનું આલેખન શરૂ કરે તો આઝાદીની લડતમાં તેને સ્વાતંત્ર્ય-સૌનિકાની દરેક બાબત ઊજળી લાગે અને શાસકની બધી બાબતો કાળી-અન્યાયી-જુલમી લાગે.^{૧૧} તેથી આઝાદીની લડતના ઇતિહાસ-આલેખનમાં રાષ્ટ્રપ્રેમના પૂર્વગ્રહથી દૂર રહેવું જરૂરી છે. ઇતિહાસકારે તો મનની ડોરી પાટી ઉપર આ પ્રસંગને પ્રમાણના આધારે મૂલવવાના હોય છે. જી. એસ. સરદેસાઈ એ કહ્યું છે તેમ તેણે “ફક્ત એ જ પોતાની વાત કહેવા દેવી જોઈએ.”

પોલીબીયસે કહ્યા પ્રમાણે “સત્ય એ ઇતિહાસની આંખ છે.” અને જેમ આંખ વિના પ્રાણી પોતાનું કાર્ય બરાબર કરી શકતું નથી તેમ જો ઇતિહાસમાંથી સત્ય લઈ લઈએ તો તેમાં અર્થહીન કથા સિવાય કંઈ રહે નહિ.^{૧૨} પીટરગે કહે છે તે પ્રમાણે સાચો સંશોધક કોઈ બાબતે વિવાદ પ્રવર્તે તો હોય તો તે કોઈનો પક્ષ લે નહિ, કારણ કે તે પક્ષીય રાજકારણી કે રાજકીય પ્રચારક નથી. તેણે તો તથ્યો તેને જે રીતે મળે છે તે રીતે જ રજૂ કરવાનાં હોય છે કે તેનું અર્થઘટન કરવાનું હોય છે.^{૧૩} ઇતિહાસકારનું મન વૈજ્ઞાનિક ફેરાડે જેવું હોવું જોઈએ જેનો પાસે “Expecting nothing and observing everything”ની અજબ કુનેહ હતી. સાહિત્યકાર અને ઇતિહાસકારમાં એ તફાવત છે કે સાહિત્યકાર બનાવ ન બન્યો હોય તે પણ કલ્પનાથી ઉપજવી કાઢે છે જ્યારે ઇતિહાસકાર તો ભૂતકાળના બનાવને માત્ર પુનઃનિર્મિત કરે છે.

શેક્સપિયરના નાટક “ઓથેલો”માં જેમ ઓથેલો કહે છે કે “paint me as I am”, તેમ ઇતિહાસના સંશોધકે પણ દક્ષતરોને જ પોતાની વાત કહેવા દેવી જોઈએ. ઇતિહાસકારે ખોટા પ્યાનમ્, શ્વાન નિદ્રા અને કાકદૃષ્ટિ રાખવાની હોય છે. પરંતુ સ્વયંભૂ રીતે તો હકીકતો મૂક છે. તેને વાચ્યા આપનાર તો ઇતિહાસકાર છે. ઇતિહાસકાર તેની હકીકતો સાથે સંવાદ રચે છે. તેને અંગે નિર્ણયો બાધે છે અને અંતે તે ભૂતકાળને ફરીથી સજીવન કરે છે. તેથી જ કેટલાક ઇતિહાસકારો અને દાર્શનિકોએ ઇતિહાસને સત્યશોધનના એક મહત્વના માર્ગ તરીકે ગણ્યો છે.^{૧૪} દક્ષતર ભંડારમાં રહેલા રેકર્ડ એ માત્ર ભૂતકાળનો ઇતિહાસ નથી પરંતુ હવે પછીના જે ઇતિહાસ.

10 Parchure, (DR) C. N.-*The Writing of Indian History Problems and Performance*, Babasaheb Amte Smarak Samiti, Pune, 1982, P. 4

11 Gustavson, C. G.-*Op. Cit.* P. 173.

12 પરીખ, ર. ડા.-*ઇતિહાસ-રચણ અને પદ્ધતિ*, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૬૯, પૃ. ૬૪-૬૫

13 Dr. Ishwariprasad-*History of Medieval India*, Indian Press Ltd., Allahabad, 1925, Preface P. iii

14 મહેતા, (ડૉ.) મહર્ષિ જે.-*ગુજરાતના ઇતિહાસલેખનમાં દક્ષતરોનું મહત્વ*, લેખ-ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ (લાણુવડ, જ્ઞાનસત્ર), અમદાવાદ, ૧૯૮૨, પૃ. ૨.

સર્જન થવાનું છે તેનું જન્મસ્થાન છે. અગત્યના રેકર્ડ ઉપરથી જ જે તે વિષયના વિદ્વાનો ઇતિહાસનું સર્જન કરે છે. બોલેલું હોય તે બૂલી જવાય પરંતુ અક્ષરો તો અમર છે અને લખ્યું પેઢી દર પેઢી વંચાશે. તેથી તે ભૂતકાળનો વારસો ખતે છે. તેથી જ લખાણ માત્ર એ સાચવવાને પાત્ર. આમ આ દક્ષતરો એ ઇતિહાસસંશોધન તથા આલેખન માટેની કાચી સામગ્રી પૂરી પાડનારા ભંડારો છે. તેથી તેની યોગ્ય જાળવણી અત્યંત જરૂરી છે.

શુભરાતની આઝાદીની સડતનાં દક્ષતરો અંગે કેટલાંક સૂચનો :-

- (૧) જે જૂનાં કે જર્જરિત દક્ષતરો છે તેની યોગ્ય જાળવણી શક્ય ન હોય તો તેની માઈક્રો ફિલ્મ બનાવી લેવી.
- (૨) વ્યક્તિઓ કે ખાનગી સંસ્થાઓ પાસે જે દક્ષતરો હોય તે મેળવવાના સબન અસરકારક પ્રયાસ કરવા.
- (૩) દક્ષતરોની વિષયવાર યાદી સંશોધક માટે પાંચાની જરૂરિયાત છે. તે અનેક દક્ષતરભંડારોમાં તૈયાર નથી, તેથી તે તૈયાર કરાવવી.
- (૪) ઐતિહાસિક દક્ષતર કોઈ પણ સંગ્રહોમાં નાશ ન પામે તેવા કાયદા ધડવા તથા તે માટેની કાળજી રાખવી.
- (૫) રાજ્યના દક્ષતર ભંડારો વચ્ચે દક્ષતરસૂચિઓનો આંતરવિનિમય કરવો.
- (૬) અન્ય રાજ્યોના તથા રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગારમાંનાં આઝાદીની સડતનાં દક્ષતરોની યાદી મેળવવી.
- (૭) આઝાદીની સડત અંગે થઈ ગયેલાં સંશોધનોની તથા ચાલુ સંશોધનોની યાદી પ્રગટ કરવી.
- (૮) મુંબઈમાં મહારાષ્ટ્ર દક્ષતરભંડાર અને નવી દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર પાસે શુભરાતની આઝાદીની સડત અંગેનાં જે દક્ષતરો છે તેની ઝેરોક્ષ નકલો અથવા માઈક્રોફિલ્મ બનાવડાવીને મેળવવી.

સુબોધકુમુદાકર-ગૂર્જર વિદ્વાન પં. સોમનાથ વ્યાસપ્રણીત એક અજ્ઞાત ગ્રંથ

સિદ્ધાર્થ યશવંત વાકણકર*

ભારતમાં સર્વત્ર સંસ્કૃતભાષા વ્યવહારમાં વપરાતી હતી અને બધાં રાજ્યોમાં સંસ્કૃતનું અધ્યયન-અધ્યાપન એ એક સામાન્ય પ્રણાલી હતી. એના પરિણામ સ્વરૂપ સંસ્કૃતનું મહત્વ સમાજમાં, અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં પણ વધતું જ હતું. વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસા-પૂર્તિ માટે, એમને સહેલાઈથી અને અલ્પ-પ્રયત્નથી સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતની અનેક વિદ્યાશાખાઓનું અધ્યયન કરાવવા માટે અનેક નાના મોટા ગ્રંથોની રચના કરવામાં આવતી હતી. આવા ગ્રંથો પર લેખક પોતે જ વ્યાખ્યા લખતાં હતા અથવા તો કોઈ શિષ્ય પાસે ટીકા લખાવતા હતા. આવી ગ્રંથ-પરંપરા ચાલતી હતી. અને ભારતનાં સર્વ રાજ્યોમાં સંસ્થાનોમાં આવા ગ્રંથકારો થઈ ગયા. એમને રાજ્યાશ્રય હતો. તેમની કૃતિઓ રાજદરબાર કે રાજના ગ્રંથ સંગ્રહાલયમાં જોવા મળે છે. દુર્ભાગ્યે કેટલાક ગ્રંથો પાછળથી લુપ્તપ્રાય થયા, કેટલાક નામમાત્ર જ રહ્યા. કેટલીકવાર ગ્રંથકાર અને એમનો પરિવાર સ્થલાંતરિત થાય એટલે આવા ગ્રંથો ખીજ જગ્યાએથી મળી આવે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં ગુજરાતના વિસનગર નાગર બ્રાહ્મણ પંડિત સોમનાથ વ્યાસની એક અપ્રકાશિત કૃતિ ઉપર પ્રકાશ પાડી આ મધ્યપ્રદેશ સ્થિત (અને એટલે જ ગુજરાતને અજ્ઞાત રહેલા) લેખક અને એમની કૃતિઓ સંબંધી થોડી માહિતી પ્રસ્તુત લેખમાં આપી છે. ‘સુબોધકુમુદાકર’ પહેલી જ વાર વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.

સુબોધકુમુદાકર : આ ગ્રંથની કૃત એક જ હસ્તલિખિત પ્રત ઉપલબ્ધ છે અને એ ઉજ્જૈનના પ્રા. ડૉ. બાબુલાલ શુક્લ શાસ્ત્રીનાં નિજ સંગ્રહમાં છે. એમણે મને મૂળ હસ્તપ્રતની ઝેરોક્ષ કોપી આપી માટે હું એમનો ઋણી છું. આ પોથીનું વિવરણ આ પ્રમાણે છે.

પત્ર-૩૮; પત્રની એક બાજુએ આઠ-ત્રણ લીટીઓ; ૧ લીટીમાં ૨૬-૨૮ અક્ષરો; પત્ર ૩૬-અ કોરુ છે. પરિમાણ-૨૫x૧૨ સે. મી.; લેખનકાલ-શક ૧૭૭૨ (ઈ. સ. ૧૮૫૦); લિપિ-દેવનાગરી; પૂર્ણ. લેખનસ્થલ-સિદ્ધાર (જિલ્લો ભોપાળ;-મધ્ય પ્રદેશ).

વિષય-આ ગ્રંથનું પ્રયોજન જણાવતાં કવિ પોતે જ કહે છે કે બુદ્ધિમાન અને જિજ્ઞાસુ પરંતુ આળસુઓ માટે મેં આ ‘સુબોધકુમુદ’નો ‘આકર’ વિકસાવ્યો છે. જે સ્વલ્પ જ્ઞાનથી જ સંતોષ મેળવવા ઇચ્છે છે અને બીજાં શાસ્ત્રો માટે જેમને આદર છે, જેમની ઈતર શાસ્ત્રોમાં ચંચુ.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૬, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૬૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨, પૃ. ૬૫-૯૦.

* સંશોધન અધિકારી, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મ. સ. વિદ્યાપીઠ, વડોદરા-૩૬૦૦૦૨.

સ્વા ૯

પ્રવેશ કરવાની ધરજા છે એવા બાલ એટલે અનધીનશાસ્ત્ર લોકો માટે આ ગ્રંથ તૈયાર કરેલો છે. આ ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે આ નાનકડા ગ્રંથમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર અને છંદશાસ્ત્ર એમ ચાર પ્રમુખ શાસ્ત્રોનું સહેલી રીતે ટૂંકમાં વિવરણ કર્યું છે અને બધાં પ્રમુખ પ્રકરણોને આવરી લીધાં છે. આ ગ્રંથનો પ્રારંભ પ્રભુ શ્રીરામચંદ્રને નમનથી થાય છે. પછી કાંવ કહે છે—આત્મજ્ઞાનના પુરુષાર્થ માટે શાસ્ત્રજ્ઞાન આવશ્યક છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન માટે વાક્યનું જ્ઞાન, વાક્યજ્ઞાન માટે પદનું આકલન અને પદજ્ઞાન માટે શબ્દોનું એટલે શબ્દશાસ્ત્રનું (વ્યાકરણ) જ્ઞાન આવશ્યક છે. પરંતુ વ્યાકરણશાસ્ત્ર અગાધ અને દુર્બોધ છે. માટે આળસુ જિજ્ઞાસુઓ માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રનું કંઈક સાર-નિયોગ આપવા માટે હું પ્રસ્તુત પ્રકરણ લખું છું. આ રીતે વ્યાકરણશાસ્ત્રનું વિવરણ શરૂ થાય છે. એમાં સંધિ, શબ્દરૂપાવલી, સર્વનામો, વિભક્તિઓ અને તેનાં અર્થપરક ઉદાહરણો, (કારક), ધાતુ, વિવિધ લકાર, કૃતપ્રત્યય, સમાસ, તદ્વિત વગેરેનું સુલભ વિવરણ કરેલું છે.

આવી રીતે વ્યાકરણથી પદજ્ઞાન થયા પછી પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ન્યાયશાસ્ત્રનું વિવેચન કરે છે. જેમાં સપ્તપદાર્થ, નવ-દ્રવ્ય, ૨૪ ગુણ, પંચકર્મ, ચતુર્વિધ અભાવ, દ્વિવિધ જ્ઞાન (યથાર્થ અને અયથાર્થ), જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના ચાર પ્રકારો, પંચાવયવ-વાક્ય (syllogism), પાંચ હેતુભાસ જેવા વિષયોનું મુખ્યતઃ વિવરણ કર્યું છે.

વાક્યાર્થબોધની સાથે જ સાહિત્ય (= અલંકાર) શાસ્ત્રનું વિવેચન છે. જેમાં કાવ્યોના પ્રકારો, શબ્દદોષ, ગુણ, શબ્દાર્થાલંકાર, વિવિધ ભાવ, રસનિરૂપણ, નાયક-નાયિકા-લેદ અને તેનાં ઉદાહરણો, દ્રિપ શ્રુંગાર, અને છેલ્લે એ વિવરણ વ્યભિચારીભાવથી પૂર્ણ થાય છે.

વાક્ય ગદ્યબદ્ધ અને પદ્યબદ્ધ એમ બે પ્રકારનું હોય છે. માટે પદ્યબદ્ધ કાવ્ય સમજવા માટે છંદશાસ્ત્રનું સાર આપે છે—૩ સ્વર, ૮ ગુણ, વિવિધ છંદોનાં નામો અને લક્ષણો-ઉદાહરણો, વર્ણવૃત્ત, જ્ઞતિવૃત્ત, અને છેલ્લે આર્યાદિમાત્રાવૃત્ત આપીને છંદ પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે. સાથે જ આ ગ્રંથ પણ પૂર્ણ થાય છે.

કાંવ—એમનો જીવન-જ્ઞતાન્ત, કૃતિઓ અને સમય :

પં. સોમનાથ વ્યાસે જુદા-જુદા શાસ્ત્રવિષયોને લગતા ૩૧ મુખ્ય ગ્રંથ અને ૧૨ ટીકા-સહિત-ગ્રંથ મળીને કુલ ૪૩ સંસ્કૃત ગ્રંથોની રચના કરી છે, જેનાં નામ, વિષય અને સમય નીચે પ્રમાણે છે.

૧ રામસમાસિદ્ધાન્તનાટકમ્—

નાટક —

૨ આર્યાવરવર્ણિની (સ્વોપજ્ઞભાવપ્રકાશિકાવૃત્તિસહિતા)

— કાવ્યમ્

૩ રાઘવાલ્લિક ગીતિકાવ્ય...સર્ગ ૭—પ્રબુદ્ધરાઘવ, સરસરાઘવ, મૂપાલમૂષણ, સુપ્રીતસીતા-પતિ, સાનન્દરઘનન્દન, કુશલકોશલેશ્વર અને સવિલાસકોસલાપતિ—પ્રકાશિત શ્રીલાલબહાદુરશાસ્ત્રી કેન્દ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાગીઠમ્, નર્મ દિલ્લી—૧૧૦ ૦૨૧, ઇ. સ. ૧૯૭૩-૭૪, સમ્પાદક : પ્રા. ડૉ. બાબુલાલ શુક્લ શાસ્ત્રી

सुबोधकुमुदाकर-पूर्व २ विद्वान् पं. सोमनाथ व्यासप्रणीत ओं अज्ञात ग्रंथ ६७

४	रहस्यरामायणम्	—	काव्यम्
५	कर्मप्रकाशवृत्तिः	—	ज्योतिष
६	ज्योतिषविषयक पद्यसंग्रह (ज्योतिष—प्रबोध-१)	—	ज्योतिष
७	बालचन्द्रिका—	—	व्याकरण
८	वृद्धचन्द्रिका—	—	व्याकरण
९	शब्दरत्नप्रदीपिका—	—	व्याकरण
१०	शब्दप्रबोधः—	—	व्याकरण
११	छन्दःप्रकाश—	—	छन्दः
१२	वृत्तमुक्तावलि—	—	छन्दः
१३	जगदानन्दः—	—	इतिहास
१४	सत्कथामृतसागर	—	इतिहास
१५	सत्कथामृतसेतु—७५२ना ग्रंथनी टीका	—	इतिहास
१६	सुबोधकुमुदाकरः—	—	विविध
१७	कलन्दिकाप्रकाशः—स्वोपज्ञ-बुधानन्दिनीव्याख्यासहितः	—	विविध
१८	अन्योक्तिमुक्तावली—	—	विविध
१९	सूक्तिमुक्तावली—(सङ्कलनात्मक)	—	विविध
२०	हरिभक्तिकुमुदाकर—	—	भक्ति
२१	भक्तिमुक्तावली—	—	भक्तिः
२२	सद्भक्तिमुक्तावली—	—	भक्तिः
२३	बालरघुनन्दनस्तोत्रादिसंग्रह	—	स्तोत्रम्
२४	रामध्यानदण्डक	—	स्तोत्रम्
२५	नर्मदाष्टकम्	—	स्तोत्रम्
२६	पंचायतननीराजनस्तवः	—	स्तोत्रम्
२७	गीतार्थतत्त्वसिद्धान्त	—	वेदान्त
२८	अद्वैतपद्यभाष्यम्	—	वेदान्त
२९	संक्षेपशारीरकम्	—	वेदान्त
३०	पुष्टिमार्गविचारः	—	वेदान्त
३१	सुभाषितसुधा (सङ्कलनम्)	—	सुभाषित

टीकाग्रन्थाः

१	आलवन्दारुस्तोत्रटीका—	स्तोत्रम्
२	आनन्दलहरी—गूढार्थबोधिनीटीका	स्तोत्रम्
३	साधनपञ्चकटीका	वेदान्त
४	अद्वैतपद्यव्याख्या	वेदान्त
५	अद्वैतपद्यविवृतिः ।	वेदान्त

૬ અદ્વૈતપ્રકાશિકા-પદ્યપદ્ધતિવ્યાખ્યા	વેદાન્ત
૭ યોગવાસિષ્ઠસારટીકા-તત્ત્વાર્થદીપ:	વેદાન્ત
૮ રામગીતા-કલ્પલતાટીકાસહિતા	વેદાન્ત
૯ સારસ્વતવૃત્તિવ્યાખ્યા—	વ્યાકરણ
૧૦ સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકાવ્યાખ્યા—સુપ્રભા	વ્યાકરણ
૧૧ કર્મપ્રકાશવૃત્તિ:	જ્યોતિષ
૧૨ કામન્દકીયનીતિસારટીકા	નીતિ

આમાંથી ધણી કૃતિઓની મૂળ હસ્તપ્રતો સિન્ધયા ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, વિશ્વવિદ્યાલય, ઉજ્જૈનના સંગ્રહાલયમાં સચવાયેલી છે. આ કૃતિઓમાંથી ધણી કૃતિઓ પં. સોમનાથ વ્યાસે સંન્યાસની દીક્ષા લીધા પછી રચેલી છે માટે એમના કર્તાનું નામ ‘સ્વામી બ્રહ્માતરકયતી’ એવું જોવા મળે છે.

આ કવિ વિષેની માહિતી નીચેનાં ત્રણ સાધનો દ્વારા મળી આવે છે. ૧ સ્વર્ગીય શ્રી. નીલકંઠ ગ. દેવભક્ત, સીહોર (Sehore) હાઈસ્કૂલના હેડ-માસ્તર-જ્યાં પં. સોમનાથ વ્યાસે ૧૮૩૮-૧૮૫૭ ઈ.સ. સુધી સંસ્કૃત શિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપી હતી; ૨ સ્વર્ગીય શ્રી. નારાયણ વા. આઠલ્યે, ઉજ્જૈન-જેમણે સ્વર્ગીય શ્રી. દેવભક્ત અને પં. સોમનાથ વ્યાસના પૌત્ર પં. રામવલ્લભ વૈષ (શાબપૂર; જ્વાલિયર સંસ્થાન) પાસેથી માહિતી મેળવી અને ફેટલીક પોથીઓ જોઈને નોંધ કરી હતી અને ૩ પ્રો. ડૉ. બાબૂલાલ શુક્લ શાસ્ત્રી, ઉજ્જૈન-જેમના વિદ્વાન કુટુંબનો પં. સોમનાથ વ્યાસ સાથે ત્રણ પેઢીનો સંબંધ છે. કોઈક વાર સનદો મળી આવેલી છે અને કોઈક વાર મૌખિકરૂપે માહિતી મળેલી છે. આ ત્રણ સાધનો પરથી પં. સોમનાથ વ્યાસ વિશે નીચે પ્રમાણે માહિતી ભેગી કરીને અહીં આપી છે—કોઈ વિદ્વાન આ સિવાય વધુ માહિતી ધરાવતા હોય તેમને વિનંતી કે મને એ માહિતી આપીને ઋણી કરે.

પ્રસ્તુત લેખક પાસે પં. સોમનાથ વ્યાસ રચિત ‘સુબોધકુમુદાકર’, સ્વોપગ્રંથધાનાન્દ-નીટીકાસહિત ‘કલન્દિકા પ્રકાશ’ આ બે પોથીઓ (અપ્રકાશિત) અને ‘શ્રીરાધવાહિકા’ ગ્રંથકાવ્યની પ્રો. ડૉ. બાબૂલાલ શુક્લ શાસ્ત્રીએ સંપાદિત એક-મુદ્રિત પ્રત છે. આ આધાર પરથી જ પં. સોમનાથ વ્યાસનો કુલ-વૃત્તાન્ત આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આર્યાવરણ્યની, એના ઉપરની પોતાની ટીકા અને કલન્દિકાપ્રકાશ અને એના ઉપરની પોતાની ટીકા—એ ગ્રંથોમાં વિશેષતઃ તેની પુષ્ટિપકાઓમાં કવિ પોતે જ કુલ-વૃત્તાન્તાદિ મહત્વ ધરાવતી સમગ્ર માહિતી આપે છે—

૧ કવિના પિતાનું નામ ઓડકાર અને એમના મોટા ભાઈનું નામ ભોલાનાથ હતું. (શ્રીમદોઢકારદ્વિજસૂત્ર ભોલાનાથાનુજેન સોમાનાથાચાર્યકવિકુલસેવકેન વિરચિતા ‘આર્યાવરણ્યની’ સમાપ્તા).

૨ ભાવપ્રકાશિનીટીકામાં સંવત ૧૮૮૬માં આ ટીકા પૂર્ણ થઈ એવો સ્પષ્ટ કાલનિર્દેશ છે. (શ્રીમદ્રઘનાથપદ્મજમરન્દાનન્દાયિતચેતસા સોમનાથેન રચિતાયાં વરવર્ણિનો-

સુબોધકુમુદાકર-જૂઝર વિદ્યાન પં. સોમનાથ વ્યાસપ્રણીત એક અજ્ઞાત ગ્રંથ ૧૬

ભાવપ્રકાશિકાયાં વરવર્ણિનીભાવપ્રકાશિની સહચરી ચરિતાર્થમગમત્ । સંવત્ ૧૮૮૬ માઘમાસે શુક્લપક્ષે નૃસિંહજયન્ત્યાં માનુમતિવાસરે સ્વાતિભે ।)

આ પછી ‘કલન્દિકાપ્રકાશ’ નામના એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ વિશે કેટલીક પ્રમાણુભૂત (authentic) માહિતી આપીને પોતાને વિશે ઘણી સાચી વિગતો આપી છે. એ ગ્રંથનું મહત્વ કવિ પોતે જ ‘સર્વવિદ્યોદ્યોત’ એ ઉપશીર્ષકમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

‘કલન્દિકાપ્રકાશગ્રન્થ’ એટલે આ જગતનામાં સંસ્કૃતમાં લખેલો એક જ્ઞાનકોષ જ (encyclopaedia) છે. આમાં જે વિષયોનું વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે તે જોઈને બધાંને એવું લાગે કે ‘ન ચલુ ધીમતાં કશ્ચિદવિષયો નામ’ એ કાલિદાસનું વચન સાચું છે.

‘કલન્દિકાપ્રકાશ’માં ચાર વિભાગો છે અને કુલ શ્લોક ૧૩૫ છે.

૧ વેદપ્રકાશ (૨૭ શ્લોક)-વેદબ્રાહ્મણલક્ષણે, વેદભેદાઃ શાસ્ત્રાશ્ચ ।

૨ ષડ્જ્ઞપ્રકાશ (૩૬ શ્લોક)-શિક્ષાવ્યાકરણનિરુક્તછન્દોજ્યોતિષકલ્પાનિ ।

૩ ઉપાજ્ઞપ્રકાશ (૩૫ શ્લોક)-પુરાણોપપુરાણાનિ, ધર્મશાસ્ત્રં, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા (મધ્વરામાનુજવલ્લભનિમ્બાર્કશંકારાચાર્યસિદ્ધાન્તાઃ), આન્વીક્ષિકી-ન્યાય, વૈશેષિક, સાંક્રય, યોગ, શૈવશાક્તવૈષ્ણવદર્શનાનિ । લિજ્ઞાયતમહાનુભાવકાપાલિકકૌણ્ડિકસૌગતઆર્હતમ્લેચ્છાદીનાં મતાનિ । મ્લેચ્છે-યહૂદી મસીહિ મુસલમાન પારસીકાઃ, તેષાં મતવર્ણનં ભેદસહિતમ્ ।

૪ ઉપવેદપ્રકાશ (૩૭ શ્લોક)-આયુર્વેદઃ અષ્ટાજ્ઞસહિતઃ, ધનુર્વેદઃ, ગાન્ધર્વવેદઃ । અર્થ-શાસ્ત્રે વાહનશાસ્ત્રં, શિલ્પશાસ્ત્રં, વાસ્તુશાસ્ત્રં, દર્કાર્ગલં, તરુપોષણં, કુળપજલં, તરુચિકિત્સા, સૂદશાસ્ત્રં, નીતિશાસ્ત્રં-સાહિત્યશાસ્ત્રં, ૬૪ કલાઃ, રસાયનશાસ્ત્રં, અદ્રવદ્રવ્યધર્માઃ જલાદિદ્રવદ્રવ્ય-ધર્માણાં ધર્માઃ, વાયુધર્મવિદ્યા, ધ્વનિવિદ્યા, દર્શનાનુશાસનં, પ્રકાશકિરણગતિમિતિ, ભૂગોલવિદ્યા ઇતિહાસવિદ્યા ચ ।

આ વિષયસૂચીપરથી લેખકના જોડા અધ્યયન અને પરિપક્વબુદ્ધિનું અનુમાન કરી શકાય. આ ગ્રંથ ઉપર જ એક સ્વતંત્ર લેખ લખીને આ બધાંનું વિશેષ વિવરણ કરવાની ઇચ્છા છે. એટલે અહીં ટૂંકમાં જ આ ગ્રંથના વિષયોનું દિગ્દર્શન પૂરું કરું છું.

આ ગ્રંથના અંતે બે શ્લોકોમાં કવિ પોતાનું વંશવર્ણન આપે છે. તે ખૂબ મહત્વનું છે.

૧ આસીદ્ગુર્જરભૂમિનિર્જરકુલે શુદ્ધપ્રધીરુદ્ધવઃ

તત્સૂનોરથ શમ્ભુરામસુમતેરોક્કારશર્માત્મજઃ ।

તજ્જસ્તદવાપ્તશાસ્ત્રનિવહઃ શ્રીરામપદ્મભક્તિમાન્

મોલાનાથબુધાનુજોડુમુમકરોત્ સોમઃ પ્રકાશં શુભમ્ ॥ ૩૭ ॥

૨ શકે નવાજ્ઞસપ્તિભૂમિતે [૧૭૬૯] શિહૂરપત્તને

વલક્ષપક્ષપૂરણે શુચૌ કુજેઽલ્લિ પૂરિતઃ ।

કલન્દિકાપ્રકાશ ઇષ સોમનાથનિર્મિતઃ

સમસ્તસદ્વિનેયધીપ્રકાશકોડુસ્તુ સન્મુદે ॥ ૩૬ ॥

૭૦

સિદ્ધાંત ચરિત વાક્યકર

આ બે શ્લોકની ટીકાના ચતુર્થ શ્લોકમાં કવિ લખે છે કે એમણે પોતે જ કલન્દિકા પ્રકાશ ઉપર એક લઘુ-વ્યાખ્યા શક ૧૭૬૯માં રચી હતી. પરંતુ જેમને વિશેષ-જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા છે એમના માટે આ ‘બુધાનન્દની’ નામની વ્યાખ્યા શક ૧૭૭૧માં લખી છે અને પછી અંતમાં પુષ્પિકામાં લખે છે—

૧ નન્દાઙ્ગસપ્તિકિતિ[૧૭૬૯]શાકે વ્યાખ્યા મયાકારિ પરં લઘુ: સા ।

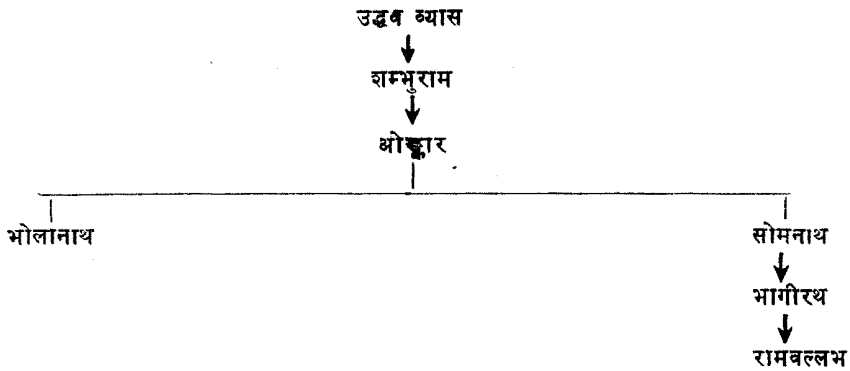
વિશેષજ્ઞાસુજનોપકારિણી કૃતા મયેયં વિતતા તતોન્યા ॥ ૪ ॥

૨ ભૂધરક્ષિતિધરક્ષિતિ[૧૭૭૧]ભિમિતે શાકે.....સેયં સમાપ્તિમગમન્ ॥ ૭ ॥

પુષ્પિકા—इति श्री व्यासोपनामकस्य श्रीरामपादारविन्दमरन्दमिलिन्दस्य सोमनाथस्य कृतौ

स्वकृतकलन्दिकाप्रकाशव्याख्यायां बुधानन्द(न्दि)नीसमाख्यायामुपवेदप्रकाशः ॥ ४ ॥ पर्याप्ता चेयं बुधानन्दनीव्याख्या । संवत् १९०७ श्रावण वद्य ७ सप्तमी गुरुवासरे स्वयमलेखि सोमनाथेन चिरञ्जीवभागीरथपठनार्थम् । श्रीशिवाय गुरवे नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ६ ॥

આ અવતરણો પરથી આપણને એમના વંશવૃક્ષ વિષે જે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે તે આ પ્રકારે છે.

પં. રામવલ્લભ પાસેથી અને સ્વ. શ્રી. નીલકંઠ ગ. દેવભક્ત—(જે સિહોર હાઈસ્કુલના હેડમાસ્ટર હતાં)—પાસેથી ઉજ્જૈન નિવાસી સ્વ. શ્રી. નારાયણરાવ આઠલ્યેએ કાવિ સોમનાથની માહિતી ભેગી કરી હતી. અને એ માહિતીના આધારે જ મેં આ લેખની વિગતો પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી. આઠલ્યેના ટિપ્પણોમાંથી એવી માહિતી મળી આવે છે કે દિનાંક ૨૪-૭-૧૯૪૦ના દિવસે પં. રામવલ્લભે શ્રી. આઠલ્યેને પં. સોમનાથ વ્યાસે લખેલા ગ્રંથોની નીચે ખતાવેલી પોથીઓ જ ડેખાડી હતી—

૧ નીરાજનસ્તવ—પત્ર ૩, પદ્માયતન-દેવતાસ્તોત્ર—(સ્તોત્ર)

૨ હરિભક્તિકુમુદાકર—પત્ર ૧૩; ૫ અધ્યાય. રચનાકાલ શક ૧૭૭૦ શ્રાવણ-કૃષ્ણ ૫; ઇંદવાર લેખન-કાલ—સ. ૧૯૦૫, ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૧૦ ગુરુવાર—(ભક્તિ)

૩ ભગવદ્ભક્તિમુક્તાવલિ—ટીકાસહિતા. પ. ૧૪, સં. ૧૯૨૬ માઘવદિ ૧. ગુરો લિખિતા—(ભક્તિ)

સુબોધકુમુદાકર-શ્રી ૨ વિદ્વાન પં. સોમનાથ વ્યાસપ્રણીત એક અજ્ઞાત મંથ ૭૧

- ૪ પદ્યપદ્ધત્—અદ્વૈતવીપિકાવ્યાખ્યાસહ—પત્ર ૪૩ (અદ્વૈત)
- ૫ જગદાનન્દ—પ. ૫૩. ૪ અધ્યાય (વિવિધ)
- ૬ શબ્દરત્નપ્રવીપિકા—લઘુવૃત્તિસહ પ. ૬૬ (વ્યાકરણ)
- ૭ ગીતાર્થતત્ત્વસિદ્ધાન્ત—પ. ૧૨.૫ ઉલ્લાસ (વેદાન્ત)
- ૮ કલન્દિકાપ્રકાશ—નારાયણમુઢીકરકૃત લઘુવૃત્તિસહ. પ. ૩૦ સં. ૧૧૦૭ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૦. શનિવાર શકે ૧૭૭૧-જહુધ્રામ (વિવિધ)
- ૯ અદ્વૈતપદ્યભાષ્ય પ. ૧૮ (અદ્વૈત)
- ૧૦ સત્કથામૃતસાગર—૪૯ તરંગ (ઇતિહાસ)
- ૧૧ સત્યનારાયણ કથા વ પૂજા —પ. ૭. ૪ અધ્યાય. સં. ૧૯૦૯ ફાલ્ગુન વદ ૩ શનૌ.
- ૧૨ બાલચન્દ્રિકા—વૃત્તિસહ (વ્યાકરણ)
- ૧૩ રહસ્યરામાયણ—સટીક. પ. ૧૩૦. સં. ૧૯૨૯ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩, રવિવાસરે. લેખોડ્યં બ્રહ્મતારકચતે: ।
- ૧૪ સુબોધકુમુદાકર-પ. ૧૭. શકે ૧૭૭૨ ચૈત્ર કૃષ્ણ ૭ સોમવાર
- ૧૫ રાઘવાલ્લિકાગેયકાવ્ય—૭ સર્ગ (કાવ્ય)
- ૧૬ બાલરઘુનન્દનસ્તોત્ર—(સ્તોત્ર)

સ્વ. શ્રી. આઠલ્યે પછી એવું લખે છે કે છન્દ:પ્રકાશ, કલન્દિકાપ્રકાશ મિતાક્ષરાટીકા—સહિત, સુધાસિન્ધુ, સોમસિન્ધુ, વૃદ્ધિચન્દ્રિકા, અને જ્યોતિષપ્રકાશ—આ ૬ હસ્તલિખિતા પં. રામવલ્લભે નહીં દેખાડી. (દેખાડવા માટે ના પાડી હતી.)

પં. રામવલ્લભ પાસે સચવાયેલા કાગળોમાંથી અને એમણે મૌખિક રીતે આપેલી માહિતી ઉપરથી સ્વ. આઠલ્યેએ પં. સોમનાથ વિશે જે વિગતો મેળવી તે આ પ્રમાણે છે—

સોમનાથજીના પ્રપિતામહ ઉદ્ધવજી વ્યાસ ગુજરાતના વિસનગર ગામથી અઢારમી-સદીના મધ્યકાલમાં ગ્વાલિયર સંસ્થાનના શાળપૂર ગામમાં આવ્યા. પં. સોમનાથનો જન્મ શાળપૂરમાં જ વિક્રમ સંવત ૧૮૬૪ (ઇ.સ. ૧૮૦૭) ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩ સોમવારે થયો. પોતાના પિતા પં. ઓઠકાર પાસેથી એમણે વિદ્યા મેળવી અને સિહોર હાઇસ્કૂલમાં ઇ.સ. ૧૮૩૮માં રૂ. ૬૦ ના પગારથી સંસ્કૃત શિક્ષક તરીકે એમની નિમણૂક થઈ. ત્યાં એમણે ૨૦ વર્ષ સુધી નોકરી કરી અને ઇ.સ. ૧૮૫૭માં એમણે નોકરીનો ત્યાગ કર્યો. પોતાની ઉપજીવિકા માટે રાજગડ સંસ્થાનનાં મોતીસિંહ પાસેથી એમને ૧૫૧ ખીંધા જમીન અને તામ્રપત્રસનદ વૈશાખ શુદ્ધ ૩ વિક્રમ સં. ૧૮૬૨ ના દિવસે મળી અને રૂ. ૧૦૦/— વાર્ષિક અનુદાન પણ મળ્યું. ગ્વાલિયર દરબાર પાસેથી ૨૨ એપ્રિલ, ૧૮૬૨ ના રોજ એક સનદથી વાર્ષિક રૂ. ૨૪/— અનુદાન અને ચાંદીના સિક્કો પ્રાપ્ત થયો.

૭૨

સિદ્ધાર્થ યશવંત વાકલુકર

હાઈસ્કૂલના સહકાર્યકર, વિદ્યાર્થી, જનતા તથા અંગ્રેજી સરકારી અધિકારીઓને એમના માટે ઘણા આદર હતા. વૃદ્ધાવસ્થામાં પત્નીનો વિયોગ થયો અને એ બહુ જ ઉદ્વિગ્ન થયા અને ઇ.સ. ૧૮૬૭માં સ્વામી નિત્યાનંદ પાસેથી એમણે સંન્યાસ-દીક્ષા લીધી અને એ સ્વામી અક્ષતારકતીર્થ તરીકે ઓળખાયા. ૮૩ વર્ષની જીમરે આપાદ કૃષ્ણ-૧૩ સં. ૧૯૪૦ (ઇ.સ. ૧૮૯૦)ના દિવસે શાળપૂરમાં એ સમાધિસ્થ થયા. શરૂઆતમાં ખતાવ્યું તેમ એમણે સંન્યાસ લીધા પછી પણ અનેક ગ્રંથ, ટીકાઓ રચી જેમાં લેખકનું નામ 'અક્ષતારકયતી' એવું જોવા મળે છે.

આવા પ્રકાશપંડિતના ગ્રંથો જે પ્રકાશિત થાય તો ગુજરાતના એક અગ્રણ્ય ગ્રંથકારની કૃતિઓ વિદ્વાનો સમક્ષ આવશે અને એમના મહત્વના યોગદાનનો વિદ્વાનોને પરિચય થશે.

શ્રીલોમનાથવ્યાસગ્રંથોત્તર:

સુબોધકુમુદાકર: ।

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

નમો રામાય મહતે દુસ્તકર્યાય પરાત્મને ।

સર્વવાચકવાચ્યાય વાચ્યતાત્પર્યમૂર્તયે ॥ ૧ ॥

આત્મજ્ઞાનસ્ય પરપુરુષાર્થત્વાત્તસ્ય શાસ્ત્રજ્ઞાનાધીનત્વાત્તસ્ય ચ વાક્યરૂપત્વાદ્વાક્યસ્ય પદસંજ્ઞાત્મકસ્ય બોધે પ્રથમં પદજ્ઞાનમપેક્ષિતં તત્ત્વ શબ્દાનુશાસનાધીનં તત્ત્વ દુરવબોધમપારંજલસજિજ્ઞાસૂપકૃતયે કિંચિત્ તત્સારપ્રકરણમારભ્યતે ।

તત્રાદૌ પદવિવેકાય સન્ધિર્નિરૂપ્યતે—ઇ ઉ ઋ લૃ એ ઐ ઔ ણાં સ્થાને ક્રમેણ ચવરલ અય્ આય્ અવ્ આવ્ આદેશાઃ સ્યુઃ સ્વરે પરે સતિ । યથા—હરિ + આત્મા । હર્યાત્મા । મન્વિદમ્ । કન્નિદમ્ । લુચ્ચારઃ । જયઃ રાયૌ । ભવઃ । ભાવઃ ॥ અઇઉઋ ણાં હ્રસ્વે લૌઘે વા સજાતૌ સ્વરે પરે દ્વયોરેકો લૌઘઃ સ્યાત્ । તવાયમ્ । સ્વાત્મા । દધીદમ્ । પ્રભૂદયઃ । હોતૃકારઃ ॥ અવર્ણાદ્ ઇઉઋલૃ ણુ પરેષુ એ ઓ અર્ અલ્ સહસ્યુઃ । રમેયમ્ । ગજ્જોદકમ્ । મહર્ષિઃ । તવત્કારઃ ॥ અવર્ણાદ્ એ ઐ ઔ ણુ પરેષુ એ ઔ સ્યાતામ્ । ગજ્જૈષા । તવૈશ્વર્યમ્ । જનૌષઃ । કૃષ્ણૌત્સુક્યમ્ ॥ પદાન્તાભ્યામ્ એ ઓભ્યામકારસ્ય લોપઃ । તેડત્ર । વિષ્ણોડત્ર । ક્વચિદન્યથાડપિ । ગમ્યૂતિઃ । નાવ્યમ્ । અક્ષૌહિણી પ્રાણમ્ । પ્રેજતે । મનીષા । માર્તેન્દ્રઃ । ગવાગ્રમ્ ॥

અસન્ધિઃ । પ્લુતાદૌ—કૃષ્ણા ૩ અત્ર । હરી ૩ ઇતૌ ॥ ઇતિ સ્વરસન્ધિઃ ।

સતવર્ગયોઃ શચવર્ગાભ્યાં યોગે શચવર્ગૌ[સ્તઃ] । રામશ્ચિત્રામ્ । રામશ્ચોતે । તશ્ચિત્રમ્ । સતવર્ગયોઃ ષટવર્ગાભ્યાં યોગે ષટવર્ગૌ । રામશ્ચષ્ટઃ । કૃષ્ણશ્ચીકતે । પેષ્ટ । તટીકા ॥ પદાન્તે વર્ગણામપદ્ધમાનાં તૃતીયાઃ સ્યુઃ । વાગીશઃ । અજયમ્ । પદ્મત્ર । તદિદમ્ । અબોધઃ । આયત્વિતીયયોરાયઃ । તત્ત્વ—વાક્યકલહઃ । ક્વચિદન્યત્ । તન્મયમ્ । વાગધરિઃ । સમ્પ્લુમ્બુઃ ॥ નમયોરનુસ્વારઃ—હરિં વન્દે । યશસિ ॥ ઇતિ હ્રસ્વસન્ધિઃ ॥

सुबोधकुमुदाकर-भूम् २ विद्वान् ५. अभिनाथ व्यासप्रणीत ओ३ अज्ञात ५थ ७३

विसर्गस्य सो वर्गाद्यद्वितीययोः परयोः । विष्णुस्त्राता ॥ शषसे वा । हरिः शेते हरिश्शेते ॥ उः शेषे व्यञ्जनेऽवर्णे चाऽवर्णात् । रामो भाति । रामोऽयम् ॥ इवर्णादिस्वराद् रेफः । हरिर्याति । विष्णुरेपः । रभ्य लोपो रेफे पूर्वस्य च दीर्घः । हरी रभ्यः । क्वचिदभ्यथा । एष विष्णुः । स शम्भुः । एषोऽत्र ॥ विसर्गलोपः क्वचित् । राम एहि ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

विभक्त्यन्तं पदम् । विभक्तिश्च सुमिद्धभेदाद् द्विधा । तत्र नाम्नः सुपः धातुभ्यस्तिङः स्युः । तत्र सुपो निरूप्यन्ते । धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । तदेव नाम, ततो विभक्तयः । स्वादयो विभक्तयः । तत्र-सु औ जस् प्रथमा । अम् औ शस् द्वितीया । टा भ्यां भिस् तृतीया । डे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ङसि भ्यां भ्यस् पञ्चमी । ङस् ओस् आम् षष्ठी । ङि ओस् सुस् सप्तमी । त्रिकेभ्येकवचनद्विवचनबहुवचनानि क्रमेण । एकाद्यर्थे तत्प्रयोगः । यथा आ(अ)कारान्तं रामेति प्रातिपदिकं ततो विभक्तौ क्रमेण रूपाणि-रामः १ रामौ २ रामाः ३ । इति प्रथमाया एकवचन-द्विवचन-बहुवचनान्तानि रूपाणि । रामं ५ रामौ २ रामान् ३ द्वितीया । रामेण १ रामाभ्यां २ रामैः ३ तृतीया । रामाय १ रामाभ्यां २ रामेभ्यः ३ चतुर्थी । रामात् १ रामाभ्यां २ रामेभ्यः ३ पञ्चमी । रामस्य १ रामयोः २ रामाणाम् ३ षष्ठी । रामे १ रामयोः २ रामेषु ३ सप्तमी ॥ पुंवाचि-भ्योऽदन्तेभ्यः स्त्रीत्वे टाप् । यथा-रामा १ रामे २ रामाः ३ प्रथमा । रामां १ रामे २ रामाः ३ द्वितीया । रामया १ रामाभ्याम् २ रामाभिः ३ तृतीया । रामायै १ रामाभ्यां २ रामाभ्यः ३ चतुर्थी । रामायाः १ रामाभ्यां २ रामाभ्यः ३ पञ्चमी । रामायाः १ रामयोः २ रामाणां ३ षष्ठी । रामायां १ रामयोः २ रामासु ३ सप्तमी ॥ क्वचिदीप्-नदी १ नद्यौ २ नद्यः ३ प्रथमा । नदीम् १ नद्यौ २ नदीः ३ द्वितीया । नद्या १ नदीभ्यां २ नदीभिः ३ तृतीया । नद्यौ १ नदीभ्यां २ नदीभ्यः ३ चतुर्थी । नद्याः १ नदीभ्यां २ नदीभ्यः ३ पञ्चमी । नद्याः १ नद्योः २ नदीनाम् ३ षष्ठी । नद्यां १ नद्योः २ नदीषु ३ सप्तमी ।

नपुंसके तु दीर्घस्य ह्रस्वता, यथा पुंसि । सोमपाः १ सोमपां २ सोमपाः ३ प्रथमा । सोमपां १ सोमपां २ सोमपः ३ द्वितीया । सोमपा १ सोमपाभ्यां २ सोमपाभिः ३ तृतीया । सोमपे १ सोमपाभ्यां २ सोमपाभ्यः ३ चतुर्थी । सोमपः १ सोमपाभ्यां २ सोमपाभ्यः ३ पञ्चमी । सोमपः १ सोमपोः २ सोमपाम् ३ षष्ठी । सोमपि १ सोमपोः २ सोमपासु ३ सप्तमी ॥

नपुंसके तु-सोमपं १ सोमपे २ सोमपानि ३ प्रथमा, एवं द्वितीया । शेषं पुंवत् ॥ नाम्नां सुबन्तरूपाणि चादन्तादिक्रमेण सर्वेषां प्रायेण विलक्षणानि । तानि रूपावलीपाठाद् बोध्यानि ।

अलिङ्गे युष्मदस्मदी । यथा-त्वं १ युवां २ यूयम् ३ प्रथमा । त्वां, त्वा १ युवां, वां, २ युष्मान्, वः ३ द्वितीया । त्वया १ युवाभ्यां २ युष्माभिः ३ तृतीया । तुभ्यं, ते १ युवाभ्यां वां, २ युष्मभ्यं, वः ३ चतुर्थी । त्वत् १ युवाभ्यां २ युष्मत् ३ पञ्चमी । तव, ते १ युवयोः वां, २ युष्माकं वः ३ षष्ठी । त्वयि १ युवयोः २ युष्मासु ३ सप्तमी । इति युष्मदो रूपाणि ॥ अहम् १ आवां २ वयं ३ प्रथमा । माम्, मा १ आवां, नौ २ अस्मान्, नः ३ द्वितीया । मया १ आवाभ्यां २ अस्माभिः ३ तृतीया । महे, मे १ आवाभ्यां नौ २ अस्मभ्यं नः ३ चतुर्थी । मत् १, आवाभ्यां २ अस्मत् ३ पञ्चमी । मम मे, १ आवयोः, नौ २ अस्माकं नः ३ षष्ठी । मयि १ आवयोः ३ सप्तमी १०

७४

सिद्धार्थं यशसं त वाङ्मयं

अस्मासु १ सप्तमी । इत्यस्मदः ॥ च । वा । ह । वै इत्याद्यव्ययानि त्वेकरूपाणि ॥ प्र । परा । अनु ।
अवेत्याद्युपसर्गास्तु धातोः प्राक् प्रयोज्यन्ते ।

“ धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।

तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गस्त्रिधा मतः ॥ १ ॥

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

विहाराहारसंहारप्रतिहारप्रहारवत् ॥ २ ॥

अथ विभक्त्यर्थाः । नामार्थे सम्बोधने चोक्ते कारके प्रथमा । यथा-तटः, तटी, तटम् । हे
राम । उक्तत्वं चाख्यातेन कृता समासेन तद्धितेन निपातेन च । धाता करोति । घटः । कृतः ।
साधनम् । दानीयो विप्रः । उपाध्यायः । पचनी स्थाली । ऊढरथोऽनङ्गान् । कौङ्कुमं वासः । राम इति
तमेवैत् ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता । विवक्षितः किम् ? अग्निः पचति, स्थालीं
पचतीत्यादौ करणाधिकरणयोरपि कर्तृत्वं यथा स्यात् ॥ कर्तुः क्रियायाः साधकतम करणम् । कर्तुः
क्रियाया व्याप्तुमिष्टतमं कर्म । दानीयत्वेन विवक्षितं सम्प्रदानम् । विभागेऽवधित्वेन विवक्षितमपादानम् ।
आश्रयत्वेन विवक्षितमधिकरणम् । एतानि षट् कारकाणीति सर्वत्र कारकपदं विशेष्यतया योज्यम् ।
तत्रोक्ते प्रथमोक्ता । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया । रामं भजति । कर्तृकर्मणो(करणयो)स्तृतीया । रामेण बाणेन
हतो वाली । सम्प्रदाने चतुर्थी स्नातकाय कन्यां ददाति । अपादाने पञ्चमी । अश्वात् पतति । सम्बन्धे
षष्ठी । राज्ञः सेवकः । अधिकरणे सप्तमी । वटे शेरते गावः ॥ पदविशेषयोगमात्रेऽपि द्वितीयादयः ।
रामं विना । रामात् विना । रामेण विना । तम् अन्तरा । नमः कृष्णाय । अधिरामे विश्वम् ।
एवं यथालक्ष्यं बोध्यम् ॥ इति कारकम् ।

अथ क्रियावचनो भ्वादिधातुसंज्ञः । धातोर्व्यापारः क्रिया । धातुश्चात्मनेपदी परस्मैपदी उभयपदी
चेति प्रत्ययभेदेन त्रिधा । सकर्मकाकर्मकद्विकर्मकभेदार्थभेदेन त्रिधा । सेहनिट्चेति कार्यभेदाद् द्वेधा ।
भ्वादिर्दादिर्जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादी रुधादिस्तुदादिः तनादिः कृयादिश्चुरादिश्चेति गणभेदाद् दशधा ।
लौकिकवैदिकसौत्रभेदाच्च त्रेधा । धातोर्लट् लिट् लृट् लृट् लोट् लृट् लृट् लृट् लृट् लृट् इति दश प्रत्ययाः । एषु
पञ्चमो लकारश्चन्द्रो गोचर एव ॥ तिप् तस् सिप् थस् थिप् वस् मस् । ता तां ह्य थासाथां
ध्वम् इङ् वहि महिङ् । लकारस्यैतेऽष्टादशदेशाः । तत्राद्यं नवकं परस्मैपदसंज्ञं, परमात्मनेपदं, द्वयमुभय-
पदम् । नवकयोः प्रत्येकं त्रिकस्य पुरुषसंज्ञा प्रत्येकं त्रिके चैकादिवचनानि ॥

तत्र(परस्मैपदे) भू सत्तायां धातुः । तस्य लटि-प्रथमपुरुषे-भवति । भवतः । भवन्ति । मध्यम-
पुरुषे-भवसि । भवथः । भवथ । उत्तमपुरुषे-भवामि । भवावः भवामः । लिटि-बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूवि । बभूविम । लृटि-भविता । भवितारौ ।
भवितारः । भवितास । भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ।
लृटि-भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यासि । भविष्यथ । भविष्यथ । भविष्यामि ।
भविष्यावः । भविष्यामः । लोटि-भवतु भवतात् वा । भवताम् । भवन्तु । भव भवतात् वा । भवतम् ।
भवत । भवानि । भवाव । भवाम । लङि-अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः अभवतम् ।
अभवत् । अभवम् । अभवाव । अभवाम । लिङि-भवेत् । भवेताम् । भवेयुः । भवेः ।

सुबोधकुमुदाकर-भूम्भर विद्वान् ५. सोमनाथ व्यासप्रणीत ओऽ अज्ञात ३०५ ७५

भवेत् । भवेत् । भवेयम् । भवेव । भवेम । आशीर्लिङि—भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः ।
भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म । लुङि—अभूत् । अभूताम् ।
अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम । लृङि—अभविष्यत् ।
अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव ।
अभविष्याम ॥ एवम्—दुपचश् पाके=पचति । चिती संज्ञाने=चेतति । इदि परमैश्वर्ये इन्दति । गम्ल्
गती—गच्छति । इत्यादीनां रूपाणि रूपावलीतो बोध्यानि । आत्मनेपदे—एध वृद्धौ—एधते । एधेते । एधन्ते ॥
इत्यादि बोध्यम् । उभयपदे—राज् दीप्ता । राजति । राजते । इति भ्वादिः ॥ (परस्मैपदे) अद्ल्
भक्षणे—अति । अतः । अदन्ति । इत्यादि । विद् ज्ञाने—वेत्ति । अस् भुवि—अस्ति ॥ आत्मनेपदे—
शीङ् स्वने—शेते । उभयपदे—दुह् प्रचरणे—दोग्धि । दुग्धे । इत्यादिः ॥ हु दानादनयोः—जुहोति । ओहाक्
त्यागे—जहाति । माङ्माने—मिमीते । डुदाञ् दाने—ददाति । दत्ते इति ङादिः (जुहोत्यादिः) ॥
दिव् क्रीडादौ—दीव्यति । नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति । पीङ् पाने—पीयते । णह् बन्धने—नहति । नहते ।
इति दिवादिः ॥ धुव् अभिषवे—सुनोति । सुनुते । धुव् कम्पने—धुनोति । धुनुते । इति स्वादिः ॥
तुद व्यथने—तुदति । तुदते । कृष् कर्षणे । कृषति । कृषते । कृती छेदने—कृन्तति । इषु इच्छायां
—इच्छति । इति तुदादिः ॥ रुधिर आवरणे—रुणद्धि । रुन्धे । युजिर् योगे—युनक्ति । युज्जेते ।
इति रुधादिः ॥ तनु विस्तारे—तनोति । तनुते । डुकृञ् करणे—करोति । कुरुते । इति तनादिः ॥
डुकीञ् द्रव्यविनिमये—क्रीणाति । क्रीणीते । भीय हिंसायाम्—मीनाति । मीनीते । मुष् स्तेये—
मुष्णाति । मुष्णीते । अश् भोजने—अश्नाति । अश्नीते । इति क्र्यादिः ॥ चुर स्तेये—चोरयति ।
चोरयते । गण् सङ्ख्याने—गणयति । गणयते । इति चुरादिः ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ च वाच्ये धातोर्णिच् । भावयति । ष्टा गतिनिवृत्तौ—एकस्तिष्ठति तमन्यः
प्रेरयति—स्थापयति । घट चेष्टायाम्—घटयति । इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥ इच्छाकर्मणो धातोरिच्छैककृत-
कादिच्छायां सन् । पठ व्यक्तायां वाचि—पठितुमिच्छति निपठिषति । चिकीर्षति । बुभूषति ॥ इति
सञ्जन्तप्रक्रिया ॥ धातोरैकस्वरात् पौनःपुन्ये भृशार्थे च यङ् । बोभूयते । वृत् वर्तने—वरीवृत्त्यते ।
गत्यर्थात् कौटिल्ये यङ्—व्रज् गतो । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥ यङो लृग् वा—
बोभवीति । बोभोति । चर्करोति । चरीकरोति । चरिकरोति । इति । इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥
इच्छाकर्मण एषितुः सम्बन्धनः सुबन्तादिच्छायां क्यच् । आत्मानं राजानमिच्छति—राजीयति ।
विद्वांसमिच्छति—विदुष्यति । काम्यच्च—पुत्रकाम्यति । उपमानादाचारे क्यच्—विष्णुमिवाचरति
विष्णूयति द्विजम् । नाम्नः कर्तर्याचारे क्तिप् क्यङ् च । कृष्ण इवाचरति—कृष्णति । राजानति ।
पथीनति । इयेनायते काकः । शब्दादिभ्यः करणे क्यङ् । शब्दं करोति शब्दायते । कलहायते ।
वैरायते । नाम्नः क्यच् तत्करोति तदाचष्टे इत्यर्थे । घटमाचष्टे करोति वा घटयति । साधयति ।
द्राघयति ॥ इति नामधातवः ॥ कण्डवादिभ्यो यक् स्वार्थे । कण्डूञ् गात्रविचर्षणे । कण्डूयति ।
कण्डूयते । इत्यादि कण्डवाद्यः ॥ क्वचिदुपसर्गादर्थविशेषे च पदव्यत्ययः । विश प्रवेशने ।
विशति । निविशते । विजयते । व्यतिष्ठतीति । अन्यस्य योग्यं लब्धं करोतीत्यर्थः । इति पदव्यवस्था ॥
एवमेते कर्तरि प्रत्ययाः । भावकर्मणोर्यक् साविधातुके । भावे च प्रथमपुरुषस्यैकवचनमेव भावस्यै-
कवात् । त्वया मयाऽन्यैर्वा भूयते । बभूवे । भाविता । भविता । भविष्यते । भविष्यते ।
भूयताम् । अभूयत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभाविष्यत । अभविष्यत ।

७१

सिद्धार्थ यशवंत वाङ्मय ५२

कर्मणि तु—अनुभूयते । अनुभूयेते । इत्यादि रूपाणि । ण्यन्ते—भाव्यते । सनि—बुभूध्यते—यङि—बोभूयते । भावकर्मणोरात्मनेपदम् । इति भावकर्म-प्रक्रिया ॥

कर्मण कर्तृत्वविवक्षायां—पच्यते फलम्, भिद्यते काष्ठमिति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ वर्तमाने लट्—स घटं करोति । परोक्षेऽतीते लिट् । बलिर्बभूव । श्वो भाविनि लट्—कर्ता कटम् । भाविनि लट्—दानं दास्यति । प्रेरणादौ लोट् । भञ्ज् सेवायाम् । भजन्तु रामं भवान् । अनद्यतनेऽतीते लङ्—वद् व्यक्तायां बाचि । धर्ममवदत् साधुः । विध्यूहादौ लिङ् । अग्नौ जुहुयात् । स्यादयं साधुः कुलीनत्वात् । अतीते लुङ् । अभूद् वृष्टिः । लृङ् क्रियातिपत्तौ भूते भाविनि च । वेदमपठिष्यच्चेत् कर्माकरिष्यत् । वर्तमान-सामीप्ये भूते भाविनि च वर्तमानवद् वा । कदागतोऽसि । अयमागच्छामि । आगमं वा । या प्रापणे । कदा यास्यसि । एष यामि यास्यामि वा । इत्यादि लकारार्थप्रक्रिया ॥ कर्तरि प्रत्यये कर्तृरुक्तत्वात् तत्र प्रथमा । कर्मणि प्रत्यये कर्मणि प्रथमा । प्रथमान्तानुसारेण पुरुषप्रयोगः । तेन नाम्नि प्रथमान्ते प्रथमः, युष्मदि मध्यमः, अस्मद्युत्तमः । रामः करोति द्विश्वं, रामौ कुरुतः, रामाः कुर्वन्ति । त्वं रामं भजसि, युवां रामं भजथः, यूयं रामं भजथ । णम् प्रहर्तव्ये । नमति । अहं नमामि रामम्, आवां नमावः, वयं नमामः । युगपत्प्राप्तौ परः पुरुषः, वचनं तु सर्वाभिप्रायम् । स च त्वं च काशीं व्रजथः । स चाहं च त्वं च व्रजामः । कर्मणि—कृष्णेन स सुखीक्रियते । त्वं सुखीक्रियसे । अहं सुखीक्रिये । आवां रामेण सुखिनौ क्रियावहे । इति प्रयोगप्रक्रिया । इत्याख्यातप्रक्रिया ॥

इतः परं कृत्यसंज्ञाः प्रत्ययाः । तत्र कृत्यसंज्ञाः । भावकर्मणो धातोस्तव्यानीयरौ । एधितव्यम् एधनीये त्वया । चिज् चयने । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । केलिमर् च । पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः पचनीया वा । करणादौ च । ण्णा शौचे । स्नान्त्यनेन स्नानीय चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । एवं यदादयः । ज्ञेयम्, चेतव्यम् । ग्लै म्लै हर्षक्षये । ग्लेयं म्लेयम् । इण् गतौ । इत्यः । ष्टुज् स्तुतौ । स्तुत्यः । मृजुष् शुद्धौ । मृज्यः । ण्यत् । धृज् धारणे । धार्यम् । मार्ग्यः । भोज्यं भक्ष्ये । भोग्यमन्यत् । इति कृत्यप्रक्रिया ॥

कर्तरि ण्वुल्तृचौ धातोः । करोति कारकः । कर्ता । एवं ल्युणिन्यच् कडादयः । टुनदि समृद्धौ । नन्दनः । ग्रह् उपादाने । ग्राही । पचः, बुधः, मनोज्ञः, कुम्भकारः, प्रियंवदः । मनु बोधने । पण्डितंमन्यः, पण्डितंमानी । कर्मकृत् । सुगण् । ताच्छील्ये णिन्याद[यः] । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । उष्णं भुनक्तीत्येवंशीलः उष्णभोजी । कर्मणि भूते क्निषादयः । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा । युष् सम्प्रहारे । राजानं योधितवान् राजयुद्धात् । डः । जनी प्रादुर्भावे । सरसिजं सरोजम् । क्तवत् निष्ठासंज्ञौ भूते । कर्तृकर्मभावे क्तः । क्तवत् कर्तरि । स्नातं मया । कृतस्त्वया धर्मः । गतं त्वया । स गतः काशीं गतवान् वा ॥ इति निष्ठा ॥ लट् शतृशानचौ सत्संज्ञौ क्रियायां गम्यायाम् । पचन्नास्ते पचमानो वा । लृटश्च । करिष्यन् करिष्यमाणः । तृणादयः शीलादौ । कटं कर्ता । जल् भाषणे । जल्पाकः । शेष कथने । आशंसुः । क्विप् । आयतं स्तौति आयतस्तुः । उणादयो बहुलम् । वा गतिगन्धनयोः । वायुः । पारक्षणे । पायुः । तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । दृश् दर्शने । द्रष्टुं याति दर्शको वा । भोक्तुं समयः । ह्रिषां क्तिन् । कृतिः । स्तुतिः । अःप्रत्ययान्तेभ्यः स्त्रियाम् । चिकीर्षा । कारणा । अन्यतोऽपि । इच्छा । ईहा । क्त्वाणमुलौ प्राक् कालादौ । णमुलि द्विःप्रयोगः । पक्त्वा पाचं पाचं वा

सुबोधकुमुदाकर-भूत २ विद्वान् ५. सोमनाथ व्यासप्रणीत ओ३ अज्ञात अंथ ७५

भुङ्क्ते । अलं इत्वा । समासे क्यप् । प्रणम्य करोति । कथमायुपपदे णमुलि सिद्धा प्रयोगस्य धातोः प्रयोगः । कथङ्कारं करोति । कथं करोतीत्यर्थः । एवङ्कारं [करोति] ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

एवं धातुभ्यो नामानि सिद्धयन्ते तेषां सुबन्तानाम् ऐकपथायैकविभक्तिवाय समासः । समसने संक्षेपणं समासः । स च सामर्थ्ये सत्येव बोध्यः । परस्परमर्थानुगमनं सामर्थ्यम् । तच्च व्यपेक्षालक्षण-मेकार्थीभावलक्षणं चेति द्विधा । आद्यं वाक्ये परं समासे । तेनान्तवैतिनीं विभक्तिं स्थानिवद्भावेनाश्रित्य पूर्वपदान् सुबुत्पत्तिः समुदायस्यैवार्थवत्त्वाश्रयणात् । स च केवलो विशेषसंज्ञारहितः । प्रायेण पूर्वपदार्थ-प्रधानोऽव्ययपूर्वपदोऽव्ययीभावः । प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । तद्वेदः कर्मधारयस्तद्वेदो द्विगुः । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । प्रथमासमानाधिकरणः कर्मधारयः । संख्यापूर्वो द्विगुः । द्वितीय सन्तपूर्वपदस्तत्पुरुषः । शेषः केवलो यथा—वागर्थीविव । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । समासो निरयोऽस्वपदविग्रहः, अनित्यः स्वपदविग्रहः । अव्ययीभावो यथा—हरौ । अधिहरि । अस्य प्रायेणाज्ययत्वाद्विभक्त्यर्हः । प्रायेणादन्तात् अम् । निर्मक्षिकम् । यथाशक्ति । उपकृष्णम् । समासे टजादयः । समासान्ताः प्रत्ययाः । उपशरदम् । प्रतिविपाशम् । इत्यव्ययीभावः ॥ कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलखण्डः । यूपाय दाह यूपदाह । चोराद् भयं चोरमयम् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः ॥ इति तत्पुरुषः ॥ कृष्णश्चासौ सर्पश्च कृष्णसर्पः । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । रक्ता चासौ लता च रक्तलता ॥ इति कर्मधारयः ॥ पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । दशग्रामी । त्रिफला । पञ्चपात्रम् ॥ इति द्विगुः ॥ प्राप्तमुदकं यं सः प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनङ्वान् । उपहृतः पशुर्यस्मै स उपहृतपशुर्भैरवः । उद्धृत ओदनो यस्याः सा उद्धृतोदना स्थाली । पीतमम्बरं यस्य सः पीताम्बरः [हरिः] । वीराः पुरुषा यत्र स वीरपुरुषो ग्रामः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥ चार्थयोरितरेतरयोगसमाहारयो-र्द्वन्द्वः । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । धवखदिरो । हरिहरगुरवः । समाहारे क्लीबमेकवचनं च । शशकुश-पलाशम् । दन्तोष्ठम् ॥ इति द्वन्द्वः ॥

प्रपतितः पर्णः प्रपर्णः । प्रपतितः पर्णो यस्य स प्रपर्णस्तहः । शाकं प्रियं यस्य [स]शाकप्रियः, स चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः । देवान् पूजयतीति कृद्विषयस्तत्पुरुषः । देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः । एवं सर्वपमासे मध्यमपदलोपः । व्यूढमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः । बहिलोमानि यस्य स बहिलोमः । व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् । अत्रोपमानोत्तरपदः समासः । अकारलोपः समासान्तः । पद्ममिव वदनमस्याः सा पद्मवदना । अत्रोपमानपूर्वपदः समासः ॥ इति समासाश्रयविधिः ॥ माता च पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वसु(शु)रौ ॥ इत्येकशेषः ॥ इति समासः ॥

अथ तद्धितम् । अपत्याद्यर्थेऽण् । अश्वपतेरपत्यादिराश्वपतम् । दिव्यादेर्यः । दितेरपत्यादि दैत्यः । प्राजापत्यः । एवं यज्ञ-नञ्-स्नजादयः । दैव्यम् । दैवम् । स्वैर्जनः । पौंसः । अपत्यार्थे इञ् । दशरथिः । यज्ञ् । गार्ग्यः । बहुत्वे लुक् । गर्गाः । एवं गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । षाण्मातुरः । षैमातुरः । वेनतेयः । कानीनो व्यासः कणेश्व । श्वासुर्यः । रैवतिकः । इदमर्थः । पञ्चालानामयं राजा पाञ्चालः । कीरवः । पाण्ड्यः । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रम् । सौम्यं हविः । आग्नेयः । कारकान् क्रियायोगे । कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमं वस्त्रम् । पुण्येण युक्तं पौषं महः । वसिष्ठेन

७८

सिद्धार्थ यशवन्त वाङ्मयः

दृष्टं वासिष्ठं साम । कम्बलेन परिवृतः । कम्बलो रथः । शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा भक्ष्याः । काकानां समूहः काकम् । गाभिणं जनता धूम्या । पितृव्यादयो निपात्याः । पितु-
भ्रीता पितृव्यः । मातुः मातुलः । पितुर्मातृश्च पिता पितामहः । मातामहः । व्याकरणमधीते वैयाकरणः ।
नैयायिकः । मीमांसकः । शिवीनां निवासः शैवः । उदम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बराः । वेतस्वान्,
नड्वान् । सायं भवं सायन्तनम् । सुध्ने जातः सौध्नः । अश्मनो विकार आश्मनः । दर्दुरशब्दं करोति
शार्दुरिकः । धर्मं चरति धार्मिकः । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । याष्टीकः । अप्पा भक्षणमस्य
आपूष्कः । नावा तार्यं नाव्यम् । धर्मेण प्राप्तं धर्म्यम् । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । आत्मने हितम्
आत्मनीनम् । द्वयोः संख्यापूरणः द्वितीयः । चतुर्थः । पञ्चमः । एकादशः । अधीतमनेन अधीती ।
भावोऽस्यात्र वा सन्ति गोमान् । शुक्लो वर्णोऽस्यास्ति शुक्लः पटः । मेधावान् । मेधावी । लोमशः ।
लोमवान् । पामनः । पिच्छिलः । ब्रीहिकः । स्रग्वी । प्रकृष्टरुचैरुचैस्तमः । अद्रव्यप्रकर्षे
उच्चस्तमाम् । अतिशयेन लघुः लघीयान् । लघिष्ठः । लघुतरः । लघुतमः । बह्वोर्भावो भूमा
लघिमा इत्यादि यथालक्ष्यं तद्विताः । अभूततद्भावे कृष्णस्तिथ्योगे चिबः । अकृष्णं कृष्णं करोति कृष्णी-
हरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गी स्यात् । डाच् । डाचि द्वित्वम् । पटत्—पटत् करोति पटपटाकरोति ।
इति तद्विताः ॥

॥ इति सुबोधकुमुदाकरे व्याकरणप्रकरणम् ॥

एवं पदबोधे व्याकरणात् सिद्धे पदार्थज्ञानाय काणादशास्त्रशारः सङ्गृह्यते ।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः । तत्र द्रव्याणि प्र(पृ)थिव्यपत्तेजोवायौ-
नाशकालदिगात्ममनांसि नवैव । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणप(पृ)थक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व-
ः पुरुषद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मैस्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः ॥ उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चन-
ः सरणगमनानि पञ्च कर्माणि । परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् । नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता
एव । समवायस्त्वेक एव । अभावश्चतुर्विधः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽ-
योन्याभावश्च ॥ तत्र गन्धवती पृथ्वी । गन्धवत्त्वं लक्षणम् । पृथ्वी लक्ष्या । पृथ्वीत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् ।
प्रसाधारणधर्मो लक्षणम् । यद्धर्मावच्छिन्नं लक्ष्यं स धर्मो लक्ष्यतावच्छेदकः ॥ शीतस्पर्शवत्य आपः ॥
उष्णस्पर्शवत्तेजः ॥ रूपरहितस्पर्शवान् वायुः । रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् । सति सप्तम्या
विशिष्टार्थकतया रूपरहितत्व-विशिष्ट-स्पर्शवत्त्वं बोध्यम् । विशेषणानुपादाने स्पर्शवत्वमात्रे लक्षणे कृते
ऽथिव्यादिकेऽतिव्याप्तिः । तद्वारणाय विशेषणोपादानम् । तावन्मात्रे कृते आकाशादावतिव्याप्तिः ।
तत्रापि रूपरहितत्वस्य सत्त्वात् । अत उक्तं स्पर्शेति । अलक्ष्ये लक्षणसत्त्वमतिव्याप्तिः । यथा—गोः
ऽङ्गित्वं लक्षणं कृतं चेत् लक्ष्यभूतगोभिन्नमहिष्यादावतिव्याप्तिः । तत्रापि शृङ्गित्वस्य सत्त्वात् । लक्ष्यैक-
देशावृत्तित्वमव्याप्तिः । यथा गोनीलरूपत्वं लक्षणं कृतं चेत् श्वेतगवि अव्याप्तिः । असम्भवो नाम कुत्रापि
लक्षणासत्त्वम् । यथा गोरैकशफत्वम् । गोसामान्यस्य द्विशफत्वेनैकशफत्वाभावात् ॥ शब्दगुणमाकाशम् ॥
सतीतादिव्यवहारहेतुः कालः ॥ प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् ॥ ज्ञानाधिकरणम् आत्मा । स द्विविधः ।
जीवात्मा परमात्मा च ॥ सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः ॥ चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् ॥ रसनाग्राह्यो
गुणो रसः ॥ घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः ॥ त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः ॥ एकत्वादिव्यवहारहेतुः

सुबोधकुमुदाकर-भू० २ विद्वान् ५. सोमनाथ व्यासप्रणीत ओ३ अज्ञात अंथ ७६

संख्या ॥ मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम् । पृथक्त्वव्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । संयोगनाशको गुणो विभागः । परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे ॥ आयपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् ॥ आयस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् ॥ चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः ॥ श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विधा—स्मृतिरनुभवश्च । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्विन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विधा—यथार्थोऽयथार्थश्चेति । तद्वति तत्प्रकारकोऽऽनुभवो यथार्थः । सैव (स एव) प्रमेत्युच्यते । स चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दभेदात् । तत्करणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम् । कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् । प्रागभावप्रतियोगि कार्यम् ॥ कारणं त्रिविधम् । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम् । यथा तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः । कार्येण कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः पटस्य । तन्तुरूपं पटगतरूपस्य । तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा तुरीवेमादिकं पटस्य । तदेतत् त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् । तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियार्थसङ्गि-कर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तत्करणमिन्द्रियं, तदेव प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

अनुमितिकरणमनुमानम् । परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । यथा वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति । तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः ॥ यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः । व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता । अनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति द्विविधम् । स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः । यत् स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयववाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम् ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमानि पञ्चावयवाः । पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । धूमवत्त्वादिति हेतुः । यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानस इत्युदाहरणम् । तथा चायमित्युपनयः । तस्मात्तथेति निगमनम् ॥ उभयानुमितेलिङ्गपरामर्शः करणम् । वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं लिङ्गपरामर्शः । स एवानुमानम् । तच्चान्वयव्यतिरेकि केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चेति त्रिविधम् । अन्येन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि । एकैकाभ्यां परे यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः । यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः । यदभावे यदभावो व्यतिरेकः । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्तीति व्यतिरेकव्याप्तिः । सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः । यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः । निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । यथा तत्रैव महानसः । निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः । यथा तत्रैव महाहृदः ॥ सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पक्षे हेत्वाभासाः । सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । साध्याभाववृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः । यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति हृदे विद्यमानत्वात् । सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति । अन्वयव्यतिरेकद्रष्टृदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी । यथा—सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति । सर्वस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तो नास्ति । साध्याभावव्याप्तो हेतुविरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम् । साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदिति । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवदिति । असिद्धत्रिविधः—आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्तत्वासिद्धश्चेति । आद्यो यथा गगनारविदं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव । स्वरूपासिद्धो यथा—शब्दो गुणः चाक्षुषत्वात् ।

अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति, शब्दस्य श्रावणत्वात् । सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् । साधनवञ्चिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम् । पर्वतो धूमवान् वह्निमत्वादित्यश्राद्रेन्धसंयोगाभावात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वात् आद्रेन्धनसंयोग उपाधिः । सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्वं व्याप्यत्वासिद्धम् । यस्य साध्याभावः प्रमाणेन निश्चितः स बाधितः । यथा वह्निरनुष्णः पदार्थत्वात् । अत्रानुष्णत्वं साध्यं तदभाव उष्णत्वं स्पर्शेन प्रत्यक्षेन गृह्यत इति बाधितम् । इति व्याख्यातमनुमानम् ॥

उपसमिति करणमुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपसमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । यथा गोसदृश्यो(शो) गवय इति । आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता । वाक्यं पदसमूहः । शक्तं पदम् । अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केतः शक्तिः । विशेष्यतासम्बन्धेन शक्त्याश्रयत्वं शक्यत्वम् । मुख्यार्थबोधे शक्यसम्बन्धो लक्षणा । सा द्विधा—निरुद्धा प्रयोजनवती च । ‘कर्मणि कुशलः’ इत्यादौ कुशप्रहणरूपमुख्यार्थस्यायोगात् विवेचकत्वाद्वा ‘शक्यसम्बन्धे’ रुढितः प्रवृत्तिरिति निरुद्धा लक्षणा । ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ तु गङ्गातटे घोष इत्याद्यपि प्रयोगसम्भवात् तदनुक्त्वा पावनत्वादिधर्मप्रतिपादनारूपप्रयोजनात् तथा प्रयोगान् प्रयोजनवती लक्षणा । गङ्गाशब्दस्य प्रवाहः शक्योऽर्थस्तटे तु सम्बन्धः । प्रयोजनं च व्यञ्जनव्यापारगम्यमेवेति व्यञ्जनावृत्तिरप्यवश्यं स्वीकर्तव्येति साहित्यविदः । लक्षणयैव निर्वाह इति तु तार्किकाः तन्न । अनया कटाक्षेणाभिलाषो व्यञ्जित इति व्यवहाराद् व्यञ्जनास्वीकारस्यावश्यकत्वात् । शक्तिलक्षणा नवबुद्धयर्थबोधिकावृत्तिर्व्यञ्जनम् । तथा च पदं त्रिविधम् । वाचकं लाक्षणिकं व्यञ्जकं च । तदर्थोऽपि त्रिधा—वाच्य-लक्ष्यव्यङ्ग्यभेदात् । आकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः । पदस्य पदान्तरव्यतिरेक-प्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकाङ्क्षा । यथा ददातीत्यत्र ‘देवदत्तश्चैत्रायगामि’ति कर्तृसम्प्रदान-कर्मणामाकाङ्क्षा । अर्थबोधो योग्यता । जलेनाग्निना दहेदित्यत्र जलेन चेदग्निना दहेदित्येवान्वयः योग्यत्वात् । पदानामविलम्बोच्चारणं सन्निधिः । अतो गौरश्चः पुरुषो हस्तीति वाक्यं न प्रमाणम् । आकाङ्क्षाविरहात् । अग्निना सिञ्चेदिति न प्रमाणम् । योग्यताविरहात् । प्रहरे प्रहरे अवहोच्चारितानि गामानयेत्यादि पदानि न प्रमाणं साक्षिध्याभावात् ।

वाक्यं द्विविधम्—वैदिकं लौकिकं च । वैदिकमीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकम् आप्तोक्तं प्रमाणं नान्यत् । वाक्यज्ञानं शाब्दज्ञानं, तत्करणं शब्दः ॥ इति यथार्थानुभवो निरूपितः ।

अयथार्थानुभवत्रिविधः—संशयविपर्ययतर्कभेदात् । एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्य-ज्ञानं संशयः । यथा—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा—शुक्लाविदं रजतमिति । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्पर्कः । यथा—वह्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यात् इति । सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् । सर्वेषां प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । क्रुतिः प्रयत्नः । विहितकर्मजन्यो गुणो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः । बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्र-गुणास्त एव विशेषगुणाः । संस्कारत्रिविधः—वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च । वेगः प्र(पु)थिव्या-दिचतुष्टयमनोवृत्तिः । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना । आत्ममात्रवृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्ता-

सुबोधकुमुदाकर-भूमर विद्वान् ५. सोमनाथ व्यासप्रणीत ओष्ठ अज्ञात ग्रंथ ८१

दवस्थ्याऽऽपादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः । चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरसन्निकृष्टदेशसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । शरीरविप्रकृष्टदेशसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत् सर्वं गमनम् । नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । परं सत्ता । अपरं द्रव्यसत्त्वादि । नित्यद्रव्यव्यावर्तकाः विशेषाः । निरयः सम्बन्धः समवायः । अयुतसिद्धः । ययोर्मध्ये एकमविनश्यद-पराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । यथा अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति । अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्यन्ताभावः । यथा—भूतले घटो नास्तीति । तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा—घटः पटो न भवतीति । सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात् सप्तैव पदार्थाः इति सिद्धम् ।

इति श्री व्यास सोमनाथकृते सुबोधकुमुदाकरे पदार्थबोधनं न्यायप्रकरणम् ॥

वाक्यार्थबोधयावसरसङ्गतं साहित्यशास्त्रं निरूप्यते । वाक्यविशेषो लोकचमत्कारगोचरः काव्यम् । तच्चादोषं सगुणं सालङ्कारं सरसं च विशिष्टम् । तत्कारणं प्रतिभा । लोकव्यवहारसर्वशास्त्रकाव्यादि-ज्ञानाद् व्युत्पत्तिस्तु भूषणम् । व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यं ध्वनिरुत्तमम् । यथा—

भोः पान्थ पुस्तकधर क्षणमत्र तिष्ठ
वैद्योऽसि वा गणकशास्त्रविशारदोऽसि ।
केनौषधेन मम पश्यति नक्तमम्बा
किं वाऽऽगमिष्यति पतिः सुचिरं प्रवासी ॥ १ ॥

अत्राम्बाया निशान्धत्वेन प्रोषितभर्तृकाया मम सविस्त्रम्भं सम्भोगलब्धिरत्रेति व्यङ्ग्यं प्रधानम् ।

गुणीभूते व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् । यथा—

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥

अत्रोपदिशतीति अनायासेन शिक्षादानं स्वाच्यवन् स्फुटं प्रतीयते इत्यगूढत्वेन व्यङ्ग्यं गुणीभूतम् ।

अव्यङ्ग्यमधमम् । यथा—

नागविशेषे शेषे शेषेऽशेषेऽपि संहते जगति ।
हंस्यसि कालं कालं कालं कालं घने स्थितिर्भवतः ॥ इति

अस्य दोषानाह—मुख्यार्थहृतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥

हृतिरपकर्षः । आद्यग्रहणाद्वर्णनं । तद्विशेषास्तु—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृतमप्रयुक्तमसमर्थं
निहितार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधा— ।
श्लीलं सन्दिग्धमप्रतीतं प्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम्
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृन् समासगतमेव ॥

इत्यादि संक्षिप्य सङ्गृहीतमन्येन ।

देशकालागमावस्थाद्रव्यादिषु विरोधिनम् ।

वाक्येष्वर्थ न बन्नीयाद् विशिष्टं कारणं विना ॥

यथा—प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजराजिस्मितदिशि

प्रचण्डे मार्तण्डे द्विमकणसमानोष्ममहसि ।

जलक्रीडायात् मरुसरसि बालद्विपकुले

मदेनान्धं विध्यन्त्यसमशरपातैः प्रशमिनः ॥

एवं शब्ददोषाः । श्रुतिकटु माधुर्यादिविरुद्धम् । यथा—स्वष्ट्रा । च्युतसंस्कृतं व्याकरणविरुद्धम् ।

अप्रयुक्तं सम्प्रदायविरुद्धमित्यादि सर्वमत्रैवान्तर्भूतं बोध्यम् ।

गुणास्तु माधुर्यमोजः प्रसादश्चेति त्रय एव ।

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारादिषु शस्यते ।

दीप्यात्मविस्तृते हेतुरोजो वीरादिषु स्मृतः ।

अन्यः प्रसादः सर्वत्र सद्योऽर्थस्य प्रतीतिकृत् ।

तद्व्यञ्जकाश्च तादृशा वर्णरचनादयः । माधुर्यं यथा—

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गधाः ।

कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥ १ ॥

ओजो यथा—युद्धोद्धतस्फुरद्दर्पद्विषत्कण्ठाटवीच्छिदे ।

जयत्यकुण्डधारोऽयं कुठारस्ते भृगूत्तम ॥ २ ॥

प्रसादो यथा—परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतः

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपचलनैः

कृशाङ्गधाः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥ ३ ॥

अलङ्कारस्तु शब्दार्थाभ्यां द्विधा । शब्दालङ्कारेषु यमकमर्थमेदे शब्दावृत्तिः । यथा—

मधुपराजिपराजितमानिनी जनमनः सुमनः सुरभिश्चियम् ।

अधुतवारितवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतताम्रवर्णं जगत् ॥ १ ॥

वर्णसाम्यमनुप्रासः स्वरमेदेऽपि कीर्तितम् । अनुप्रासो यथा—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥

अन्यार्थपंथुक्तस्य वाक्यस्यान्यार्थकल्पनं वक्रोक्तिर्यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिदौरुणा तव निर्मिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥

सकृदुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण श्लेषणं श्लेषः । यथा—

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति समभावि(व)योः सदनम् ॥

सुबोधकुसुमाकर-गुरुं विद्वान् पं. सोमनाथ व्यासप्रणीत ओं अज्ञात यथ ८३

तन्निबन्धं यत्र वर्णनां खड्गायाकृतिहेतुता । यथा—

सरला बहुलारम्भतरलालिबलारवा ।

वारला बहुलामन्दकरला बहुलामला ॥ मुरजबन्धः ।

अथार्थालङ्काराः ।

उपमानोपमेययोर्भेदे सति साधर्म्यमुपमा । यथा—

अत्यायतैनियमकारिभिरुद्धतानां

दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिभुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो

लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ।

उपमानोपमेययोरभेदो रूपकम् । यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कर्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधि प्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥

प्रकृतेनाप्रकृतार्थस्फूर्तिः समासोक्तिः । सैवान्योक्तिः । यथा—

येनामन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायीषि ।

कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥

क्रियया स्वन्वरूपाकारणयोः सम्बन्धावगमनं निदर्शना । यथा—

उज्जतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ध्रुवम् ।

शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्याध्यवसानमतिशयोक्तिः । यथा—

गगने भाति गिरिद्वयमत्र च कम्बुर्विधुश्च तदुपरिगः ।

शफरद्वयं शशाङ्के शरास्ततो निःसरन्त्यसमाः ॥

उपमानोपमेयानामेकक्रियात्वं धर्मो दीपकम् । यथा—

आरम्भे सुरभेरय दृष्ट्वाभ्रवणमञ्जरीः ।

युवानः कोकिला भृङ्गा माद्यन्ति मधुपायिनः ॥

उपमानोपमेययोरन्यतराधिक्यं व्यतिरेको यथा—

पल्लवतः कल्पतरोरेण विशेषः करस्य ते वीर ।

भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते ॥

सामान्यविशेषयोरेकेनान्यस्य समर्थनम् अर्थान्तरन्यासः । यथा—

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्रोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥

८४

सिद्धार्थ यशवंत वाङ्मयकरे

निन्दया स्तुतिः व्याजस्तुतिः । यथा—

गोपाल इति कृष्ण त्वं प्रचुरक्षीरवाञ्छया ।
श्रितो मातुःस्तनक्षीरमप्यलभ्यं त्वया कृतम् ॥

सहवचनं सहोक्तिः । यथा—

सह दिअसणिसाहिं दीहारा सासदंडा
सह मणिवलएहिं बाहधारा गलंदिम् ।
तुह सुहअ विओए तीअ उव्वेइणीए
सह अतणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥

छाया—“ सह दिवसनिशाभिदीर्घाः श्वासदण्डाः, सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग
वियोगे स्त्रियाः उद्वेगिन्याः सह तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥ ” इति ।

हेतोर्वच्यपदार्थता काव्यलिङ्गम् । यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेष्यनतिभाग्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

एकार्यक्षमाणामनेकेषां वचनं समुच्चयः । यथा—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजैस्त एव तवाङ्कुशाः ॥

साधारणधर्मादीनां प्रतिबिम्बनं दृष्टान्तः । यथा—

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः ॥
अर्थेन येनातिचमत्करोति प्रायः कवित्वं कृतिनां मनस्सु ।
अलङ्कियात्वेन तदेव तत्र ह्यभ्यूह्यतां हन्त दिशाऽनयैव ॥

यद्वा विवक्षितार्थस्य भङ्गम्यन्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम् । यथा—

यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥

शेषस्यात्रान्तर्भावः । अनेकालङ्काराणामन्योन्यं निरपेक्षतयैकवाक्ये स्थितिः संसृष्टिः । यथा—

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुर्दन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

अत्रानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ।

सुबोधकुमुदाकर-भूम् २ विद्वान् पं. सोमनाथ व्यासप्रणीत ऐक अज्ञात ग्रंथ ८५

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः । यथा—

कविमतिरिव बहुलोहा विघटितचक्रा विभातवेलेव ।

हरमूर्तिरिव हसन्ती भाति विधुमानलोपेता ॥

अत्रोपमायाः श्लेषोऽङ्गं तत्साधकत्वात् । इत्यलङ्काराः ।

अथ रसाः । विभावानुभावव्यभिचारिभिर्युक्तः स्थायी रसः । तत्र—

रतिर्हार्तिश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयोऽथापि निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ १ ॥

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रो वीरो भयानकः ।

वीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव काव्ये रसाः स्मृताः ॥ २ ॥

तत्र शृङ्गारे विभावो द्विधा । आलम्बन उद्दीपनश्च । अन्योन्यस्यालम्बनौ नायिकानायकौ । नायिका तु स्वीया परकीया सामान्या चेति त्रिधा । आद्या मुग्धा मध्या प्रगल्भा चेति त्रिधा ॥ परिणीतत्वे सति स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया । यथा—

उल्लङ्घ्य देहलीं स्वां न याति सदनान्तरे यथा बाला ।

प्रियमुल्लङ्घ्य कटाक्षस्तथा न पुरुषान्तरे तस्याः ॥

अङ्कुरितयौवनत्वेन लज्जाभयपराधीनरतिर्मुग्धा । यथा

शयनालयं सखीभिर्हृटेन सा नीयमानाऽपि ।

व्यार्थं वीक्ष्य मृगीव हि विलोक्य दयितं प्रवेपते सुतनुः ॥

समानलज्जामदना मध्या । यथा—

तल्पे व्याजविनिद्रितदयिताननमनु विलोकयन्त्येव ।

सहसा प्रियेण गाढं साऽऽश्लिष्टा वेपते तन्वी ॥

निरुद्धमदना प्रगल्भा । यथा—

हुङ्कृतिनिह्नुतभूषणक्षङ्कृतिगलितस्वकापरस्मरणम् ।

अद्वैतावस्थानं तस्याः सुरतं च सानन्दम् ॥

परपुरुषानुरक्ता परकीया । यथा—

आरोपिता शिलायामश्मेव त्वं स्थिरा भवेति मन्त्रेण ।

मग्नपि परिणयापदि जारमुखं वीक्ष्य हसितैव ॥

वित्तमात्रोपाधिसकलपुरुषाभिलाषिणी सामान्या । यथा—

तारुण्यप्रसरे प्राक् मदनवशा नाभवद्यथा सुतनुः ।

मणिमयकङ्कणदाने श्लिष्यति दयितं तथा विवशा ॥

नायकस्त्वनुकूलदक्षिणशठशृष्टभेदाच्चतुर्धा ।

एकस्यामेवानुरक्तोऽनुकूलः । यथा—

निजसदनकर्मसक्ता यथा यथा चलति चटुलाक्षी ।

अनुचलति दयितचेतस्तथा तथाऽऽर्ता सखेदमपि ॥

८३

सिद्धार्थ यशवन्त वाङ्मयः

उभयानुरक्तोऽप्यन्यतरस्यामविकृतो दक्षिणः । यथा—

आयाति याति खेदं करोति मधु हरति मधुकरीवान्या ।
अधिदेवता त्वमेव श्रीरिव कमलस्य मम मनसः ॥

कपटपटुः शठः । यथा—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्सम्प्रमार्ष्टुं मया
साऽऽश्लिष्टा रभसेन तत्पुखवशान्नव्यापि तद्विस्मृतम् ॥

ज्ञातापराधी(धो)ऽप्यसङ्कोची घृष्टः । यथा—

संसक्तकज्जलाधरमागतमालोक्य दयितमतिकोपात् ।
विमुखापि तेन गाढं हटेन साऽऽलिङ्गिता सुतनुः ॥

शृङ्गारो द्विधा सम्भोगो विप्रलम्भश्च । संयुक्तयौरायः । यथा—

कः श्लाघनीयजन्मा माघनिशीथेऽपि यस्य सौभाग्यम् ।
प्रालेयानिलदीर्घः कथयति काञ्चीनिनादोऽयम् ॥

वियुक्तयोरपरः । यथा—

अनुरागवर्तिना तव विरहेणोग्रेण मा ग्रहीताङ्गी ।
त्रिपुररिपुणेव गौरी वरतनुरर्द्धावशिष्टैव ॥

अथ हास्यः । यथा—

आकुञ्च्य पाणिमञ्जुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं प्र(ष्टु)षतैः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रहितथूत्कमदात् प्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥

करुणः । यथा—

धिग् धातारमपूर्वं निर्माय जनं च तेन संयोज्य ।
हा हा विलोपयन्तं तत्रैकं चान्यमुज्ज्वलन्तम् ॥

रौद्रः । यथा—

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मयादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा साङ्गं तेषां सभ्रीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥

वीरस्त्रिधा । तत्र दयावीरः । यथा—

अयि विदङ्ग वराककपोतकं विसृज धेहि भृतिं मम मेदसा ।
शिविरहं भवता विदितो न किं सकलसत्त्वसमुद्धरणक्षमः ॥

सुबोधकुमुदाकर-अर्ध २ विद्वान् ५. सोमनाथ व्यासप्रणीत ओंकारात्मक ८७

दानवीरः । यथा—

मुखितोऽसि हरे नूनं भुवनत्रयलब्धिमात्रतोषेण ।
बलिरर्थितोऽस्मि कथं न याचितं किञ्चिदधिकमपि ॥

मङ्ग्रामवीरः । यथा—

क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥

भयानकः । यथा—

प्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चाद्धैनं प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
शर्पपरद्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्मा
पदयोदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥

बीभत्सः । यथा—

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ प्र(पृ)थूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डायवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि कव्यमव्यग्रमपि ॥

अद्भुतः । यथा—

चित्रं महानेष तवावतारः क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः क्वाप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥

शान्तः यथा—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
त्र(त्)णे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

व्यभिचारिभावास्तु—निर्वेदग्लानिशङ्काऽसूयामदश्रमालस्यदैर्न्यचिन्ता-मोह-स्मृति-भूति-ब्रीडा चापत्य-
हर्षाऽवेगजङ्गतागर्व-विषादौत्सुक्यनिद्रापस्मारसुप्तप्रबोधाऽमर्षाऽवहित्योप्रत्वमतिव्याध्युन्मादमरणवासवितर्का-
स्त्रयान्निशत् सर्वैरससञ्चारिणः । इति रसाः ॥

इति सुबोधकुमुदाकरे साहित्यप्रकरणम्—

अथ छन्दःप्रकरणम्—

वाक्यं द्विविधम् । गद्यं पद्यं च । अपादपदसन्तानो गद्यं, पादबद्धं पद्यम् । तदर्थं छन्दःशास्त्रसारां
गृह्यते । तत्र त्रिस्वराः, गणा अष्टौ ।

मो भूमिन्निगुरुः श्रियं दिशति यो वृद्धिं जलं चादि लो
रोन्निर्मध्यलघुर्विनाशमनिलो देशाटनं सोऽन्यगुः ।
तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणं जोर्को रुजं मध्यगो
भश्चन्द्रो यश उज्ज्वलं मुखगुहर्णो नाक आयुज्जिलः ॥

लो लघुर्गो गुरुः ।

देवता-वाचकाः सर्वे ये च भद्रादिवाचकाः ॥

ते सर्वे नैव निःश्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥

अयमाद्यगणे विचारः ।

द्व्यादिमात्रागणाः पञ्च दत्ताश्च ययौ पुनः ।

श्रव्यो विरामस्तु यतिः प्रदान्तः प्रायशो न सा ॥

तत्रैकाक्षरमारभ्य षड्विंशलक्षरपादावधिच्छन्दसाम् उक्तात्युक्तामध्या-प्रतिष्ठा-सुप्रतिष्ठागायत्र्युष्णि-
गनुष्टुब् बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्-जगतीतिजगती-शक्वर्यतिशक्वर्यष्टयष्टीष्टयतिष्टुतिकृति-प्रकृत्याकृतिविकृति-
सङ्कृत्यतिकृत्युत्कृतयः संज्ञाः प्रस्तारैस्तद्भेदबोधः । स यथा—

पादे सर्वगुरावाद्या लघुं न्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥

ऊने दद्याद् गुरुनेव यावत् सर्वलघुभवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोवि(वी)चितिवेदिभिः ॥

तत्र कतिचिद्भेदाः प्रदर्शयन्ते—

उक्ता—गृ श्रीः । अत्युक्ता—गौ स्त्री । मध्या—मो नारी । प्रतिष्ठा—मोगः कन्या ।
सुप्रतिष्ठा—भगौगिति पङ्क्तिः । गायत्र्या—त्यौ चेत् तनुमध्या । उष्णिग्—मसौगः स्यान्मदलेखा ।
अनुष्टुप्—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्वित्रितुर्थयोः । षष्ठं गुरु विजानी[या]द्विबुधेच्छन्दस्यनुष्टुभि ॥ १ ॥
मो मो गो गो—विद्युन्माला ॥ २ ॥ माणवकं भातलगाः ॥ ३ ॥

बृहती—भद्रिका भवति रो नरौ । स्यान्मणिबन्धं चेद्भमसाः ।

पङ्क्तिः—१० भ्यौ सगयुक्ता चम्पकमाला ।

त्रिष्टुप्—११ स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥ १ ॥
उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥ २ ॥
त्ररलगा रसैरिन्दिरा यतौ ॥ ३ ॥
दोधकवृत्तमिमं भभभा गौ ॥ ४ ॥
शालिन्यब्धिच्छिन् मर्तौ तो गयुग्मम् ॥ ५ ॥
रो नराविह रथोद्धता लगौ ॥ ६ ॥
स्वागतेति रनभाद् गुरुयुग्मम् ॥ ७ ॥
मौक्तिकमाला यदि भतनाद् गौ ॥ ८ ॥
कमलदलाक्षी नयनलगाः ॥ ९ ॥

जगती—१२

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ॥ १ ॥
स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः ॥ २ ॥
चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम ॥ ३ ॥
इह तोटकमम्बुधिरसैः प्रथितम् ॥ ४ ॥
भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ॥ ५ ॥
रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता ॥ ६ ॥

सुबोधकुमुदाकर-शृङ्खल विद्वान् ५. सोमनाथ व्यासप्रणीत ओं अज्ञात ५५ ८६

	द्रुतविलम्बितमत्र नभौ भरौ ॥ ७ ॥
	जरो जरो वदन्ति पञ्चचामरम् ॥ ८ ॥
	रसे जस जसा जलोद्धतगतिः ॥ ९ ॥
	प्रमिताक्षरा जसससैरुदिता ॥ १० ॥
	नयुगरयुगयुक्ता गौरी मता ॥ ११ ॥
	अभिनवतामरसं नजजायः ॥ १२ ॥
अतिजगती-१३	वेदैश्चिच्छन्नं मत्तौ यसगा मत्तमयूरम् ॥ १ ॥
	नजसजगैर्भवति मञ्जुभाषिणी ॥ २ ॥
	मनौ जनौ गः शिखिविरतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ३ ॥
	अङ्गरुचिर्भचतुष्टयमन्तगुरुः ॥ ४ ॥
शक्वरी-१४	उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौगः ॥ १ ॥
	ननभनलघुगैः प्रहरण-कलिता ॥ २ ॥
अतिशक्वरी-१५	ननमनययुतेयं मालिनी भोगिभिन्ना ॥ १ ॥
अष्टिः-१६	नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥ १ ॥
अत्यष्टिः-१७	कुमारास्यैश्चिच्छन्ना यमनसभलगाः शिखरिणी ॥ १ ॥
	जसौ जसयला गुरुबैसुमतिस्तु पृथ्वी मता ॥ २ ॥
	मन्दाक्रान्ता मभनततगा गोऽब्धिषड्भिर्भयतिश्चेत् ॥ ३ ॥
	स्वरविरतिर्नजौ भजजलासगु नकुटकम् ॥ ४ ॥
धृतिः-१८	नसतजभराः षड्भिर्भिर्गमैर्यतौ हरिणी मता ॥ १ ॥
	नसमरभराः षड्भिर्बैर्वैरामे हरिणी पदम् ॥ २ ॥
अतिधृतिः-१९	सूर्यच्छिन् मसजस्तताः सगुरुवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १ ॥
कृतिः-२०	सजजाभरी सलगा यदा कथिता तदा किल गीतिका ॥ १ ॥
प्रकृतिः-२१	मनभनैर्यानां त्रयेण द्विमुनियतियुता स्रग्धरा कौर्तितेयम् ॥ १ ॥
आकृतिः-२२	सप्तभकारयुतैकगुरुः कथितैयमुदारतरा मदिरा ॥ १ ॥
विकृतिः-२३	अद्रिभकारगुरुद्वितयैरिह मत्तगजेन्द्रमिति प्रथमानम् ॥ १ ॥
सङ्कृतिः-२४	अष्टभकारकृतं कथितं नु सुमद्रकमेव किरीटमिदं किल ॥ १ ॥
अतिकृतिः-२५	यदि नागसकारकृतान्तगुरु- गदिता मुदिता हि नृपेण नृपश्रीः ॥ १ ॥
उत्कृतिः-२६	नजभजजाजभौ जलगयुग्- विरतौ मुनयो वदन्ति हि सुधाकलशम् ॥ १ ॥

अन्यद्वितानम् । इत्युक्तादिप्रकरणम् ।

नयुगलमुनिरेफतो रेफवृद्धया मताश्चण्डवृष्टिप्रपातस्ततोर्णाणवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयो

दण्डकाः । इति दण्डकाः ।

स्वा १२

आख्यानकी तौ जगुरुगओजे जतावनो जेजगुरु गुरुश्चेत् ॥ १ ॥
 जतौ जगौ गौ विषमे समे तु तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥ २ ॥
 सयुगात् सलघू विषमे गुरुयुजि नभौ भरकौ हरिणप्लुता ॥ १ ॥
 अयुजि ननरलागुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ॥ २ ॥
 अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ ३ ॥
 विषमे ससजा गुरु समे चेत् सभरा यश्च वसन्तमालिका सा ॥ ४ ॥
 भन्नयमो जगतं गुरुयुगं युजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या ॥ ५ ॥

सर्वमर्द्धसमं विषमं च वृत्तमुपजातिः । अनेकजातीयसकललक्षणादयैः पादैः प्र(पृ)थग् यावत्
 चतुर्भिरेव । द्वाभ्यां त्रिभिर्वा चरणैर्भवन्ति या निरूपणीया उपजातयस्तु ताः ॥ इति वर्णवृत्तानि ॥

षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।
 न समाऽत्र पराश्रिताः कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥

पर्यन्तग्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीर्भिरुक्तम् ॥ इति वैतालीयजातिः ॥
 सप्त च गणाः सगुरवः षष्ठो जो वानलौ न विषमे जः ।
 षष्ठो लश्च परादौ दलद्वया सेयमुदिताऽऽर्या ॥ १ ॥
 च गणत्रयेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः ।
 आर्या सा पथ्याख्या प्रकीर्तिता पञ्चगेन्द्रेण ॥ २ ॥

आर्यैव दलद्वयव्यत्यये उद्गीतिः । पूर्वदलसमपरदला गीतिः । उत्तरदलसमपूर्वदला उपगीतिः ॥
 इत्याद्यादि मात्रावृत्तप्रकरणम् ।

॥ इति छन्दःप्रकरणम् ॥

अलसानां सुबुद्धीनां स्वल्पेनैव बुभुत्सताम् ।
 विकासितोऽयं सोमेन सुबोधकुमुदाकरः ॥
 ये स्वल्पबोधात् परितोषलिप्सवः
 शास्त्रान्तराभ्यासकृतादराश्च ये ।
 शास्त्रप्रवेशाय च रन्ध्रकाक्षिणो
 बालास्त्रयस्तेऽत्र किलाधिकारिणः ॥ २ ॥
 अबद्धं बद्धं वा यदिह मनसो विभ्रमवशा-
 दसारं सारं वा सरसमरसं वाऽपि लिखितम् ।
 मयाऽप्यल्पज्ञेन प्रथमकविलेखादुपहृतं
 तदेतत् क्षन्तव्यं निपुणमतिभिः शोध्यमखिलम् ॥ ३ ॥
 शके नयनवारणक्षितिधरक्षमा(श. १७७२)सम्मिते
 सहस्यबहुले दले शशभृतशुभे वासरे ।
 करीन्द्रमुखसन्तिथौ समलिखच्छिहूरे पुरे
 सुबोधकुमुदाकरं स किल सोमनाथः सुधीः ॥ ४ ॥

॥ इति व्याससोमनाथकृतः सुबोधकुमुदाकरः पर्याप्तः ॥

॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

વ્યંગ્યની સૌંદર્ય પરક કસોટી

લગવાનદાસ એન. કહાર*

સૌંદર્ય પરક કસોટીનાં ધોરણો કે માનદંડ સદાકાળ એક ન હોય. એ બદલાતાં રહેતાં હોય છે. પ્રારંભમાં લક્ષ્યમંથેના આધારે નવાં નવાં ધોરણો સ્થાપિત થતાં હોય છે. ત્યાર પછી સૌદાંતિક રૂપે એમની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિરતાનો પ્રયાસ થાય છે.

આધુનિક યુગ મોટેભાગે સાહિત્યાદર્શોનાં નવાં નવાં ગૃહીતોનો યુગ છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાલીન દારુણ વિસંગતિઓએ વ્યંગ્ય માટે ખૂબ જ પ્રેરક અને ફળદ્રૂપ ભૂમિકા તૈયાર કરી છે. આ જ કારણથી આજનો વ્યંગ્ય કથા કે વાર્તા; નાટક; નિબંધ અને કાવ્યાદિ જેવાં સાહિત્યનાં વિભિન્ન સ્વરૂપોમાં મહત્વનો બનતો બન્યો છે. આજે તો સાહિત્યના ઉપયુક્ત પ્રકારો પર એ એટલો બધો વર્ચસ્વ ધરાવતો થઈ ગયો છે કે જેના પરિણામે વિદ્વાનોએ એને સાહિત્યના મુખ્ય પ્રકારના રૂપમાં માન્ય કરવા એક નવો અભિગમ અપનાવ્યો છે. આજની અસંગતિઓના પરિવેશમાં ખૂબ ઝડપે બદલાતા રહેતા એના સ્વરૂપને અનુલક્ષીને હિંદી વ્યંગ્ય સાહિત્યના પ્રખર સમીક્ષક ડૉ. બાલેન્દ્ર શેખર તિવારીએ કહ્યું છે કે—“આજ કે વ્યંગ્યલેખન ને સંકલ્પના, અભિપ્રેત ઔર સોચ કે ધરાતલ પર સિમટી હુમ્મ વિધા-ચિન્તા સે અપને કો અસમ્પૃક્ત કર લિયા હૈ.”

વસ્તુતઃ સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાળ વ્યંગ્યના નવા સ્વરૂપની સ્થાપનાનો કાળ છે. તથાકથિત વ્યંગ્યવિમર્શના નવા નવા દૃષ્ટિકોણોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આજના ભારતીય વ્યંગ્ય-ચિંતકોએ પણ એના સ્વરૂપને હાસ્યથી જુદું ગણી એનું આગવું સ્વન્ત્ર સ્વીકાર્યું છે.

આજનું વ્યંગ્યસાહિત્ય સ્વાતંત્ર્યપૂર્વના સ્થૂળ હાસ્યપ્રધાન સાહિત્યથી ભિન્ન સ્વરૂપનું છે. આજ સુધી એને હાસ્યનું જ એક અંગ ગણવામાં આવતું હતું. પરંતુ આજના વ્યંગ્યને હાસ્યના ટેક ચાલવાની જરૂર રહી નથી. આજે એનો ધારવા કરતાં એટલો બધો વિકાસ સધાઈ ચૂક્યો છે કે હવે એ વિદ્વૃષ્ટીય કોટિના ‘રંગ-વ્યંગ’, હાસ્ય-વિનોદ અને ‘જોક કે ટિપ્પણ’ નો પર્વાય રહ્યો નથી. અસ્તુ. હવે તો શિષ્ટમાન્ય પત્રિકાઓના સમ્પાદકોએ એને ‘તાલ-ખેતાલ’ કે ‘રંગ-વ્યંગ’ જેવી કટારોથી દૂર જ રાખવો જોઈએ. કારણ સ્પષ્ટ છે કે, સમકાલીન વ્યંગ્ય કે કટાક્ષ પોતાનાં સ્વરૂપ, પ્રભાવ, ઉદ્દેશ, માધ્યમ, ભાષા અને શૈલી વગેરે દ્વારા એનાં વાસ્તવિક, ગંભીર અને સૂક્ષ્મ રૂપોનો પરિચય આપી રહ્યો છે.

* ‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૯, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨, પૃ. ૯૧-૯૬.

* એમ. કે. અમીન આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ એન્ડ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, પાદરા. (જિ. વડોદરા)

૧ તિવારી (ડૉ.) બાલેન્દ્રશેખર ‘હિન્દી વ્યંગ્ય કે પ્રતિમાન’, ગિરનાર પ્રકાશન, પિલાછગંજ, મહેસાણા ૧૯૮૮, આ. ૧, પૃ. ૪

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં હાસ્ય કે પ્રહસનને જ વ્યંગ્યના જનક તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ કારણે જ એને હાસ્યના એક પ્રભેદ તરીકે ગણી લેવામાં આવ્યો હશે. પોતાના વિકાસના સ્તરે ઉત્તરોત્તર વિસંગતિઓના અતિરેકમાં હાસ્યે વ્યંગ્ય-વક્તાની મુદ્રાઓને ધારણ કરી. ભારતીય સાહિત્યમાં વ્યંગ્યનો પ્રયોગ ઘણો જ પ્રાચીન હોવા છતાં પણ દુઃખની વાત તો એ છે કે ભારતીય કાવ્યચાર્યો દ્વારા એની શાસ્ત્રીય વિભાવના અસ્પષ્ટ રહી. આજે પશ્ચિમના સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વગેરેના સંપર્કના કારણે એના વ્યાપક ચિંતનની નવી નવી દિશાઓ ઉઘડતી ગઈ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં એમ કહેવું અસ્થાને નથી કે વ્યંગ્યનું તાત્ત્વિક ચિંતન ભારતીય મનીષીઓ માટે પ્રાયઃ આધુનિક જ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાલીન વ્યંગ્ય હવે સમગ્રતાથી હાસ્યાવલંબિત રહ્યો નથી. આજના વિદ્વાનોએ એટલા માટે જ એને હાસ્યથી પૃથક કરી જોવાનો નવો અભિગમ અપનાવ્યો છે. વ્યંગ્યના બદલાતા સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી કેટલીક પરિભાષાઓ જોઈએ-પહેલાં એટલું સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ કે વ્યંગ્ય પોતાના પ્રારંભિક રૂપમાં અસંખ્ય અને અશ્લીલ તથા ગાલી-પ્રદાન રૂપે પ્રસ્તુત થતો હતો. એથી એ અત્યંત ધાતક અને અસામાજિક કોટિનો ગણાતો. પશ્ચિમના કેટલાક ચિંતકોએ આવા કટાક્ષને ‘દંતશળ’ તરીકે જોતાં કહ્યું છે કે એને તો ઉખાડીને ફેંકી દેવો જોઈએ. વ્યંગ્યકાર તો પાગલ કૂતરાની જેમ વર્તે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રારંભિક વ્યંગ્યને નિષેધાત્મક, અનુત્પાદક અને અર્થહીન માનવામાં આવતો હતો. ઉત્તરોત્તર જેમ જેમ એનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ એના સ્વરૂપમાં પણ પરિમાર્જન અને સંશોધન થતાં વધુને વધુ સાહિત્યિક થતો ગયો. એટલા માટે જ એલ જે. પોટ્સએ કહ્યું છે કે-“વ્યંગ્ય ગાલી-પ્રદાન અથવા વ્યક્તિગત આક્ષેપનું સાધનમાત્ર નથી. એમાં વિસંગતિનો નૈદગ્ધ્ય દ્વારા ઉપહાસ કરવામાં આવે છે.”^૨

રિચાર્ડ ગાર્નેટ એમાં હાસ્યનું તત્ત્વ આવશ્યક માનતાં કહે છે કે-“હાસ્યના અભાવમાં વ્યંગ્ય અશ્લીલ થઈ જશે અથવા ‘લાંડ’ બનીને રહી જશે.”^૩

એ. નિકાલે એને “નિર્દયતાથી પ્રહાર કરનાર અનૈતિક તથા હાસ્ય અને ઉદારતા-રહિત કણો છે”. વ્યંગ્યના વ્યાપક સંદર્ભમાં આ પરિભાષા સંકુલિત નથી લાગતી.

મેરેડિથે પણ વ્યંગ્યને સહાનુભૂતિશૂન્ય દૃષ્ટિથી જોયો છે. છતાં પણ એ માને છે કે “વ્યંગ્યકાર નૈતિકતાનો પક્ષકાર છે. એનું કાર્ય સમાજમાં વ્યાપ્ત ગંદકીને દૂર કરવાનું છે.”^૪

સદરલેન્ડે વ્યંગ્યને સમાજના સ્વાસ્થ્ય માટે એક કલ્યાણકારી પવિત્ર અસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે. એ કહે છે કે-“એનું કાર્ય સમાજને નૈતિક અને ધૌર્ણિક જેવી અન્ય કસોટીએ પાર ઉતારવા જગૃત કરવાનું છે.”^૫

૨ પોટ્સ એલ. જે., ‘ક્રોમેડી’ (લંડન), પૃ. ૧૫૩.

૩ રિચાર્ડ ગાર્નેટ-‘એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા’ ખંડ-૨૦, ‘વિલિયમ વેન્ટમ’, લંડન, ૧૯૬૦, પૃ. ૫.

૪ મેરેડિથ ‘આઇડિયા ઓફ ક્રોમેડી’ (લંડન), ૧૯૪૮,

૫ સદરલેન્ડ-‘ઇંગ્લિશ સેટાયર’ (લંડન) ૧૯૫૮, પૃ. ૧૯.

વ્યંજ્યની સૌંદર્યપરક કસોટી

૯૩

વ્યંજ્યનાં ચરિત્ર, લક્ષ્ય, ઉદ્દેશ-પ્રેરણા અને પ્રભાવને દર્શાવતી અન્ય વ્યાખ્યાઓ પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. ડૉ. જોન્સને સામાજિક દુર્બળતાઓ અને મૂર્ખતાઓનો ઉચ્છેદ કરનાર અમેઘ શસ્ત્ર તરીકે, ડ્રાયડન, દ્વેષન, પોપ અને જુવેનલ જેવા ધુરંધર વિદ્વાનોએ નૈતિક મૂલ્યોના રક્ષક સત્યના ચોક્કસ, આદર્શ શિક્ષક અને સમાજના હિતૌષી તરીકે એને ગૂલવ્યો છે. માર્ક ટ્વેઇનના મતે એનો ઉદ્દેશ સમાજને ઉતારી પાડવા માટેનો નથી પરંતુ શ્રેષ્ઠ વ્યંજ્ય તો માનવીય સહાનુભૂતિથી પરિપૂર્ણ હોય છે. જ્યારે વ્યંજ્ય માનવીય કરુણા અને જૌદિક પરિપક્વતાને પરિણામે ઉદ્ભવે છે, ત્યારે એનો ઉદ્દેશ વિસંગતિઓ પર પ્રહાર કરી નૈતિક સુધારણા કે પરિવર્તન કરવાનો હોય છે. આ કોટિનો વ્યંજ્ય જ સાહિત્યિક સ્તરે શ્રેષ્ઠ થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ ઉપરથી વિનોદી અથવા અત્યંત કૂર દેખાતો વ્યંજ્ય મૂળમાં તો ગંભીર માનવીય સંવેદનાયુક્ત કે મધુરશર્કરાવૌજિત ગોળી જેવો હોય છે.

વ્યંજ્યના સ્વરૂપની પારંપરિક વિભાવનાઓને નિર્મૂળ કરવાની દિશામાં જુવેનલ; સ્વિક્ટ; બાયરન, પોપ, બટલર, ડિકન્સ, બર્નેટ શાં, ચેમ્બર્સ અને એ. જી. હાઉસમેન વગેરે જેવા પાશ્ચાત્ય ચિંતકોએ અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. ગાર્નેટ; જે. એલ. પોટ્સ અને માર્ક ટ્વેઇનના મત પ્રમાણે વ્યંજ્યમાં હાસ્ય, સહાનુભૂતિ, કરુણા તથા કલાત્મકતાના ગુણો હોવા આવશ્યક છે. વ્યંજ્યાચિંતકોની તથાકાથિત પરંપરામાં હિન્દીના ડૉ. બરસાનેલાલ ચતુર્વેદી, ડૉ. રામકુમાર વર્મા, જી. પી. શ્રીવાસ્તવ, એસ. પી. ખત્રી, કાકા હાથરસી અને મધુકર ગંગાધર જેવા હાસ્યકારો તથા સમીક્ષકોનો સમાવેશ થાય છે. ડૉ. બરસાનેલાલ ચતુર્વેદી માને છે કે—“વ્યંજ્યમાં લક્ષ્યને સીધી રીતે તિરસ્કારના ચાળાખાથી પ્રહાર ન કરતાં વ્યાજ્ઞેકિત વગેરેના મીઠા પ્રહારથી સુધારવાનો અભિગમ હોય છે.”^૬ કાકા હાથરસીએ વ્યંજ્યને પરિભાષિત કરતાં કહ્યું છે કે—“જો વ્યંજ્યમાં હાસ્ય નહીં હોય તો એ પોલિસના હાંટર જેવું થઈ જશે.”^૭

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં હોરેશિયન વ્યંજ્યનું સ્વરૂપ ઉપરચયિત હાસ્યોમશ્રિત વ્યંજ્યનું રહ્યું છે. હિન્દીના શ્રેષ્ઠ વ્યંજ્યકાર હરિશંકર પરસાઈ પણ વ્યંજ્યમાં સહાનુભૂતિના ગુણનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે કે—“અચ્છા વ્યંજ્ય સહાનુભૂતિ કા સળસે અચ્છા ઉત્કૃષ્ટ રૂપ હોતા હૈ.”^૮

વસ્તુતઃ વ્યંજ્ય તો આક્રોશનું સંયમપૂર્ણ અને કલાપૂર્ણ સર્જન હોય છે. ગુજરાતીના વિનોદ ભટ્ટ, બકુલ ત્રિપાઠી અને ડૉ. મધુસૂદન પારેખ ‘પ્રિયદર્શી’ જેવા શ્રેષ્ઠ કોટિના હાસ્યકારો પણ માને છે કે ‘કટાક્ષ આક્રોશ અહિંસક રૂપ છે.

વ્યંજ્યાચિંતકોનો ખીન્ને વર્ગ વ્યંજ્યને હાસ્યથી પૃથક્ કરીને જુએ છે. આ વર્ગનો વ્યંજ્યકાર પોતાના પ્રહારમાં જલ્લાદ જેવો ન હોઈ એક કુશળ ચિકિત્સકની જેમ વર્તે છે. હિન્દી સાહિત્યમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાલીન વ્યંજ્યનું સ્વરૂપ મોટે ભાગે આવા જ પ્રકારનું છે. હિન્દીના અનેક

૬. ચતુર્વેદી (ડૉ.) બરસાનેલાલ ‘હિન્દી સાહિત્ય મેં હાસ્યરસ’ ‘હિન્દી સાહિત્ય સંસાર’ દિલ્હી, ૧૯૫૭, ખીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૪૨.

૭. કાકા હાથરસી—‘શ્રેષ્ઠ હાસ્ય વ્યંજ્ય કહાનિયા’, પ્રભાત પ્રકાશન, દિલ્હી, ૧૯૮૨, પૃ. ૩.

૮. પરસાઈ હરિશંકર, ‘સદાચાર કા તાખીજ’ (કેફિયત), ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, વારાણસી, ૧૯૬૭, પૃ. ૩.

સમકાલીન કટાક્ષકારો અને સમીક્ષકોએ એને એક સ્વતંત્ર પ્રકાર તરીકે સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પશ્ચિમના વ્યંગ્યચિંતકોમાં સર્વશ્રી એ. નિકોલ, ફ્રાઇડન; સદરલેંડ. જોન એમ. છુલેટ અને જુવેનલ વગેરેના વ્યંગ્યવિષયક વિચારોને આ દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય. હિન્દીમાં ડૉ. કૃષ્ણદેવ ઝારી, ડૉ. બાલેન્દ્રશેખર તિવારી, ડૉ. ધનંજય વર્મા, ડૉ. શ્યામસુંદર ઘોષ, ડૉ. શંકર પુણતામ્બેકર, ડૉ. મધુસૂદન પાટિલ, હરિશંકર પરસાઈ, શ્રીલાલ શુક્લ, નરેન્દ્ર કોહલી, અન્નતશત્રુ, પ્રેમ-જનમેજય અને અમૃતરાય વગેરે જેવા વ્યંગ્યકારો અને સમીક્ષકોનાં મન્તવ્યોમાં અને ઉપર નિર્દિષ્ટ પાશ્ચાત્ય ચિંતકોનાં મન્તવ્યોમાં સામ્ય છે. ડૉ. ધનંજય વર્માએ બંનેના અલગ અલગ ફલકને વિભાજિત કરતાં કહ્યું છે કે—‘હાસ્ય વિસંગતિયોં કે વિનોદમય પદ્ધતિ’ કો ઉભારતા હે’, વ્યંગ્ય અપની નિર્દેયકિતક આર બૌદ્ધિક આલોચનાત્મક પ્રણા કે જરિયે ઉન પર પ્રહાર કરતા હે. હાસ્ય કી અપિલ હાર્દિક હોતી હે, વ્યંગ્ય કી બૌદ્ધિક’’. ડૉ. બાલેન્દ્ર શેખરે પણ એને બૌદ્ધિક પરિપક્વતાના સ્તરે હાસ્યથી જુદા પાડતાં કહ્યું છે કે ‘સચ્ચ તો યહ હે કિ વ્યંગ્ય કા વિધાન હો અબૌદ્ધિકતા કે ઉન્મૂલનહેતુ હોતા હે.’’^{૧૦} આ પ્રમાણે હરિશંકર પરસાઈએ બંનેના વિષયગત સ્વરૂપમાં રહેલા અંતર, ડૉ. શેરજંગ ગર્જે ‘આક્રમણની અનિવાર્યતા’, અમૃતરાયે અશિવને હાસ્યારૂપદ બનાવી એના આતંકને સમાપ્ત કરી દેનારી કુશળતા, અન્નતશત્રુએ ‘ઉપરથી ન જોવામાં આવતો વિરોધાભાસ કે વિકૃતિ’ તો ડૉ. નરેન્દ્ર કોહલીએ ‘એમાં રહેલા વેધક પ્રહારના ગુણો વ. લક્ષણોને આધારે’ હાસ્ય અને વ્યંગ્યની ભિન્નતા દર્શાવતા નવા અભિગમે પ્રસ્તુત કર્યા છે. આ પ્રકારના કટાક્ષમાં તીખાં અને વેધક સાહિત્યિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, જેમાં સૂક્ષ્મ અને જીડી વિસંગતિઓ પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મામિક પ્રહાર કરવામાં આવે છે. આનો ઉદ્દેશ તથાકથિત વિકૃતિઓને સમૂળ ઉન્મૂલિત કરીને માનવીય મૂલ્યોની સ્થાપનાનો હોય છે અને તે માટે યુગાનુરૂપ વિવેકસમ્મત વૈચારિક અને પરિવર્તનકારી દૃષ્ટિ રાખવાની હોય છે. આવા વ્યંગ્યમાં હાસ્યનો સંપૂર્ણરૂપે અસ્વીકાર હોતો નથી પણ એની સત્તા ગૌણરૂપે જ સ્વીકાર્ય હોય છે. આવા વ્યંગ્યની પ્રકૃતિ અગ્નિની જેમ દાહક, સર્પ કે વૃશ્ચિકદંશની પેઠે વિષયુક્ત તથા ગુલાબના કાંટાની જેમ તીક્ષ્ણ અને વેધક હોય છે. એમાં હાસ્યની જેમ આલમ્બન પ્રતિ રંજનનો ભાવ ન હોઈ તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષાનો ભાવ હોય છે. જો કે હાસ્યને વ્યંગ્ય કે કટાક્ષથી અલગ તારવવું ઘણું મુશ્કેલ છે, છતાં પણ અસંગતિઓનું સ્વરૂપ બંનેનાં ગુણ અને પ્રભાવ, પ્રયોજન, પ્રયુક્ત શૈલી અને શિલ્પગત સાધનો વગેરેના કારણે વ્યંગ્યનું સ્વરૂપ હાસ્યથી તદ્દન અલગ જણાઈ આવે છે.

હાસ્ય અને વ્યંગ્યની ભિન્નતાનો એક અન્ય આધાર એ પણ છે કે હાસ્ય એ રસ છે, જ્યારે વ્યંગ્ય એક તીવ્ર કે કટુ આલોચનાત્મક બૌદ્ધિક વ્યાપાર છે. હાસ્યરસની નિષ્પાતિ આનંદાત્મક હોય છે, જ્યારે વ્યંગ્યની અભિવ્યક્તિ આઘાતજનક હોય છે.

૯ વર્મા (ડૉ.) ધનંજય ‘રંગ ચક્લસ’ દીપાવલી વિશેષાંક, (અમૃત), ઓક્ટોબર ૧૯૭૯ ઇ. પ.

૧૦ તિવારી (ડૉ.) બાલેન્દ્ર શેખર, ‘હિન્દી વ્યંગ્ય કે પ્રતિમાન’ ગિરનાર પ્રકાશન, પિલાજી-જંજ, મહેસાના, ૧૯૮૮, પૃ.૬.

વ્યંગ્યની સોંઠ્યપરક કસોટી

૯૫

ઉપર વિવેચિત ચિંતનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં એમ કહી શકાય કે ‘વ્યંગ્ય વાણીકૌશલ દ્વારા કરવામાં આવેલો આલોચનાત્મક બૌદ્ધિક પ્રહાર છે; સંયમ કે વિવેકપૂર્ણ કલમની વેધક ચોટ છે, જે બૌદ્ધિક કે વૈચારિક ક્રાંતિ દ્વારા વિસંગતિઓ પ્રતિ આપણને સભાન કરે છે. એનો સંબંધ હાસ્યની જેમ હૃદય સાથે ન હોઈ બુદ્ધિ સાથેનો હોય છે. હાસ્ય એ એક રસ હોવાના કારણે રજસ્-તમસ્ જેવા ગુણો તિરોધાન થયા પછી નિષ્પન્ન થાય છે. આથી ભલદું વ્યંગ્યમાં રજસ્ અને તમસ્ જેવા ગુણોનું પ્રાધાન્ય જોવામાં આવે છે. અહીં કટાક્ષકાર એક પ્રખર છિદ્રાન્વેષી આલોચકનું કાર્ય વિવેકસમ્પન્ન સાહિત્યકારની કલાત્મક અભિવ્યક્તિના સ્તરે કરતો હોય છે.

સમકાલીન વ્યંગ્ય પ્રકૃતિએ સૂક્ષ્મ, વ્યંજનાત્મક, ગંભીર, પ્રહારધર્મી, બૌદ્ધિક, આક્રમણ-કારી, નિર્ભીક, નિર્વેચકિતક કે તટસ્થ, પૂર્વગ્રહરહિત, પ્રચ્છન્ન વિસંગતિઓને યથાર્થરૂપે પ્રકટ કરનાર પ્રગતિશીલ અને માનવમૂલ્યરક્ષક વગેરે ગુણોથી ભરિત હોય છે. હવે એ મનોરંજનધર્મી રહ્યો નથી. વૈચારિક ક્રાંતિ દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન જ એનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર વ્યંગ્ય નવાં પ્રતીકો, બિંબો, ફેન્ટસી, પેરડી, અલીગરી, પત્ર, ડાયરી, શોધ, ઇન્ટરવ્યૂ અને સંગ્રાહિ વગેરે જેવા સાહિત્યના નવા પ્રકારો તેમ જ પારંપારિક શૈલીશિલ્પના ભાષાગત પ્રયોગો દ્વારા પોતાની નવી નવી મુદ્રાઓનો પરિચય આપવા લાગ્યો છે. આજના વ્યંગ્યને પોતાની સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ માટે પારંપરિક અને રૂઢ શાસ્ત્રીય આધારો ગ્રાહ્ય રહ્યા નથી. આજનો વ્યંગ્ય સામયિક હોવા છતાં પણ એમાં રહેલી વિદગ્ધતા કે કથનેભંગિમાના કારણે જ ચિર-સ્થાયિતાને પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ એક ઉદાહરણ વિનોદ ભટ્ટમાંથી જોઈએ —

“ ———અને શબ્દકોશમાં ખેઠેલ એક ઉધઈએ ઓડકાર ખાધો. બીજી ઉધઈએ તેની સામે કુતૂહલથી જોતાં પૂછ્યું, ‘કેમ પ્રસન્ન જણાય છે?.....ઉત્તમ ભોજન મળ્યું કે શું?’
“હા” પહેલી ઉધઈ પેટ પર હાથ ફેરવતાં બોલી, “આજે તો લોકશાહીનું ભોજન કયું”. બહુ જ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ લાગ્યો.. ”૧૧

૧૧ ભટ્ટ વિનોદ, ‘આંખ આડા કાન,’ પ્ર. ગૂર્જર અંધરતન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ, ૧૯૮૨, પૃ. ૭૩.

JOURNAL OF DHARMA

AN INTERNATIONAL QUARTERLY OF WORLD RELIGIONS

Journal of Dharma is the concerted venture of scholars from various religious, Cultural and philosophical traditions, published by the Centre for the Study of World Religions (CSWR) Bangalore, India.

The Journal intends:

to discuss the problems of man's ultimate concern from the experience of the spirit active in various World Religions.

to serve as a forum for the exchange of ideas and experience regarding the approaches and methods to the problems related to man's religious quest.

to encourage research in inter-religious studies and dialogues.

to help shape the religious outlook of humankind of tomorrow, enabling them to live a more authentic, open and dialogal religion, seeking and realizing Truth under its various manifestations.

Subscription Rates

India : Rs. 48.00

Bangladesh, Bhutan, Nepal, Pakistan and Sri Lanka : Rs. 125.00

All other Countries : US \$ 28.00 (air mail)

Business Correspondence

Secretary

Journal of Dharma
Dharmaram College
Bangalore 560 029
INDIA

‘વીણાવાસવદત્તમ્’—કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન*

આર. પી. મહેતા *

નાટક ‘વીણાવાસવદત્તમ્’^૧ અપૂર્ણ સ્થિતિમાં મળે છે. પહેલા ત્રણ અંક સુધી અખંડ છે. ચોથા અંકની પ્રારંભની ત્રણ પંક્તિઓ છે; પછી નાટક અધૂરું છે. નાટકમાં લેખકનું નામ નથી. તેથી તેના કર્તૃત્વ વિષે સમસ્યા છે.

ઈ. ૧૯૩૦ની અખિલ ભારત પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ડૉ. સી. કુન્ડન રાજાએ આ નાટકને ભાસરચિત જણાવ્યું છે. ‘પ્રતિજ્ઞાધીગન્ધરાયણ’ સાથે આના કથાંશોનું સામ્ય છે: પ્રદ્યોતની વિવાહમંત્રણા, ઉદયન અંગેનું કાવતરું, નીલગળાનિમિત્તે પરિગ્રહણ. ‘પ્રતિજ્ઞા’ સાથે વાક્યસામ્ય પણ કોઈકવાર દેખાઈ આવે છે. ભાસનાટકો જેવી પ્રયુક્તિઓ અહીં પણ છે. હંસક: આર્યે! તથા। (કર્ણ) એવમિવ। (ત્રીજો અંક)

પરંતુ આને ભાસરચિત માની શકાય તેમ નથી. સોલી અને સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરતાં, આ નાટકની રચના ઈ. ના પ્રારંભના શતકોમાં^૨ થઈ હોય; તેમ જણાય છે. એક જ કથાસૂત્રને આધારે લેખક ખીજી રચના કરે; તે માની શકાય નહિ. ખરેખર તો ‘વીણા’ની રચનામાં ‘પ્રતિજ્ઞા’ એક આધાર હોય, તે સંભવિત છે.

નાટક ‘આશ્વર્ય ચૂડામણિ’માં સૂત્રધાર કહે છે—ઉન્માદવાસવદત્તાપ્રમૂતીનાં કાવ્યાનાં કર્તુ: કવે: શક્તિમદ્રસ્યેદં પ્રજ્ઞાવિલસિતમ્।^૪ આ નાટકના કર્તા શક્તિમદ્રની પુરોગામી રચના ઉન્માદ-વાસવદત્તા છે. આ નાટકના સંપાદક શ્રી એસ. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીનો^૫ અભિપ્રાય છે કે ‘વીણા’નું અપરનામ ‘ઉન્માદ’ હોય અને એ રીતે ‘વીણા’ના કર્તા શક્તિમદ્ર હોય; તે સંભવિત છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૯, અંક. ૧૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર-૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી-૧૯૯૨, પૃ. ૯૭-૧૦૦.

x સંસ્કૃત વિભાગ, બહાઉદ્દીન આર્ટ્સ કોલેજ, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧.

* ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત અધ્યાપકમંડળના જન્યુઆરી-૮૮ના અમરેલી મુકામે યોજાયેલ અધિ-વેશનમાં વંચાયેલ નિબંધ.

૧ Shastri S. Kuppuswami-વીણાવાસવદત્તમ્; Madras; 1931-આધારસ્થાન.

૨ શર્મા (ડૉ.) રયામ--સંસ્કૃત કે ઐતિહાસિક નાટક; દેશનાગર પ્રકાશન, જયપુર; પૃ. ૩૩૩.

૩ Adaval (Dr.) Niti-The story of king Udayana, The chowkhamba Sanskrit series office, Varanasi; 1970; first edition, P. Introduction XXVII

૪ શક્તિમદ્ર, આશ્વર્યચૂડામણિ :--પ્રથમોદ્ધ્રુ: સ્થાપના; Shri Balmanorama Press, Madras; 1933.

૫. Ibid.: Intro., pp. 16-7.

સ્વા ૧૩

‘વીણા’ને શક્તિભદ્રની રચના માની શકાય તેમ નથી. શક્તિભદ્ર ઇ. ૮મા શતકના અન્તમાં અથવા ૯મા શતકના આરંભમાં^૧ થયા છે. નાટકનાં શૈલી અને સ્વરૂપને જોતાં, આને આટલું અર્વાચીન મૂકી શકાય તેમ નથી. તેમ જ શક્તિભદ્રના કતાંપણા માટે બીજા કોઈ પુરાવા નથી.

આચાર્ય દંડી (ઇ. ૬૬૦-૬૮૦)^૭ના ‘અવન્તિસુન્દરી’નાં પ્રારંભિક પદોમાં એક આ છે—

શૂદ્રકેનાસકુઞ્જિત્વા સ્વચ્છયા સ્વચ્છધારયા ।

જગદ્ ભૂયોઽમ્યવઠઠ્ઠં વાચા સ્વચ્ચરિતાર્થયા ॥૮

‘શૂદ્રકે અનેકવાર સ્વચ્છ ખડ્ગની ધારથી જગતને જીતી લીધું અને પછી આત્મચરિતવાળી રચનાથી એને છાઈ વળ્યો’. શૂદ્રકની આત્મચરિતાત્મક રચના ‘વીણા’ હોય તે સંભવિત છે. આત્મચરિતનો અંશ ‘મૂચ્છકટિક’ કરતાં ‘વીણા’માં વિશેષ જણાય છે. ‘અવન્તિસુન્દરી-કથાસાર (૪-૧૭૭-૨૦૦)’માં^૮ આ વિગત છે—‘શૂદ્રકને રાજકુમાર સ્વાત સાથે શત્રુતા હતી. એકવાર તે વિદેશમાં કેદ થઈ ગયો. ત્યારે બન્ધુદત્ત વગેરે મિત્રોની મદદથી છૂટ્યો. ઉજ્જૈનમાં તેણે રાજકન્યા વિનયમતીને ઉદ્ધાનમાં જોઈ. બંનેની દષ્ટિ મળી અને અનુરક્ત બન્યાં. શૂદ્રક કન્યાને લઈને નગરમાંથી નાસી ગયો. શત્રુને હરાવીને મિત્રો અને પત્નીની મદદથી શાસન કર્યું.’ ઉદયનવૃત્તાન્ત સાથે આનું સામ્ય જોઈ શકાય છે.

શૂદ્રકનો સમય ઈ. પાંચમી-છઠ્ઠી સદી છે.^{૧૦} ‘વીણા’નો રચનાકાળ પણ ઈ. સ.ના આરંભિક શતકોનો જણાય છે.

દક્ષિણનાં નાટકોમાં સૂત્રધારકૃતારંભ અને ‘પ્રસ્તાવના’ને બદલે ‘સ્થાપના’ શબ્દ છે. દક્ષિણમાં ઉદયનનાટકોને ‘વત્સરાજચરિત’ કહેવાની પરંપરા છે. આ નાટકનું એક નામ ‘વત્સરાજચરિત’ છે. આ રીતે નાટક દાક્ષિણાત્ય જણાય છે. શ્રી જી. કે. ભટ્ટે^{૧૧} સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે કે શૂદ્રક દાક્ષિણાત્ય હતા.

૬ De S. K.—A History of Sanskrit Literature Vol. 1; University of Calcutta, Calcutta; 1964, second edition; p. 301, fn. 3.

૭ Kane P. V.—History of Sanskrit Poetics; Motilal Banarasidass, Delhi 6; 1961; third edition : p. 133.

૮ અવન્તિસુન્દરી—અનન્તશયન વિશ્વવિદ્યાલય, ત્રિવેન્દ્રમ; ૧૯૫૪.

૯ પાંડ (શ્રી) ચન્દ્રબલી—શૂદ્રક; મોતીલાલ બનારસીદાસ, બનારસ; ૧૯૫૪, પ્રથમાવૃત્તિ; પૃ. ૧૩-૪.

૧૦ ત્રિપાઠી (ડૉ) રમા શક્કર—મૂચ્છકટિકમ્; મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્લી ૭; ૧૯૭૫; પુનર્મુદ્રણ; પ્રાક્કથન, પૃ. ૧૮.

11 Bhat G. K.—Preface to Mṛcchakaṭika; The New Order Book Co., Ahmedabad; 1953; p. 188.

‘વીણાવાસવદત્તા’-કર્તાશિવનો પ્રશ્ન

૬૬

‘પદ્મપ્રાભુતક’ ‘મૃચ્છક’ અને ‘વીણા’—ત્રણેયમાં નાન્દીશ્લોક શિવનો છે. એક જ કર્તા હોય ત્યારે એનાં નાટકોના નાન્દીશ્લોકમાં આરાધ્યદેવ એક જ હોય છે. કાલિદાસનાં ત્રણેય નાટકોના નાન્દીશ્લોકમાં શિવ છે.

‘મૃચ્છક’માંથી જણાઈ આવતી શ્લોકની સાહિત્યિક વિશેષતાઓ—પ્રસાદગુણ, અસરકારક સંવાદો, મહદંશે અદીર્ઘ છંદમાં લખાયેલા વસ્તુને ઉપકારક પદો—આ નાટક ‘વીણા’માં પણ જોવા મળે છે.

ભારતીય ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે યુક્ત રાજ્યોના અન્ત પછી અને હર્ષવર્ધનના ઉદય પહેલાં કોઈ સાર્વભૌમ રાજ ન હતો અને રાજ્યો ચારિત્રભ્રષ્ટ હતા. ‘મૃચ્છક’માં આ રાજકીય સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ છે. આ નાટક ‘વીણા’માં પણ આ સ્થિતિનું સૂચન છે. પ્રમુખ સત્તા-કેન્દ્રો પ્રઘીત અને ઉદયન છે. પરંતુ ઉદયનને પ્રઘીતની સત્તા માન્ય નથી. બાકીના રાજ્યો દારૂડિયા, મૂર્ખ, જુગારી, ધાતકી, ધર્ષાળુ અથવા કરપોક છે.

આ રીતે નાટક ‘વીણાવાસવદત્તા’ના કર્તા શ્લોક હોય; તે વધુ સંભવિત લાગે છે.

OUR LATEST MONUMENTAL PUBLICATIONS

RAJPUT PAINTING : 2 Vols.—ANAND K. COOMARASWAMY,

—with a Foreword by KARL J. KHANDALAVALA

pp. 108 text. 7 Multi-coloured plates, 96 plates, Delhi, 1976 Cloth Rs. 500

A valuable guide to understand Rajput Painting of the 14th Century A.D.; the book portrays the popular religious motifs and offers information on Hindu Customs, Costumes and Architecture.

A HISTORY OF INDIAN PHILOSOPHY : 5 Vols.—S. N. DASGUPTA

pp. 2,500; Delhi, 1975; Rs. 200

A comprehensive study of Philosophy in its historical perspective. The author traces the origin and development of Indian Philosophy to the very beginnings, from Buddhism and Jainism, through monistic dualistic and pluralistic systems that have found expression in the religions of India.

THE HINDU TEMPLE : 2 Vols.—STELLA KRAMRISCH

pp. 308, 170 (text) + 81 plates, Delhi, 1976, Cloth Rs. 250

The work explains the types of the spiritual significance of the Hindu Temple architecture, traces the origin and development of the same from the Vedic fire altar to the latest forms, discusses the superstructure, measurement, proportion and other matters related to temple architecture.

TAXILA : 3 Vols.—SIR JOHN MARSHALL

pp. 420, 516, 246 plates, Delhi, 1975, Cloth Rs. 400

The book records the political and cultural history of N. W. India (500 B.C.—A.D. 500), the development of Buddhism, the rise and fall of political powers—Aryans, Greeks, Sakas etc. and illustrates the archaeological remains by 246 photographs.

JAIN AGAMAS : Volume 1 Acaranga and Sutratkanga (Complete)

Ed. by MUNI JAMBU VIJAYAJI, pp. 786; Delhi, 1978, Cloth Rs. 120

The volume contains the Prakrit Text of the two agamas, Exposition by Bhadrabahu in Prakrit, the Sanskrit Commentary by Śīlāṅka, Introduction Appendices etc. by Muni Jambu Vijayaji Maharaja.

ANCIENT INDIAN TRADITION AND MYTHOLOGY (in English translation) (Mahā-

purāṇas)—General Editor: PROF. J. L. SHASTRĪ. App. In Fifty Volumes Each Vol. Rs. 50

Postage Extras pp. 400 to 500 each Vol.: Clothbound with Gold Letters and Plastic Cover.

In this series 12 Vols. have been published: Clothbound with Gold letters. Vols. 1-4 Śiva Purāṇa; Vols. 5-6 Liṅga Purāṇa, Vols. 7-11 Bhāgavata Purāṇa, Vol. 12 Garuda Purāṇa (Part I).

INDIA AND INDOLOGY: Collected Papers of PROF. W. NORMAN BROWN—Ed. by PROF.

ROSANE ROCHER: pp. 38 + 304, Cloth Rs. 190

The book contains important contributions of Prof. W. Norman Brown to Indology: Vedic Studies and Religion, fiction and folklore, art and philology, the book contains a biographical sketch of Prof. Norman Brown and a bibliography of his writings.

ENCYCLOPAEDIA OF INDIAN PHILOSOPHIES: Ed. KARL H. POTTER Vol. I Biblio-

graphy. pp. 811, Rs. 80, Vol. II Nyāya Vaisesika, pp. 752, Rs. 150

This is an attempt by an international team of scholars to present the contents of Indian Philosophical texts to a wider public. Vol. I contains the Bibliography of the works on Indian Philosophies. Vol. II gives a historical resume, nature of a philosophical system and summaries of works beginning from Kāṇāda.

SERINDIA : Demy Quarto, Vols. I-III Text, Appendices, Indices, Illustrations 545, (pp. 1

1580); Vol. IV Plates 175, Vol. V Maps 94 (Shortly)

This book is based on a report of explorations carried out by Sir Aurel Stein in Central Asia and Western most China and contains scholarly analysis of the finds by experts in their respective fields.

PLEASE WRITE FOR OUR DETAILED CATALOGUE

MOTILAL BANARSIDASS

Indological Publishers and Booksellers

Bungalow Road, Jawahar Nagar, DELHI-110007 (INDIA)

સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં

આધુનિકતાવાદી વલણો

અજિત ઠાકોર*

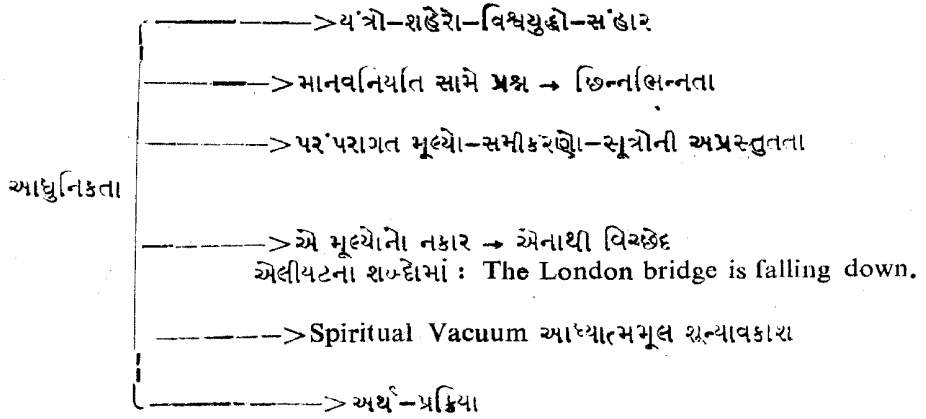
૧૯મી સદીના મધ્યભાગે યુરોપ—અમેરિકામાં આધુનિક સંવેદના તત્વચિંતન અને સાહિત્યમાં પ્રકટવા લાગી. એના મૂળમાં પરંપરાવિરોધ રહેલો છે. આધુનિક સંવેદના યાંત્રિકરણ અને શહેરીકરણની સમસ્યાઓમાંથી ઉદ્ભવી અને યુદ્ધો—વિશ્વયુદ્ધોથી અણિયાળી બનતી ગઈ. Virginia Woolf કહે છે કે On or about December 1910 human nature changed.

યાંત્રિકરણ, શહેરીકરણ, વિશ્વયુદ્ધો અને અકલ્પ્ય માનવસંહારને પરિણામે માનવનિયત (Human Condition) ના પ્રશ્નો ઊભા થયા. પરંપરાગત સામાજિક—ધાર્મિક મૂલ્યો પાસેથી એનાં ઘાઈ સમાધાનો કે ઉકેલો ન મળ્યા. પરંપરાગત મૂલ્યવ્યવસ્થાની અપ્રસ્તુતતાનો અનુભવ થતાં આધુનિકોએ તેને નકારી કાઢી. બધા જ રેડીમેઈડ સરળ સમીકરણોનો છેદ ઊડી ગયો. એટલે માનવઅસ્તિત્વનો અર્થ ખોજવાની જવાબદારી વ્યક્તિ પર આવી પડી. આ મથામણમાંથી આધુનિક ચેતનાનો ઉદ્ભવ થયો. નિત્સેએ God is dead કહી ધર્મરમૂત્યુની ઘોષણા કરી એ એનું પ્રતીક છે.

પરંપરાની નિરૂપત નૈતિક સમસ્યા સાથે છે તો આધુનિક સંવેદનાની નિરૂપત અધ્યાત્મિક સમસ્યા સાથે છે. કામુ કહે છે તેમ What distinguishes modern sensibility from classical sensibility is that the latter thrives on moral problems and the former on metaphysical problems. (Literary Modernism P. 18.) આધુનિક દૃષ્ટિબિંદુના પાયામાં the human lot is inescapably problematic—માનવનિયત અનિવાર્યતા સમસ્યાયુક્ત છે—એ ગૂઢીત રહેલું છે. આધુનિક સંવેદનાના ઉદ્ભવ—વિકાસની પ્રક્રિયા કંઈક આવા આલેખ દ્વારા દર્શાવી શકાય :

‘સ્વાધ્યાય’ પુ. ૨૯, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર, ૧૯૯૧-
ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨, પૃ. ૧૦૧-૧૧૦.

* સંસ્કૃત વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, ૩૮૮ ૧૨૦.

આવી સમસ્યા નડતી નથી, સભાન નથી.	સમસ્યા નડે છે પણ સરળ ઉકેલ શોધી લે છે.	સમસ્યા નડે છે તેથી આત્મહત્યા કરી લે છે.	સમસ્યા નડે, મુકાબલો કરે, અવઢવમાં જીવે.
પશુ	આધ્યાત્મિક પલાયનવાદી	ભૌતિક પલાયનવાદી	

આમ માનવનિર્ધારસંદર્ભે મનુષ્ય ચાર પ્રકારે પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરે છે. ૧. અસ્તિત્વનો શો અર્થ છે તેની સભાનતા જ જોનામાં ન જન્મે. આવી ચેતનાબધિર વ્યક્તિ પશુ છે. ૨. એનો સરળ ઉકેલ પરંપરાગત મૂલ્યોમાંથી મેળવી લે. આવી વ્યક્તિ આધ્યાત્મિક પલાયનવાદી અને પોકળ hollow man છે. ૩. એનો જવાબ પરંપરાગત મૂલ્યોમાંથી ન મળતાં હતાશ થઈ આત્મહત્યા કરી લે. એ વ્યક્તિ સ્થૂળ અર્થમાં પલાયનવાદી છે. ૪. એનો મુકાબલો કરી માનવઅસ્તિત્વનો અર્થ જોજવાનું ઉત્તરદાયિત્વ સ્વીકારે પરિણામે. સતત અવઢવમાં, અ-સુખમાં-discomfort-માં જીવે તે નિતસેની દૃષ્ટિએ સાચુકલો માણસ. ખીજી રીતે કહીએ તો men learn to find comfort in their wounds.

આધુનિક ચેતનાનું મુખ્ય લક્ષણ તે પરંપરા સામેનો વિદ્રોહ. એ તત્કાલીન સંસ્કૃતિ, ધર્મો, મૂલ્યવ્યવસ્થા અને ઔદિકતાને નકારે છે. ઈરવીંગ હો આધુનિકતાનાં લક્ષણોની વિશદ પ્રયા કરે છે : (૧) આવાં ગાર્દ વલણ આધુનિકતાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. એમાં સર્જક ભાવકને રીઝવા માટે લખવાના છુર્ઝવા ખ્યાલને ફગાવી દે છે. આક્રમક સંરક્ષણાત્મકતા, આત્મિક આત્મસભાનતા, પયગંબરી વલણ અને એકાકીપણાનું આળ આવાં ગાર્દની મુખ્ય ખાસિયતો છે. (૨) આધુનિકતા જીવનદર્શન વિશે જુદું વલણ લે છે. કામુના મતે પરંપરાગત સંવેદના નૈતિક પ્રમસ્યાઓ સાથે તો આધુનિક સંવેદના આધ્યાત્મિક પ્રમસ્યાઓ સાથે કામ પાડે છે. એમાં માનવજાતિની નિયતિમાં અશ્રદ્ધાનું પ્રબળ વલણ જોવા મળે છે. એમાં સામાજિક ચેતનાને સ્થાને વ્યક્તિક ચેતના અને તેના અનુભવનો મહિમા થયો છે. (૩) આધુનિક સંવેદનામાં પ્રકૃતિપ્રેમ અને રતિ કેન્દ્રચુત છે, બધે અવગણના, તિરસ્કાર પામે છે. યાંત્રિક સંસ્કૃતિ અને વિરતિનું બાલેખન થાય છે. એમાં કુત્સિતતા બાલેખનનો મહિમા થાય છે. આધુનિકો ઉદાત્ત વિષયવસ્તુને

સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી વલણો

૧૦૩

કારણે જ કળાકૃતિ મહાન બની જાય છે, એ માન્યતાને ફગાવી દે છે. (૪) આધુનિકતા આદિમતા તરફ વળવા તાક છે. એ સંસ્કારિતા, શિષ્ટતાને તરસ્કારી પ્રાકૃત મનોવલણોને નિઃસંકોચ પ્રકટ કરે છે. એ નાગરી નૈતિકતાનો ઉપહાસ કરે છે. (૫) અસ્તિત્વના હેતુની યોગ્ય માટેની મથામણ અને એ મથામણની નિહિલીસ્ટ વોઈડ-નાસ્તિમૂલ શૂન્યતામાં પરિણતિરૂપ નાસ્તિવાદ (Nihilism) આધુનિકતાનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. (૬) કૃતિની સ્વાયત્તા તથા પ્રતીકવાદ, કલ્પનવાદ, અતિવાસ્તવવાદ આધુનિકતાની કળાગત વિભાવનાને અનુલક્ષે છે. આધુનિકોને મતે કૃતિ સ્વયંપર્યાપ્ત છે. એ જીવનદર્શન કે ભાવકના પ્રતિભાવથી નિરપેક્ષ છે. એમાં સર્જક પ્રતીક કલ્પન આદિથી સંકુલ અને દુર્બોધ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે. સર્જક ચેતનાના અધસ્તરોમાં ડૂબકા મારી અતિવસ્તુની અનુભૂતિ અને તેની ઓટોમેટીક રાઈટીંગ દ્વારા અભિવ્યક્તિ પાળુ કરતો હોય છે. આ જ સંદર્ભે આધુનિકતા પરંપરાગત કળાનિયમોને ફગાવી દે છે. એ અતંત્રતાનો આશ્રય લે છે. પ્રયત્ન પ્રયોગવાદી વલણ અને એને પરિણામે પરંપરાગત સાહિત્યસ્વરૂપો, શૈલીઓમાં તોડફોડ, એમનું સંકરણ અને નૂતન અભિવ્યક્તિસ્વરૂપોની ઉદ્ભાવનાનો આવેશ એમાં જોવા મળે છે. (૭) કુત્સિત, આઘાતક અને દુર્ગ્રાહ અભિવ્યક્તિ આધુનિક સર્જકતાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. આધુનિક સર્જક જાણી કરીને પ્રાચીન સંસ્કૃતના સંરક્ષકો માટે દુર્ગ્રાહ બની જાય છે. એ ભાવકને મુગ્ધ કરી દે તેવા વિષયો પસંદ કરે છે. ભાવકે પાળેલી પંપાળેલી લાગણીઓ સામે એ ભય જીભો કરે છે. આનો આશય ભાવકના સ્ટોક રીસપોન્સ-રૂઢ પ્રતિભાવ-ને તોડવાનો છે. એ જોવા, અનુભવવા અને અભિવ્યક્ત કરવાની અંધારી ગયેલી ધરેકને તોડી નાંખે છે. એ પોતાની પાળુ કોઈ ધરેક જીભી થવા દેતો નથી. એની ભાષામાં પાળુ બરછટપાણું, કુત્સિતતા અને આઘાતક શબ્દ-અર્થસંયોજનો જોવા મળે. એ પરંપરાગત છંદ-લયને, અલંકારયોજનાને ફગાવી દે છે. (૮) આધુનિક પરંપરાના સર્વશૂન્યસંપન્ન નાયકની સામે Anti-hero વિ-નાયક રજૂ કરે છે. આ વિ-નાયક નિશ્ચિન્ન થઈ ગયેલા, ચહેરા ખોઈ ખેડેલા, જંતુ બની ગયેલા આધુનિક માનવને રજૂ કરે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી વલણો કયાં કેવી રીતે ભાતે પ્રકટ્યાં છે એનો વિચાર કરતાં પહેલાં ‘આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય’ની વિભાવના સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે. જગન્નાથોત્તર સાહિત્યને શ્રી રામજી ઉપાધ્યાય ‘આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય’ તરીકે ઓળખાવે છે. ‘આધુનિક’ અને ‘સમકાલીન’, ‘સાંપ્રત’ કે ‘અર્વાચીન’ વચ્ચે રહેલો ભેદ ભૂલવા જેવો નથી. ‘આધુનિક’ કે ‘આધુનિકતાવાદી’ સંજ્ઞા પશ્ચિમમાં Modern કે Modernist Literature માટે વપરાય છે. ‘આધુનિકતા’ પશ્ચિમમાં યાંત્રીકરણ, શહેરીકરણ અને વિશ્વયુદ્ધોને કારણે પ્રકટેલી ‘વિશિષ્ટ સર્જકચેતના’ માટે રૂઢ થયો છે. જ્યારે ‘સમકાલીન’, ‘સાંપ્રત’ સંજ્ઞા સમયની દૃષ્ટિએ હમણાં રચાતા સાહિત્ય માટે વપરાય છે. Irving Howe ‘સમકાલીન’ અને ‘આધુનિક’ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતાં કહે છે કે, where the contemporary refers to time, the modern refers to sensibility and style, and where the contemporary is a term of neutral reference, the modern is a term of critical placement and judgement. (Literary Modernism P. 12-13)

જગન્નાથ પછી ૨૦મી સદીના આરંભ સુધી રચાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રશિષ્ટ અને પરંપરાગત સંવેદના જોવા મળે છે. એ પછી સ્વાતંત્ર્ય સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાજકીય અને સામાજિક સલાનતા પ્રકટતી જોવા મળે છે અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી વલણો અલ્પમાત્રામાં પણ નિશ્ચિતપણે દેખાવા લાગે છે. જો કે સાંપ્રત સંસ્કૃત સર્જકચેતના મહદંશે તો પરંપરાબદ્ધ જ લાગે છે. એનું કારણ પણ સમજાય તેવું છે. સાંપ્રત સંસ્કૃત સર્જકચેતના પર સંસ્કૃત જેવી અતિપ્રાચીન ભાષાની સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યભરી પરંપરાનો અતિશય પ્રભાવ હોય તે સ્વાભાવિક પણ છે. તેથી જ સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાલીન સંસ્કૃત સર્જકો ભારતીય સંસ્કૃત, ધર્મ અને સંસ્કૃત ભાષાની ઉપેક્ષા કે ઉન્મૂલનથી જે અવસાદ, નરાશ્ય અનુભવે છે તેવો આજના માનવની કરુણ નિયતિથી નથી અનુભવતા. એ આજના નિશ્ચિદ્ધ, છિન્નલિન્ન, જટુલસંદર્શ, હતાશ અને ઉખડી ગયેલા માનવની નિયતિથી અપવાદ બાદ કરતાં વિમુખ થઈ ગયો છે. સર્જકની આવી એકદંડિયા મહેલમાં પૂરાઈ રહેવાની શાહમુગી વૃત્તિ સાંપ્રત સર્જક સામે પડકાર ઊભો કરે છે. સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સામાજિક ચેતનાનો સ્વાતંત્ર્યપૂર્વે હતો તેટલો જ દાબ આજે જોવા મળે છે. વ્યક્તિચેતના યુરોપીય અને ભારતીય ભાષાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો તે પરિધ પર ક્યાંક ક્યાંક જ દૃશ્યમાન થાય છે, આથી આજે રચાતા સંસ્કૃત સાહિત્યનો સ્વદંપાંશ જ ‘આધુનિક’ નામને પાત્ર છે.

અહીં આધુનિકતાવાદી વલણો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેવી રીતે-ભાતે પ્રકટ્યાં છે, તે દર્શાવવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. હર્ષદેવ માધવ, રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી, કેશવચંદ્ર દાસ, રાજેન્દ્ર મિશ્ર, શ્રીનિવાસ રથ, પુષ્પા દીક્ષિત આદિ અનેક સર્જકોમાં આધુનિકતાવાદી વલણો વત્તાઓછા અંશે જોવા મળે છે. અહીં આધુનિકતા સાથે એક સર્જકવિશેષની સર્જકતાનાં વલણો પણ સુઅચિત-રૂપે વ્યક્ત થાય એ માટે શ્રી હર્ષદેવ માધવમાંથી ઉદાહરણો લીધાં છે. સહદયો અન્ય સર્જકોમાં પણ આ વલણો પ્રમાણિત કરશે, એવી આશા છે.

પરંપરાગત કવિ ચિત્તમાં અગૂર્ત, હવાઈ રીતે માનવીની શોધ કરે છે. કઠોર વાસ્તવિકતાથી પલાયન થવાનું એનું વલણ છે. તો આધુનિક કવિ કઠોર વાસ્તવથી હતાશ, છિન્ન બનેલા માનવની કરુણ નિયતિની મુખોમુખ થવાનું સાહસ કરે છે :

बाउलभक्तः मनसो मनुष्यं अन्विष्यति ।

अहं

भटीयालीविषादसंगीते.....॥ (र. ज. शि. पृ. ૧૫)

પરંપરાગત કવિ અને આધુનિક કવિના દષ્ટિકોણમાં રહેતો આ ભેદ પરંપરાને ફગાવી દેવાનો કવિવલણનો સૂચક છે. આધુનિકતાનું પરંપરાવિચ્છેદરૂપ પ્રમુખ લક્ષણ અહીં દર્શિતોચર થાય છે.

પરંપરાગત કવિ નગ્ન અને કુતિસત વર્તમાન સામે શાહમુગી વૃત્તિથી પીઠ ફેરવી નૈતિક મૂલ્યોમાં સમસ્યાનું સરળ સમાધાન શોધે છે. એ આધ્યાત્મિક આત્મહત્યા કરી લેનારો ભાગેડુ અને પોકળ છે. આધુનિક કવિ કુતિસત વર્તમાનને ઉવેખતો નથી. એ એનો મુકાબલો કરે છે. હર્ષદેવ પરંપરાગત કવિની શાહમુગી વૃત્તિને ઉપહાસના કાકુ વડે ઉઘાડી પાડે છે :

સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી વલણો

૧૦૫

કલકતા-સોનાગાચ્છીવાસિન્યા:

વેશ્યાયાઃ/જજ્ઞા/ન દૃષ્ટા દ્વીપેન

અતો દ્વીપો નિવસતિ સહર્ષ દ્વીપે । (ર. જ. શિ. પૃ. ૪૦)

આધુનિક કવિ યુદ્ધ આદિની વિભીષિકાએ પરંપરાગત મૂલ્યવ્યવસ્થાની પ્રસ્તુતતા સામે ઊભો કરેલો પડકાર પ્રમાણે છે. એ આ ખોખલી અને અપ્રસ્તુત પરંપરામાં શ્રદ્ધા રાખી શકતો નથી. યુદ્ધમાં માણસ કે શહેરો કે સંપત્તિ જ નથી બચત; શાંતિ, કારણ્ય જેવાં મૂલ્યો અને માતૃપ્રેમ જેવા ભાવો પણ બળી જાય છે :

દાધનગરશ્રિયં/-દગ્ધશાન્તિ/-દન્ધકારણ્યં

-દગ્ધસજ્જનશ્વાસં/-દગ્ધમાતૃહૃદયાનિ/પ્રતિ

કાનિ વચનાનિ ? /કાનિ વચનાનિ ? /કાનિ ? કથય...(ર. જ. શિ. પૃ ૮)

આધુનિક કવિનો નિર્વેદ અને નિર્ભ્રાન્તિ પ્રશ્ન-ઉપાલંભતા કાકુમાં અભિવ્યક્ત થાય છે, તે આસ્વાદ્ય છે.

આધુનિક કવિ માનવના અભાવભર્યા જીવનને, અની શૂન્યતાને કાવ્યનો વિષય બનાવે છે. પરંપરાગત કવિમાં જેવા મળતા ખોખલા આશાવાદને સ્થાને આધુનિક કવિનું વલણ માનવની કરુણ નિયતિ આદર્શ કે આશાવાદના વાદા પહેરાવ્યા વિના રજૂ કરવાનું છે. આ નૌરાશ્ય જ એને પોતીકી સમસ્યા સાથે જૂઝતો સાચકલો માણસ બનાવે છે. આધુનિકતાને અભિમત Anti-Hero વિનાયક હર્ષદેવે 'ઊંટ'ના પ્રતીક દ્વારા રજૂ કર્યો છે :

ઉષ્ટ્રસ્ય જીવનરેખા રણમ્ ।

ઉષ્ટ્રસ્ય લગ્નસ્થાને સૂર્યાતપઃ ।

ઉષ્ટ્રસ્ય અષ્ટમે સ્થાને મૃગતૂળ્લાઃ ।

ઉષ્ટ્રસ્ય ષષ્ટિલેલ્લે

વિઘાતા લિખિતાઃ સર્જુરવર્જુરથુવરાઃ । (ર. જ. શિ. પૃ. ૩૫-૩૬)

અહીં આધુનિકતામાં જેવા મળતો Tragi-Farce કરુણગર્ભ ઉપહાસ આધુનિક સંસ્કૃત કાવ્યનો એક આગવો સ્વાદ પ્રકટાવે છે.

આધુનિક કવિ વિચ્છેદની અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરે છે. પરંપરાગત સાહિત્યમાં વિચ્છેદનું નિરૂપણ થતું હતું. પરંતુ તે વિચ્છેદ અવાન્તર સ્થિતિરૂપ હતો. બદલે એ અંતિમ મિલનને પરિપૂર્ણ બનાવવાના સાધનરૂપે યોજાતો હતો. આધુનિક કવિમાં એ અંતિમ, આત્મીય અને કાયમી સ્થિતિરૂપે આવે છે. તેથી એ માનવનિયતિ બની રહે છે. હર્ષદેવના જીર્ણવિષ્ણુસ્ય ગીતમ્ કાવ્યનું શીર્ષક આધુનિક સંસ્કૃત કવિતામાં પ્રવેશલા નવા વિષયો અને નવા દૃષ્ટિકોણને સૂચવી દે છે. પરંપરાગત કવિના પ્રકૃતિપ્રેમ સામે આધુનિક કવિના પ્રકૃતિ તરફના વલણ વચ્ચેનો ભેદ પણ અહીં જેવા મળે છે.

સ્વા ૧૪

हे द्विज ! त्वमपि अतोऽसि दूरे
कृत्वा मामिह नष्टम् ।
कृत्वा मामिह नष्टम् ।

हे गतिमय ! न च पुनर्निवर्त्य
व्यथितमहं खलु दृष्टम् । (र. ज. शि. पृ. ૩૪)

આધુનિક કવિ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સામે શંકા ઊઠાવે છે. એ ઇશ્વરે કરેલી આ સૃષ્ટિની રચના પાછળ દેખાતી અસંગતિ સામે પણ પ્રશ્ન ઊઠાવે છે. ભલે આપણો કવિ ઇશ્વરમૃત્યુ સુધી ન પહોંચ્યો હોય પણ એને ઇશ્વર ક્યારેક રજૂ જેવો જાત, મૃગતૃષ્ણિકા જેવો લાગેલો, પોકળ અને આસુરી તત્ત્વ તો લાગ્યો જ છે :

(૧) અસ્તિ । / નાસ્તિ ॥ / અપરિમિતસમુદ્રઃ । / મૃગતૃષ્ણિકા ॥ /
રજ્જુઃ । / સર્પઃ ॥ (ર. જ. શિ. પૃ ૪)

(૨) ત્વયા નિમિત્તં વિશ્વમેતન્નં સૌખ્યમ્ ।

મધુ નૈવ પાત્ર ચ સૃષ્ટં તથાપિ ॥ (ર. જ. શિ. પૃ. ૨૪)

ઇશ્વર (વશીની આ અવદય પણ આધુનિકતાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે.

આધુનિક કવિ યાંત્રીકરણ અને શહેરીકરણથી સર્જાયેલા અમાનવીયકરણ Dehumanizationને અનુભવે છે. શહેરના વિસંગતિભર્યા જીવનથી માણસનો ચહેરો ભૂંસાઈ ગયો છે. એની જુગુપ્સા જગવતી કદર્યાતા આધુનિક કવિતામાં અનેક પ્રકારે પ્રકટ થઈ છે :

संकेतरहितं पत्रं भूत्वा/अहं निवसामि तव नगरे अलकनभ्दे !

शाकिनीवत् प्रस्खलन्ति बसयानानि ।

कीटशलभतुल्या नागरकाः । / शूकरदन्तसमः टचबलाइटप्रकाशः ।

गदपक्षवत्...विस्तीर्णोः मार्गः ।

ऋक्षरोमराजिसमो मिलधूमः । उलूकवर्णं तमिस्रम् । (ર. જ. શિ. પૃ. ૨)

માનવગૌરવનો લોપ થતાં માણસનું જાતુ ખતી જવું એ આધુનિકતાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. એ જ રીતે નગરની ભયાનક અને બિભત્સ સૃષ્ટિનું પણ અહીં સૂચન થયું છે.

આધુનિક સર્જકચેતના આ ખોખલી, નખુંસક, સુષ્ક સુષ્ક અને બિભત્સ નાગરીવૃત્તિ સામે વિદ્રોહ કરી આદિમતા તરફ વળે છે. આદિમતા તરફ પ્રયત્ન આકર્ષણ અને પ્રાકૃત પ્રતિભાવોની છોછ વિના અભિવ્યક્ત આધુનિક સાહિત્યનું એક પ્રયત્ન વલણ છે :

(૧) समुद्रः/जिप्सीयुवतिपृष्ठवेशसमोऽनावृत्तः ।

ताविककन्यावक्षःस्थलसदृशो रोमाञ्चकः ।

(૨) मसाईकन्यका वर्णं इवान्धकारः ।

वृक्षशाखासु/अन्धकारो विसर्पति सर्पवत्...(ર. જ. શિ. પૃ. ૧૮)

આધુનિક સર્જક ચેતનાના અધસ્તલોમાં ડૂબકી મારવાનું સાહસ કરે છે. આપણા ચેતનાનો ઘણો મોટો વિસ્તાર સ્વપ્ન આદિમાં પ્રકટતો હોય છે. આપણી બાહ્ય ચેતના તો આપણી

સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી વલણો

૧૦૭

સમગ્ર ચેતનાના નાનકડા અંશરૂપ હોય છે. આધુનિક કવિ તર્કથી ન પકડાતા સ્વપ્ન આદિમાં (અભિમિલરૂપે દેખાતા અતિવાસ્તવને તાગવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. પશ્ચિમમાં જેવા મળતી સરસીવદ કવિતા રચવાના પ્રયાસો આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ થયા છે :

કેનાપિ ષટિકાયન્ત્રસ્ય સ્નાનાગારે

જલપ્રવાહો મુક્તઃ

બાથટબજલં બહિરાગચ્છતિ । (સામ્મનસ્યમ્ ૫૧, ૫૨, પૃ. ૨૩)

હર્ષદેવ અહીં રોગભ્રમની અનુભૂતિને સમયજળના અસ્તિત્વમાંથી વહી જવા રૂપે એક કલ્પન દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. જાગૃતિ અને તંદ્રાના સંધિકાળે આંખમાં પ્રવેશતાં સ્વપ્ન એ નાવીન્ય-પૂર્ણ આશ્લેષ કલ્પન દ્વારા રજૂ થાય છે :

સ્વપ્નેષુ/સાનમેરિનો નગરસમં । કિઞ્ચિત્ સ્વપ્નં

પર્વતનિતમ્બભાગસદૃશં નેત્રયોઃ પદ્મસુ પ્રવિશેત । (ર. જ. શિ. પૃ. ૧૯)

આધુનિક સંસ્કૃત કવિચેતના દેશ-કાળ ભાષાના સીમાડા તોડી વિશ્વચેતના સાથે સંધાન રચવા મથે છે. વિશ્વનાં વિવિધ નગરો, ભાષાઓ, વ્યક્તિઓ, સાહિત્ય અને દંતકથાઓના સંદર્ભો રોપીને સર્જકચેતનાને વિસ્તારવાનું સાહસ સ્પૃહણીય છે :

(૧) આલ્બેરકામુચિત્રિતઃ/હિતરજનોસ્તિ (Out-sider)

દ્વિપો જલવિશ્વે । (ર. જ. શિ. પૃ. ૪૦)

(૨) ઓ હરિશ્ચો-નવલિકાયા/આસન્નમૃસ્યુબાલિકાયાઃ/

પુરતઃ જ્ઞાનિલપ્રચ્છન્નપેટસંહૃતિષુ/નિશ્ચલમન્તિમં પર્ણ

(કામં ભવેદાલિખિતમેવ) મન્યેઽહં દ્વીપમ્ । (ર. જ. શિ. પૃ. ૪૦)

(૩) સિકતાઃ/નૂરજહાંશરીરમિવ પરિવર્તિતમ્ (ર. જ. શિ.)

હર્ષદેવ મિસ્રદેશે, જાપાનદેશે, નગોનગરી-ટાંજાનિયાવનમ્ માં દેશકાળના તો ગ્રીક પ્રેમદેવો એફ્રોડીટી કે મેઘાલયના ' કાથા આગાના ' મહાકાવ્યમાં આવતા જે ભાષ્યોની દંતકથાથી ભાષા-સંસ્કૃતિના સીમાડા પણ ઓળંગે છે.

આધુનિક સંસ્કૃત કવિતામાં ગઝલ, સોનેટ જેવા અન્ય ભાષાના કાવ્યપ્રકારોને પ્રવેશ કરાવવાનું વલણ પણ આધુનિક છે. આધુનિક સર્જક મુક્તક, લહરી, સ્તોત્ર જેવા પરંપરાગત કાવ્યપ્રકારોને છોડી દે છે. એ છંદના ઝાંઝરથી ભ્રમિકવિતાને મુક્ત કરી અભિવ્યક્તિની મોકળાશ માટે મથે છે. આમ તો પરંપરાગત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ' ગદ્ય 'માં લખાયેલી રચના કાવ્ય જ ગણાતી આવી છે. છતાં એકાદ ભાવ-ભિમિને અભિવ્યક્ત કરવા માટે અછાંદસની યોજના તો સ્પષ્ટ રીતે આધુનિક કાળમાં, પશ્ચિમની અછાંદસ કવિતાના પ્રભાવથી જ થતી જેવા મળે છે.

આધુનિક સંસ્કૃત કવિએ પરંપરાગત નિરૂપણરીતિને સ્થાને આધુનિક રીતિઓ યોજી છે. એ સંદર્ભે હર્ષદેવનું ' નવીસમુદ્રયોઃ telephone talk ' કૃતિ ટેલીફોન ટોકના રમતિયાળ જીવંત

૧૦૮

અભિત ઠાકોર

વાતચીતના લયને જે રીતે યોજે છે તે ધ્યાન ખેંચે છે. સંસ્કૃતમાં જાણીતી આકાશભાષિતરૂપ રીતિથી એ જુદી છે.

આધુનિકતાનું એક લક્ષણ સાહિત્યસ્વરૂપો, અભિવ્યક્તિરીતિઓમાં જેમ ભાંગફેડ કરવાનું છે તેવું જ ભાષામાં ભાંગફેડ કરવાનું છે. તર્કશાસિત વાક્યવિન્યાસોને તોડીફેડી અતર્કનો પ્રવેશ તથા ભાષામાં વિભાષી શબ્દોને બળપૂર્વક દાખલ કરી તેના સંકેતોને અસ્તવ્યસ્ત કરવાનું પણ આધુનિક સર્જકોનું વલણ રહ્યું છે. હર્ષદેવની બલાત્કાર, રોગમ્મમ, યન્ત્રાણિ જેવી સરરીયલ કવિતામાં તર્કશાસિત વાક્યવિન્યાસોની તોડફેડ કરી અધસ્યેતનાને આકારવાની મથામણ થઈ છે. ભાષાની નાદગત સમૃદ્ધિ આધુનિક નગરજીવનની વિધ્વંસકતાને પ્રકટાવવા કવિઓ યોજે છે :

કચડક કચડક મચડક કચડક...ભુકસુક રુકમુક
હુહુહુ કડકડ કચક હાહા કચડક કડકડ મકસુક
કચત્ક પિષ્ટાઃ રુકસુક પિષ્ટાઃ

વયં ચ પિષ્ટાઃ વયં ચ ભુકસુક.....(સામ્મનસ્યમ્ ૫૧-૫૨, પૃ. ૨૨)

અહીં યંત્રથી કચડક ભીંસાતા-પીસાતા અને અંતે યંત્રરૂપ બની જતા આધુનિક માનવની કઠોર નિયતિને કર્કશ વર્ણુઆવર્તન દ્વારા મૂર્ત કરી છે.

આધુનિક સંસ્કૃત સર્જક અન્ય ભાષાઓની પંક્તિઓ કૃતિમાં નિઃસંકોચ ઉતારે છે. ભાષાશુદ્ધિના આગ્રહને અવગણી એ અનેક ભાષાઓમાંથી શબ્દોને સંસ્કૃત ભાષામાં ઈન્જેક્ટ કરે છે :

- (૧) કોથાય પાષો તારે/આમાર મનેર માનુષ જેરે । (ર. જ. શિ. પૃ. ૧૫)
- (૨) નાઈલોનસ્પર્શમસૃણાઃ સિકતાઃ ।
- (૩) ટચૂબલાઈટટેજસા પશ્યામિ ।
- (૪) શબરકન્યકાયા વર્ણસ્ય । ‘ક્ષેરોક્ષ’છવિરસ્તિ । દ્વીપવર્ણઃ । (ર. જ. શિ. પૃ. ૪૦)

એ અભિપ્રેત અર્થ વ્યક્ત કરવા ટાઇપોગ્રાફીનો પણ ઉપયોગ કરતાં ખંચકાતો નથી.

આધુનિકતાનું એક વલણ સાહિત્યની સંકુલ દુર્બોધિ સૃષ્ટિ રચવાનું છે. સર્જક પ્રતીક, કલ્પનો, પુરાકલ્પનો દ્વારા સંકુલ, અપરિચિત અને દુર્બોધિ સૃષ્ટિ રચે છે. ઉપ્પૂ જેવી કવિતા પ્રતીકકવિતાનું વિદાહરણ છે. એ જ રીતે વિશ્વની વિવિધ સંસ્કૃતિમાંથી પુરાકલ્પનો પણ હર્ષદેવની કવિતામાં જોવા મળે છે. આધુનિક સર્જક ભાવકની પંપાળાયેલી, પોષેલી લાગણી સામે લય જીભો કરે છે. એ ભાવકના પ્રતિભાવની પરવા કર્યા વિના સર્જન કરી કળાની સ્વાયત્તતાનો પુરસ્કાર કરે છે. હર્ષદેવની સંવેદના, અભિવ્યક્તિ અને ભાષા બદ્ધ નુચિવાળા સંસ્કૃત ભાવકો સામે પડકાર જીભો કરે છે.

સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી વલણો

૧૦૬

૪

આમ સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી વલણો કયાંક જ અપવાદરૂપે જોવા મળે છે. પરંતુ જ્યાં જોવા મળે છે ત્યાં એનાં ઘણાંખરાં લક્ષણો પ્રખળપણે અભિવ્યક્ત થાય છે. પશ્ચિમમાં તો આધુનિકતાનું આંદોલન લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે. હવે ત્યાં Post-Modernismનો સંચાર થવા લાગ્યો છે.

આ સંદર્ભે સંસ્કૃત જેવી જ પુરાતન ભાષા હિંદુમાં આધુનિક ચેતનાને કાવ્યબદ્ધ કરવાનો જે પુરુષાર્થ થયો છે, તે સ્મરણીય છે. સંસ્કૃત અને હિંદુ માનવજાતિનાં પ્રાચીનતમ ધર્મ, અધ્યાત્મ, સંસ્કૃતિ, કળા અને સમાજને અભિવ્યક્ત કરે છે. એનાથી બંને ભાષાનું ભવ્ય, ઉદાત્ત, પુરાતન અને રહસ્યગર્ભ પોત રચાયું છે. આવા પુરાતન સંસ્કારોભરી ભાષામાં આધુનિક સંવેદનને કાવ્યરૂપ આપવાનો પુરુષાર્થ સર્જક સામે મોટો પડકાર બોલો કરે છે. કેમકે આ ભાષાઓ સાથે વળગેલા પ્રાચીન સંદર્ભો એને આધુનિક સંવેદના વ્યક્ત કરવામાં બાધા બની કરે છે. આવા પ્રસંગે કવિએ પોતાની સંવેદનાને વ્યક્ત કરવા ભાષાના રૂઢ માળખામાં ઘણીમોટી બિચલપાથલ કરવી પડતી હોય છે. આધુનિક હિંદુ કવિઓએ પોતાની પુરાતન ભાષાને આધુનિક ચેતનાની અભિવ્યક્તિ માટે સક્ષમ બનાવવા સંપ્રત પુરુષાર્થ કર્યો છે.

હિંદુ ભાષાના આધુનિક કવિ યેહૂદા એમીચાઈ 'National Thought' કાવ્યમાં પુરાતન હિંદુ ભાષાની અધુનાતન વિરૂપ, કલાંત છવિ અંકિત કરતાં કહે છે કે—

To speak, now, in this tired language
Torn from its sleep in the Bible—
Blinded, it lurches from mouth to mouth—
The language which described God and the miracles,
Says :
Motor car, bomb, God.

(P. 64. Yehuda Amichai selected Poems, Panguin Books Ltd., 1971)

હવે બાયબલમાંની એની નિદ્રામાંથી ફાડી નંખાયેલી

આ કલાંત ભાષામાં બોલવું—

અંધ કરાયેલી એ એક મુખથી બીજા મુખ લગી લથડે—

ઈશ્વર અને દેવીચમત્કારો વર્ણવતી આ ભાષા વદે :

મોટરકાર, બોમ્બ, ઈશ્વર.

આધુનિક હિંદુ સર્જકોની જેમ આધુનિક સંસ્કૃત સર્જકો પોતાની વૈયક્તિક ચેતનાને પ્રમાણી, એના દ્વારા આપણી યુગચેતનાને ઝાળખે, અભિવ્યક્ત કરે એવી આશા રાખીએ.

૧૧૦

અનિત ઠાકોર

સંદર્ભ ગ્રંથો

- 1 Amichai Yehuda **Selected Poems**, Penguin Books Ltd. Harmonds-Worth, 1971.
- 2 Howe Irving, **Literary Modernism**, Fawcett World Library, New York, 1967.
- ૩ માધવ હર્ષદેવ, રથયાસુ જમ્બવર્ણનાં શિરાણામ, સંસ્કૃત સેવા સમિતિ, અમદાવાદ.

શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કર્ચીવિરચિત આરાધનાશતક—મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ

સી. વી. ડકરાલ *

કાવિનું જીવન અને કવન

આ કવિની જન્મભૂમિ તરીકે જૂનાગઢ ગૌરવ લઈ શકે એમ છે. કવિનાં સગાંવહાલાં તથા મિત્રો પાસેથી એકત્ર કરવામાં આવેલી માહિતી અનુસાર કવિનો જન્મ સંવત ૧૯૪૦ના અષાઢ માસમાં થયો હતો. કવિના પિતાના સાત ભાઈઓ હતા, પરંતુ કવિ એકમાત્ર સંતાન હતા. કવિનાં માતૃશ્રીનું નામ અરજાબા હતું. તેઓ જૂનાગઢનાં હતાં.

કવિએ બેવાર લગ્ન કરેલાં. તેમનાં પહેલાં પત્નીનું નામ પ્રભાળહેન હતું. તેઓ તુલજશંકર ધોળકિયાનાં સુપુત્રી હતાં. કવિનાં બીજાં પત્નીનું નામ નિર્જીણાળહેન હતું. તેઓ દેસાઈકુટુંબનાં પુત્રી હતાં. તેમના પિતાનું નામ ધીરજલાલભાઈ હતું અને તેઓ ભીનાના નિવાસી હતા.

કવિએ બી. એ. સુધી જૂનાગઢમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ. એ. નાં સત્રો ભર્યાં હતાં, પરંતુ પરીક્ષામાં બેસી શક્યા ન હતા. ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૦ સુધી કવિએ અમદાવાદની ટ્યુટોરિયલ હાઈસ્કૂલમાં અધ્યાપનકાર્ય કર્યું હતું. પછી તેઓ રતલામ હાઈસ્કૂલમાં પણ શિક્ષક તરીકે હતા. ત્યારબાદ ૧૯૧૪-૧૫ થી ૧૯૪૧ સુધી ઇન્દોરમાં સેવા આપતા હતા. ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા પછી ઇન્દોરના મહારાજસાહેબે તેમને ઇન્દોર પાછા બોલાવ્યા હતા અને કાયમી નિવાસ ઇન્દોરમાં જ કરવા વિનંતી કરી હતી.

કવિ ઇન્દોર ગયા હતા અને મહારાજના અવસાન પછી એકાદ વર્ષમાં ત્યાંથી જૂનાગઢ પાછા ફર્યા હતા. જૂનાગઢમાં તેમણે ૧૯૪૨થી નિવાસ પુનઃ શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ ૧૯૪૮થી ૧૯૫૦ સુધી જૂનાગઢના કલેક્ટર શ્રી. એસ. ડબ્લ્યુ શિવેશ્વરકરની વિનંતીથી કવિ સરકારી કન્યા-વિદ્યાલયમાં માનદ શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા.

કવિનું અવસાન તા. ૨૧-૧-૧૯૬૬ના રોજ જૂનાગઢમાં થયું હતું. અત્યારે તેમના બે પુત્રો અને એક પુત્રી છે.

અંગત સંપર્ક

આ લેખક બ્યારે બી.એ.નો વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે ૧૯૫૩-૫૪માં તેમના સંપર્કમાં આવેલો. તેમનું કેટલુંક અપ્રકાશિત સાહિત્ય આ લેખકને શોધખોળ દરમિયાન મળેલું. તેના પરથી જણાય

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૯, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૬૧-
ફેબ્રુઆરી-૧૯૬૨, પૃ. ૧૧૧-૧૧૬.

* ૨, રાવળિયા પ્લોટ, પોરબંદર (૩૬૦ ૫૭૫)

૧૧૨

સી. વી. ઠક્રાણ

છે કે ઇંદોરના મહારાજાએ તેમને ‘મુમતાઝીમ બહાદુર’ના ખિતાબ આપ્યો હતો. કવિ ખરગાંવની દેવીશ્રી અહિંદ્યાબાઈ હાઈસ્કૂલમાં આચાર્ય તરીકે ફરજ બજાવતા હતા ત્યારે તેમણે ડાયરી પણ રાખેલી. શિક્ષકા વિષેની ઝીણી ઝીણી વિગતો આ ડાયરીનું વિશિષ્ટ અંગ છે. સાથે સાથે હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીમાં પણ તેમણે પોતાના કેટલાક વિચારો પ્રકટ કર્યા છે.

અયોધ્યાની શાઈક સંસ્થાએ તેમને ‘અનેકશાસ્ત્રવિદ્યારત્ન’ એવી ઉપાધિ આપી હતી.

કવન

શ્રી કચ્છીએ સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીમાં નિમ્ન લિખિત ગ્રંથોની રચના કરી છે :

નામ

પ્રકાશન વર્ષ

- (૧) ઉન્નતિશતક—માર્ગશીર્ષ ૧૫, ચુરુવાર સં. ૧૯૮૧
- (૨) મન્વિતશતક—ભાદ્રપદ, શુદ્ધ ૪, રવિવાર સં. ૧૯૮૧
- (૩) બ્રહ્મચર્યશતક—ફાલ્ગુન કૃષ્ણ ૫, રવિવાર સં. ૧૯૮૧
- (૪) શાન્તિશતક—૧૨-૯-૨૮ મહારાણીશ્રી અહિંદ્યાબાઈની પુણ્યતિથિનિમિત્તે પ્રકાશિત, આવળુ કૃષ્ણ ૧૩, સં. ૧૯૮૫
- (૫) આરાધનાશતક—જુલાઈ ૬, ૧૯૩૦
- (૬) માતૃભૂમિકથા—૪-૨-૩૨
- (૭) શ્રીમદ્ હોલ્કરવંશપ્રશસ્તિકાવ્યમ્
(A Panegyric Poem on the Holkar Dynasty)
- (૮) Poems on Work and Nature
- (૯) Indian thought in English Garb

આ કવિએ પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ઇંદોર તથા ખરગોણમાં પસાર કરેલો હોવાથી આપણા પ્રદેશમાં તેઓ જાણીતા થયા નથી.

તેમણે પાંચ શતકોની રચના કરી છે. તેમાંથી આરાધનાશતક નું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ રજૂ કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

આરાધનાશતક

અન્ય સામાન્ય શતકોની જેમ આ શતકમાં ૧૦૨ શ્લોકો છે અને સાથે એક આરતી પણ છે. કવિએ આ શતક પોતાના પિતાશ્રી નૃસિંહલાલ ભગવાનદાસ કચ્છીને અર્પણ કરેલું છે. આ કાવ્યનો ઉપોદ્ધાત (Preface) કવિએ અંગ્રેજીમાં લખ્યો છે.

આ શતકની શરૂઆત ગણેશની સ્તુતિથી થાય છે :

અપારસૃષ્ટિસાગરે નિમજ્જતાં સહાયકં

સુબુદ્ધિવૃદ્ધિશુદ્ધિસિદ્ધિમંગલપ્રદાયકમ્ ।

અનાદ્યનન્તમક્ષયં વિમું જગદ્વિધાયકં

વિહાય કુત્ર મે ગતિર્નતોઽસ્મિ તં વિનાયકમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રી મોતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત આરાધનાશતક-મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ ૧૧૩

અહીં ભગવાન પાસેથી ઝડપથી વરદાન લઈ લેવાની વૃત્તિ વ્યક્ત થઈ જાય તેવી હૃદયરચના કવિએ અપનાવી છે. ‘દ્વ’ અને ‘ઝ’ અક્ષરોના પ્રાસ અને સહાયક, પ્રદાયક, વિધાયક, અને વિનાયકમાં પ્રકટ થતા અન્યાનુપાસ હૃદયના પાવિત્ર્યના ઘોતક બની રહે છે.

ભગવાન પોતાના હૃદયમાં રહેલા છે એવી પ્રતીતિ સાથે કવિ દીનતાપૂર્વક પોતાની નબળાઈઓ કબૂલ કરે છે. એમાં પ્રકટ થતું તત્ત્વચિન્તન હૃદય બની રહે છે :

કાર્યાકાર્યે ન જાનામિ ચંચલં મે મનસ્તથા ।

કામઃ ક્રોધરજ લોભશ્ચ રિપવો મે હૃદિ સ્થિતાઃ ॥ ૪ ॥

સાથે સાથે કવિ શરીરની ક્ષણભંગુરતાનો સ્વીકાર કરે છે અને ઝાચિન્તાની આવી પડતી વિપત્તિઓનો નિર્દેશ પણ કરે છે.

નિમ્નલિખિત શ્લોકમાંની ઉપમા આયુષ્ય ઓછું થતું જાય છે તે હકીકતને સુંદર રીતે પ્રકટ કરે છે :

મોગેહા પ્રબલા નિત્યં વર્ષતે હૃદિ હે પ્રમો ।

આયુઃ સ્થવતિ સૌકમ્યેણ જલં ભિન્નઘટાદિવ ॥ ૬ ॥

કવિ ચાલ્યા ગયેલા ખાલપણ અને કૌમારની ખાખતમાં પોતાનો વસવસો રજૂ કરે છે અને કહે છે કે હવે તો યૌવન પણ જવા લાગ્યું છે ! હવે તો અશુભ વૃદ્ધાવસ્થા પણ નજીક આવવા લાગી છે અને દુઃખપૂર્ણ અપશુકનો દેખાવા લાગ્યા છે. મિત્રો તથા સ્વજનો વિદાય લેવા લાગ્યાં છે અને અનેક પ્રકારના સંકલ્પો વિકલ્પો મન પર આક્રમણ કરવા લાગ્યા છે.

આ પરિસ્થિતિમાં ભક્ત કવિ ઈષ્ટદેવને દીનતાપૂર્વક પોતાનાં હિતાહિતની પૃચ્છા કરે છે. ભગવાનના નામના પર્યાયો યોજીને કવિએ પ્રાચીન સ્તોત્રકારોની શૈલીનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે :

પ્રાણેશ હૃદયસ્યેશ જીવેશાત્મૈશ હે પ્રમો ।

વિરવેશ કરુણાસિન્ધો દીનેશ દીનવત્સલ ॥

ઈદંશે સંકટે કાલે પૃચ્છામિ પ્રણતસ્તવ ।

કિં હિતં ચાહિતં મે કિમિતિ દૈન્યેન સંયુતઃ ॥ ૧૧ ॥

દૈન્ય એ ભક્તિનો સ્થાયીભાવ છે.

પોતે ઈશ્વરની ઈચ્છાથી જ રાતદિવસ ટકી રહ્યા છે, જીવી રહ્યા છે એવો નિર્દેશ કવિ કાવ્યાત્મક રીતે કરે છે.

ત્વયા સૃષ્ટસ્ત્વયા શિષ્ટસ્ત્વયા દિષ્ટસ્ત્વયામૃતઃ ।

તવૈવચ્છાવશાદત્ર તિષ્ઠામ્યહમર્હિનિશમ્ ॥ ૧૪ ॥

હે ભગવાન, તેં મારામાં આટલો જીંડો રસ લીધો છે તો હવે તારા સિવાય ખીજી કોની પાસે જઈને આત્મનિવેદન કરું ?

સ્વા ૧૫

૧૧૪

સી. વી. ઠકરાણ

કવિ નિખાલસ રીતે કબૂલ કરે છે કે તેઓ ગૂઢ છે, મૂર્ખ છે, અણ છે, શઠ છે પણ તે છતાં ય તેઓ ભગવાનના ભક્ત છે. ભક્તિસંહિતનું આભૂષણ બની શકે તેવા આ શ્લોક જોવા જેવો છે :

મૂઢોઽપિ તવ મૃત્યોઽહં મૂર્ખોઽપિ તવ સેવકઃ ।

અજ્ઞોઽપિ તવ દાસોઽહં શઠોઽપિ તવ ભક્તિભાક્ ॥ ૧૬ ॥

અહીં સેવક શબ્દ માટેના પર્યાયો કવિની શબ્દસમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે. પ્રાસાદિકતા નિર્મલ હૃદયની પ્રતીતિ કરાવે તેવી છે. પોતા પાસે ભક્તિનું ભાથું છે એમાં રહેલો આત્મવિશ્વાસ અને ભગવાન વિશ્વબંધુ છે અને ભક્તિવાળા લોકોથી કદી વિમુખ થતા નથી, એવો નિશ્ચય તેમની ભક્તિની ઉત્કટતાનું દર્શન કરાવે છે :

નિમ્નાલિખિત શ્લોકમાં કવિએ અશરણશરણ ભગવાનના વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આપ્યો છે. તે ઉપનિષદોમાં આવતા પરમશક્તિના વર્ણનનો પડઘો પાડે છે :

મમતિ વિયતિ માનુસ્ત્વદ્ભયાદ મૂતનાથ

વિચલતિ દિશિ વાતોઽપ્યાશ્રયા તે તથૈવ ।

નિપતતિ જલવૃષ્ટિઃ પ્રેષિતા તે વચોભિઃ

જગદ્ધિલમિદં તે નિશ્ચિતં કાર્યમેતદ્ ॥ ૨૦ ॥

અહીં ભગવાન માટે યોગ્યેયો ભૂતનાથ શબ્દ પર્યાય તરીકે તો છે જ, સાથે સાથે જૂનાગઢમાં આવેલા ભૂતનાથ મહાદેવનો (મંદિર બહાઉદ્દીન કોલેજ પાસે છે) પણ સૂચક બની રહે છે. આ જ વર્ણનને આગળ વધારતાં એ પરમ તત્ત્વનાં કાર્યોની એક યાદી કવિ રજૂ કરે છે. કવિ કહે છે કે રાજાઓ અને પ્રજાઓ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે અને સમગ્ર જગતની પ્રવૃત્તિ તેને અધીન જ છે. તેની જ આજ્ઞાથી પૃથ્વી ધનધાન્ય આપે છે, કન્દુકાકારા પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ ચાલુ રહે છે, રાત્રિ અને દિવસ આવે છે અને જાય છે, બાહ્યાદિ દશાઓ ચક્રવત્ ફરતી રહે છે, આજે જોયેલા પદાર્થો આવતી કાલે અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

આવા સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપી તત્ત્વને જોતાં જો પોતાના હૃદયમાં ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થાય તો તેને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે :

ઇદમ્ધિલમનન્તં સૃષ્ટિચક્રં વિલોક્ય

વિયતિ ચ વસુમત્યાં ચાપિ હે વિશ્વવંધો ।

યદિ ન ભવતિ ભક્ત્યા શ્રદ્ધાચાપિયુક્તં

ચપલતરમિદં મે માનસં ધિગ્ ધિગેતદ્ ॥ ૩૬ ॥

પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં મળી આવતા પરમશક્તિના વર્ણન સાથે તુલનામાં બહુ રહી શકે તેવું આ વર્ણન તો છે જ. સાથે સાથે તેનો દોર પોતાની સાથે જોડી દેવામાં કવિનું રચના-કૌશલ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આવી શક્તિ પાસે કવિ પોતાને ધૃતિ, જ્ઞાન, સામર્થ્યાદિની પ્રાર્થના કરે છે અને પોતાની કામક્રોધમયોદ્વેગભીમજાલને (૩૭) છેદી નાખવા વિનવે છે.

શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત આરાધનાશતક-મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ ૧૧૫

સમગ્ર જગતના લોકો કરતાં પોતાની જાતને જુદી તારવી લેતાં કવિ ભગવાનને નિવેદન કરે છે કે કેટલાક લોકોની આસક્તિ સાહિત્ય પર હોય છે, કેટલાક વ્યાપારભારતું વહન કરતા હોય છે, કેટલાક સંગીતચિત્રાદિકલામાં અનુરાગ ધરાવતા હોય છે, પરંતુ તેમનો દૃઢ અનુરાગ તો ભગવાન પર જ છે.

કવિ સમગ્ર જગતથી પોતે કેવા વિરોધી ગુણો ધરાવે છે, તેનું સફલ નિદર્શન નીચેના શ્લોકમાં પૂરું પાડે છે :

અનન્તનામધેયકે જગત્યહં સનામકઃ
અનન્તદિગ્વિભાગકેષ્વસ્થિતોઽલ્પમાનકઃ ।
અનન્તકાલવિસ્તરે મમાયુરલ્પમાત્રકં
અનન્તવસ્તુરાશિગં વપુર્મમાણુપાત્રકમ્ ॥ ૬૬ ॥

આમ હોવા છતાં કવિને એ પરમ શક્તિ પર અડગ શ્રદ્ધા છે. એ ગાય છે.

ધાતા ત્વમેવાસિ જગત્પતે મે
ત્રાતા ત્વમેવાસ્યવનીપતે મે ।
નિત્યસ્ત્વમેવાસિ પરઃ પિતા મે
સત્યસ્ત્વમેવાસિ સત્તા પ્રભો મે ॥ ૭૨ ॥

કવિ ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ શ્લોકમાં ધણી બધી જુદી કરીને ઇશ્વરનાં અનંત રૂપો તથા તેમની સાથેનો પોતાનો નાતો પ્રસ્થાપિત કરી બતાવે છે. એ નાતાની યાદી પણ રસપ્રદ બની રહે તેવી છે. આવા ઇશ્વરની સ્મૃતિ બે સિદ્ધ ન કરી શકાય તો કવિ તેને મોટા અનર્થ ગણે છે.

ધનં નાર્જિતં ચેન્ન હાનિઃ પરેયમ્
યશ્ચેન્નલબ્ધં ન કાર્યો વિવાદઃ ।
અપત્યં ન જાતં વિપત્તિર્ન ચૈષા
અનર્થો મહાંશ્ચેત્સ્મૃતિસ્તે નૈ સિદ્ધા ॥ ૮૭ ॥

અહીં આપણે બેઈ શકીએ છીએ કે કવિ ધન, યશ, સંતાનો વગેરે કરતાં ઇશ્વરસ્મૃતિને વધુ મહત્વની ગણે છે.

આ શરીર લાંબો વખત જીવી શકતું નથી. તેને માટે કવિ સ્વપ્ન જેવા પરિવર્તનશીલ સંસારનો દાખલો આપે છે. તેઓ એમ પણ બતાવે છે કે સાગરનાં પાણી સુકાઈ જાય છે, પર્વતો નાશ પામે છે, તો પછી આ શરીર કઈ રીતે અભયુર રહી શકે, હોઈ શકે? દેહના નાશ પામવા વિષે કવિ પુષ્પ, પત્ર, શાખા, ફલ, વૃક્ષ, બીજ આદિનાં દૃષ્ટાન્તો આપે છે. એ બધાં નશ્વર છે, તેવી જ રીતે આ શરીર પણ નશ્વર જ છે. આવા અસાર અને મલિન દેહ પર પ્રસક્તિ યોગ્ય નથી એવું પણ પ્રતિપાદન કવિ કરે છે.

યથા પુષ્પં યથા પત્રં યથા શાખા યથા ફલમ્ ।
યથા વૃક્ષો યથા બીજં તથા દેહો વિનશ્યતિ ॥ ૯૧ ॥

૧૧૬

સી. વી. ઠક્કરાલ

કવિ સ-રસ કાવ્યાત્મક વાણીમાં રૂપકાત્મક રીતે સંસારસાગર અથવા માયાસગરાનું આલેખન કરે છે અને તેમાંથી પોતાને ઉગારી લેવા પ્રાર્થે છે :

માયાબ્ધો પતિતોઽવિવેકપવનૈરાસ્ફાલ્યમાનો મુહુઃ

કામક્રોધભયપ્રમાદમકરૈઃ સંદૃશ્યમાનોઽનિશમ્ ।

ચિન્તાવીચિવિચાલિતોઽસ્મિ ભગવન્ મોહાન્ધકારાવૃતઃ

ત્વં રક્ષેતિ પુનઃ પુનઃ પુનરિતિ પ્રોચ્ય પ્રબોધોઽસ્તુ મે ॥ ૧૧ ॥

અહીં માયારૂપી સાગર, અવિવેકરૂપી પવનોથી અફળાતો જીવાત્મા, કામ-ક્રોધ-ભય-પ્રમાદરૂપી મગરોના સતત દંશો, ચિન્તારૂપી મોજા, મોહરૂપી અંધકાર-આ બધું સંસારની પ્રકૃતિનું સુંદર આલેખન પ્રસ્તુત કરી ગય છે.

‘આવા સંસારમાંથી ઉદ્ધાર બક્ષનારી વેદાન્તવિદ્યા જ છે,’ એવી દૃઢ પ્રતીતિ કવિ નીચેના શ્લોકમાં પ્રકટ કરે છે :

યા વિદ્યાવિમલીકરોતિ કુમતિ દૂરીકરોત્યજ્ઞતામ્

રાગદ્વેષભયપ્રમાદરિપવો નશ્યાન્ત યદ્દર્શનાત ।

નિત્યાનિત્યવિવેકતો જગદિદમ્ નિઃસારતાં ચાશ્નુતે

સંપૂર્ણ કલહાત્મકં જયતુ સા વેદાન્તવિદ્યા સદા ॥ ૧૦૦ ॥

વિવેકને જન્મ આપનારી વેદાન્તવિદ્યાની પ્રભાવશીલતા વિષે મળી આવતાં પરંપરાગત વર્ણનોમાં આ કવિનું ઉપયુક્ત વર્ણન એક જુદી જ મૌલિક ભાત પાડે છે.

અન્તમાં આ શતકની સમાપ્તિ કરતાં કવિ ફલશ્રુતિ ઉચ્ચારે છે :

આરાધનાશતકમેતદપારશાન્તિ-

સૌખ્યપ્રદાયકમનન્તગુણેન યુક્તમ્ ।

ધન્યાઃ પઠન્તુ કૃતિનો વિગતાન્યચિન્તાઃ

તેષાં ભવિષ્યતિ હરિર્ભગવાન્સહાયઃ ॥ ૧૦૨ ॥

આ શતકના પરિશિષ્ટરૂપે હોય તે પ્રકારની એક આરતી કવિ પ્રસ્તુત કરે છે :

જય જય જય બ્રહ્માણ્ડપતે, જય જય જય કારુણ્યનિધે । જય જય તર્કાતીતમતે, જય જય માયાધિપતે ॥ આદિ.

અહીં કોઈ વિશિષ્ટ દેવને લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના જ વેદાન્તવિદ્યાને અનુરૂપ એવાં બ્રહ્માણ્ડપતે, કારુણ્યનિધે, તર્કાતીતમતે, માયાધિપતે આદિ સંબોધનો પરબ્રહ્મ, પરમતત્ત્વ તરફ આંગળી ચીંધે છે. એ પરમ તત્ત્વને લીધે જ કુદરતનાં તત્ત્વોની લીલા ચાલતી રહે છે અને વૃક્ષો નવપલ્લિત થતાં રહે છે. પશુપક્ષીઓનું ભરણપોષણ થાય છે. આવા પરમ તત્ત્વને કવિ અશરણશરણ, કલિમલ-હરણ, ભવભયતરણ આદિ વિશેષણો થોજી ભગવાનના ચરણોનું મુક્તિદાયક તરીકે વર્ણન કરે છે.

પ્રસ્તુત શતકમાં કવિએ અલ્પપરિચિત પંચ્યામર, જીજ્ઞાસાત વગેરે છન્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે અને સાથે સાથે અનુષ્ટુબ્, માલિની, ઈન્દ્રવજ્ર વગેરે પરિચિત છન્દોનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે. આથી કવિની છંદોવિષયક હથોટીનો પરિચય મળી રહે છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

મુગટલાલ બાવીસી*

સૌરાષ્ટ્ર એનાં દેશી રાજ્યો માટે પ્રસિદ્ધ હતું. મરાઠાયુગ દરમિયાન પેશ્વા અને ગાયક-વાડનાં લશ્કરો સૌરાષ્ટ્રમાં ખંડણી ઉઘરાવવા જતાં અને ફાવે તે રીતે મનસ્વી રકમો ખંડણી તરીકે ઉઘરાવતાં. દેશી રાજ્યોના રાજાઓએ એમની બળબળીને તાબે થવું પડતું. આ લડાઈઓમાં પ્રજાની ઘણી ખાનાખરાબી થતી. એ પછી કર્નલ વોકર દ્વારા બધાં રાજ્યો સાથે ઈ. સ. ૧૮૦૭માં સુલેહ, શાંતિ અને નિશ્ચિત ખંડણીના કરાર થયા. સાર પછી સૌરાષ્ટ્રમાં શાંતિના યુગનો આરંભ થયો.

આ બધાં રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજોનું સાર્વભૌમત્વ હતું. ઈ. સ. ૧૮૨૦માં રાજકોટમાં અંગ્રેજ સરકારની કાર્યાવાડ એજન્સીની સ્થાપના થઈ. આમ તે અંગ્રેજો આ નાનાં અને છૂટાંછવાયાં રાજ્યોને ખાલસા કરી નાખતા. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછી રાજ્યોને ખાલસા કરવાની નીતિ અંગ્રેજોએ છોડી દીધી અને તેને લીધે આ રાજ્યો બચી ગયા. અંગ્રેજોએ તેમાં વહીવટીસુધારણા અને આધુનિકતા દાખલ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. એમણે દેશી રાજ્યોને વસ્તી અને વિસ્તાર પ્રમાણે વિવિધ વર્ગોમાં વહેંચી નાખ્યાં. એમાં પહેલા અને બીજા વર્ગનાં રાજ્યો સલામી રાજ્યો ગણાતાં. જ્યારે બાકીનાં બિનસલામી રાજ્યો ગણાતાં. દરેક વર્ગનાં રાજ્યોની ફેજદારી અને દીવાની સત્તાઓ નક્કી કરવામાં આવી અને અંગ્રેજો એના વહીવટ ઉપર દેખરેખ તથા અંકુશ રાખતા. રાજકુમારોને યોગ્ય શિક્ષણ અને તાલીમ આપવા માટે અંગ્રેજોએ ઈ. સ. ૧૮૭૧માં રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજની સ્થાપના કરી. એમાં દરેક રાજાએ પોતાના કુમારોને શિક્ષણ માટે મોકલવાનું ફરજિયાત હતું. અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ અને શિક્ષકો દ્વારા એમને વિવિધ વિષયો સાથે અંગ્રેજી ભાષા, સાહિત્ય, રીતભાંત, રહેણીકરણી અને રમતગમતનું જ્ઞાન, તાલીમ અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપવામાં આવતાં. અહીં શિક્ષણ પામેલ રાજકુમારો ભવિષ્યમાં સારા રાજવીઓ બન્યા.

દેશી રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજો અંકુશ અને સર્વોપરિતા ધરાવતા હતા. પરંતુ કેટલીક બાબતોમાં દેશી રાજ્યો સ્વતંત્ર અને સ્વાયત હોય એ પ્રકારની કેટલીક વિશિષ્ટ સત્તા અને દરજ્જો એમને આપવામાં આવ્યાં હતાં. આમ, દેશી રાજ્યો સ્વાયત્તતા અને બિનસ્વાયત્તતાના મિશ્રણ જેવું સ્વરૂપ ધરાવતાં હતાં અને તેથી જ તે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં હતાં. દેશી રાજ્યોનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણોને નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય :—

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૬, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વર્સાતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૬૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨, પૃ. ૧૧૭-૧૨૨.

* ૪/૪, શ્રી સાંઈ એપાર્ટમેન્ટસ, હાવાડયા ચક્લા પાછળ, સૂરત-૩૬૫ ૦૦૩.

૧૧૮

મુગદલાલ ખાવીસી

૧. રાજ્ય-પ્રતીક (State-Emblem)

જેમ અત્યારે ત્રણ સિંહમુખ અને નીચે અશોકચક્ર એ ભારત સરકારનું પ્રતીક છે તેવી રીતે દરેક રાજ્યને પોતાનું અલગ પ્રતીક હતું. એમાં બે સામસામા સિંહ અથવા અન્ય પશુઓ વચ્ચે ઢાલ, દેરી, ધન, સર્પ, ત્રિશૂલ, ભાલો, તલવાર, હનુમાન, નંદી, સતીનો પંખો, સૂર્ય, ખીજનો ચંદ્ર વગેરેમાંથી રાજ્યને જે પસંદ હોય તે ચિહ્નનો મૂકવામાં આવતાં. રાજ્યનું નામ અને સૂત્ર પણ એમાં મૂકવામાં આવતું. કેટલીક વાર રાજ્યનું નામ પણ મૂકવામાં આવતું.

૨. રાજ્ય-સૂત્ર (State-Motto)

હાલમાં જેમ ‘સત્યમેવ જયતે’ એ ભારત સરકારનું સૂત્ર છે એવી રીતે દરેક રાજ્યને પોતાનું અલગ સૂત્ર હતું. એ સૂત્રમાં કેટલીક વાર રાજ્યનું નામ અથવા રાજવંશની કુળદેવીના નામને ખૂબીપૂર્વક સમાવી લેવામાં આવતું. દા.ત. વઢવાણ (વર્ધમાન) રાજ્યનું સૂત્ર હતું, ‘યશોભૂષણું સર્વદા વર્ધમાનમ્’. લીંબડી રાજ્યનું સૂત્ર હતું, ‘ધૃત્યેવ મે શક્તિરસ્તિ!’ (આમાં આલાવંશની કુળદેવી શક્તિનો ઉલ્લેખ છે.) કોઈ રાજ્ય અગ્રેજીમાં પણ પોતાનું સૂત્ર રાખતું. દા.ત. વાંકાનેર રાજ્યનું સૂત્ર હતું, ‘In God is my trust’. ગોંડલ રાજ્યનું સૂત્ર હતું, ‘સભ્યં ચ સત્યં’ જ્યારે ધાંગધા રાજ્યનું સૂત્ર હતું, ‘અનાથ વજ્ર પંજરો.’ પોરબંદર રાજ્યનું સૂત્ર અથવા મુદ્રાલેખ હતો, ‘શ્રી વૃષભધ્વજનય નમઃ’.

૩. રાજ્ય-ધ્વજ (State-Flag)

દરેક દેશી રાજ્યને પોતાનો ધ્વજ પણ હતો. રાજકુટુંબની અને રાજ્યની માલિકાની મોટરો ઉપર એ ધ્વજ ફરકતો. રાજના મહેલ કે કચેરી ઉપર પણ એ ધ્વજ ફરકાવવામાં આવતો. આ ધ્વજને રાજ્યની પસંદગી પ્રમાણે વિવિધ રંગોના બનેલા હતા અને એમાં રાજ્યનું પ્રતીક મૂકવામાં આવતું.

૪. રાજ્ય-ગીત (State-Song)

અત્યારે જેમ ‘જનગણમન’ એ આપણું રાષ્ટ્રગીત છે તેવી રીતે દરેક રાજ્યને પોતાનું રાજ્યગીત હતું. દેશના કે વિદેશના કોઈ મોટા મહેમાન રાજ્યની મુલાકાતે આવે ત્યારે રાજ્યના બેન્ડ તરફથી એની ધૂન વિવિધ વાજિત્રો સાથે વગાડવામાં આવતી. ‘યં બ્રહ્મા, વરુણેન્દ્ર, રુદ્ર, મરુતઃ’ વાળો શ્લોક લીંબડી રાજ્યે રાજ્યગીત તરીકે અપનાવ્યો હતો. આ રીતે ખીખં રાજ્યોએ પણ પોતાપોતાનાં રાજ્યગીતો પસંદ કરીને એની ધૂનો તૈયાર કરી હતી.

૫ રાજ્યારોહ અને રાણીમગા ખારોહ

સમગ્ર ઓગણીસમી સદી અને વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી સૌરાષ્ટ્રની દરેક જ્ઞાતિ અને કુટુંબને પોતાનો ખારોહ હતો. એ ખારોહ બે-ત્રણ વર્ષે દરેક ગામ અને શહેરની મુલાકાત લેતો તથા પોતે જે જ્ઞાતિનો ખારોહ હોય તે જ્ઞાતિનાં કુટુંબોમાં નવાં જન્મેલ બાળકોની પોતાના

સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

૧૧૯

ચોપડામાં નોંધ કરતો. એ કુટુંબો એના બદલામાં એને દક્ષિણ આપતાં અને તેની આગતાસ્વાગતા કરતાં. આ રીતે દરેક કુટુંબની વંશાવળી એની પાસે સચવાઈ રહેતી. સામાન્ય કુટુંબોની માફક રાજકુટુંબોને પણ પોતાના બારોટ હતા અને એ ‘રાજબારોટ’ તરીકે ઓળખતા. રાજબારોટની માફક ‘રાણીમગા બારોટ’નો એક અલગ વર્ગ હતો જે રાણીઓની નોંધ રાખતો. રાજ્યોને જેટલી રાણીઓ હોય તેમનાં નામ, કુળ, પિતાની અવટંક, વતન, પુત્રો, પુત્રીઓ વગેરેની નોંધ રાણીમગા બારોટો રાખતા. એમની આ સેવાના બદલામાં રાજકુટુંબ તરફથી એમને જમીન, જાગીર, ઉદાર દક્ષિણાઓ વગેરે મળતી. આને પણ રાજબારોટો અને રાણીમગા બારોટોના ચોપડાઓમાંથી ઘણી ઉપયોગી અને દુર્લભ માહિતી મળી શકે છે.

૬ રાજકવિ, રાજગોર, રાજપુરોહિત અને ચારણ કવિઓ

દરેક રાજ્યને પોતાનો રાજકવિ હતો, જે રાજના જન્મદિવસે, રાજ્યાભિષેકના દિવસે અથવા કોઈ આનંદ-ઉત્સવના પ્રસંગે રાજ કે યુવરાજ વિશેની પોતે રચેલી પ્રશસ્તિ, કાવ્ય કે ગીત રજૂ કરતો. રાજ્યે કરેલાં યુદ્ધો, પરાક્રમે કે મેળવેલી સિદ્ધિઓનાં અતિશયોક્તિભર્યાં વર્ણનો કરી એ રાજ્યને પ્રસન્ન કરતો અને ભેટો મેળવતો. ચારણ કવિઓ પણ આવી રીતે રાજ્યોને રીઝવીને ભેટો અથવા દાન મેળવતા. રાજ્યો ઉપરાંત રાજના કુવંચે, દીવાનો, ચોદાઓ, અમલદારો વગેરેની પણ તેઓ પ્રશસ્તિઓ રચતા. કેટલીક વાર કોઈ વિદ્વાન ચારણને જ રાજકવિનો હોદ્દો આપવામાં આવતો. આવા રાજકવિઓ પાસે દેશી રાજ્યોને લગતું ઘણું સાહિત્ય સંઘરાયેલું પડ્યું છે. દરેક રાજ્યને રાજકવિની માફક પોતાનો રાજગોર અથવા રાજપુરોહિત પણ રહેતો, જે યોગ્ય મુહૂર્ત જોવાની તથા શુભ પ્રસંગોએ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવવાની કામગીરી કરતો. રાજ્ય તરફથી રાજકવિનાં કેટલાંક પુસ્તકોનું પ્રકાશન પણ થતું.

૭ ધાર્મિક માન્યતા અને કુળદેવી

દરેક રાજ્યનો રાજ શૈવ કે વૈષ્ણવમાંથી જે ધર્મ પાળતો હોય તેને વિશેષ મહત્ત્વ મળતું. રાજ્યના મુખ્ય મથકમાં આવેલ એકાદ-એ મંદિરનો સંપૂર્ણ અર્થ રાજ્ય તરફથી અપાતો અને ખીજા મંદિરોને વાર્ષિક નાણાંકીય મદદ અપાતી. રાજની કુળદેવીના મંદિરનો નિભાવ રાજ્યના ખર્ચે થતો. રાજ્યો અને રાણીઓ નવાં મંદિરો બંધાવતાં અથવા જૂનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં. રાજ બધા ધર્મો તરફ સમભાવ રાખતો અને જમીન કે નાણાંના રૂપમાં દાન આપતો. જૈન ધર્મ તરફ પણ માનની નજરે જોવામાં આવતું. રાજ્યની ધાક એટલી બધી રહેતી કે કોમી અધડાઓને કોઈ સ્થાન ન હતું. હોળી, ધૂળેટી, રામનવમી, બજેવ, જન્માષ્ટમી, દશેરા, દિવાળી, નૂતનવર્ષ વગેરે તહેવારોની જિજ્ઞાસા ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્વક થતી અને રાજ પણ તેમાં ભાગ લેતો. કેટલાક તહેવારોના દિવસોમાં રાજ્ય તરફથી બાળકોને મીઠાઈ, દારૂખાતું વગેરેની મફત વહેંચણી કરવામાં આવતી. જન્માષ્ટમી અથવા અન્ય કોઈ પવિત્ર દિવસે મેળાઓ પણ યોજાતા.

દરેક રાજકુટુંબને પોતાના ધર્મ ઉપરાંત પોતાની કુળદેવી હતી, જેમાં તેઓને અટલ શ્રદ્ધા હતી. જડેજાઓની કુળદેવી આશાપુરા, પરમારોની કુળદેવી આમુંડા, ચૂડાસમાઓની કુળદેવી ખોડીયાર અને ઝાલાઓની કુળદેવી શકિત હતી. મોટે ભાગે રાજ્યના મુખ્ય મથકમાં અથવા કેટલીક

૧૨૦

સુમતલાલ બાવીસી

વાર તો દરબારગઢમાં જ કુળદેવીનું મંદિર રહેતું. કોઈ કોઈ વાર દૂરના કોઈ ગામમાં એ પ્રાચીન સમયમાં સ્થપાયું હોય અને એને લીધે એ ગામ તીર્થધામ બની જતું. દા.ત. કચ્છના જડેજ રાજવીઓની કુળદેવી આશાપુરાનું પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ મંદિર માતાનો મઠ નામના ગામમાં આવેલું હતું તેથી તે તીર્થ બન્યું હતું. સામાન્ય રીતે નવરાત્રીની કોઈ નિશ્ચિત તિથિએ ચોક્કસ વિધિથી કુળદેવીનાં નૈવેદ્ય કરવામાં આવતાં. કાળી ચૌદશ (આસો વદ ચૌદશ)ને દિવસે પાળિયાઓને સાફ કરી સિંદૂર ચડાવવામાં આવતું તથા ધૂપ-દીપ કરવામાં આવતા. કોઈ કોઈ રાજકુટુંબના પાળિયાને તે દિવસે કમુંબો પીવડાવવાનો વિધિ પણ કરવામાં આવતો.

રાજા જો મુસ્લિમ ધર્મ પાળતો હોય તો મુસ્લિમ ધર્મ, મુસ્લિમ સ્થાનકો (માસ્જિદ, દરગાહ, મકબરો, રોજો) અને મુસ્લિમ તહેવારોને પ્રાધાન્ય મળતું.

૮. દરબારી ગેઝેટ

દરેક રાજ્ય તરફથી સાપ્તાહિક અથવા પાક્ષિક રૂપે પોતાનું દરબારી ગેઝેટ પ્રસિદ્ધ થતું. એમાં રાજ્યના કાયદાઓ, હુકમો, નિમણૂકો નોટિસો, પારપત્રો, નિયમો, સૂચનાઓ, જાહેરાતો, ચેતવણીઓ વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતાં. મહત્વના હુકમો રાજની સહીથી પ્રસિદ્ધ થતા અને એ ‘હજૂર હુકમ’ તરીકે ઓળખાતા, જ્યારે સામાન્ય હુકમો મુખ્ય કારભારી કે દીવાનોની સહીથી પ્રસિદ્ધ થતા. રાજ્યમાં મહત્વનો બનાવ અને ત્યારે ગેઝેટનો ‘અસાધારણ અંક’ પ્રસિદ્ધ થતો. ૧૯૧૪માં ઇંગ્લેંડ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાયું ત્યારે એક દેશી રાજ્યના રાજાએ અસાધારણ ગેઝેટ પ્રગટ કરીને ઇંગ્લેંડને વિજય મળે એ માટે પોતાના ઇજ્જદને પ્રાર્થના કરવાની પ્રજાને સૂચના આપી હતી.

૯. વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલ

દરેક રાજ્ય તરફથી રાજ્યની પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવતો વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલ (Annual Administration Report) અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો. એમાં રાજ્યના વાર્ષિક આવક-ખર્ચના આંકડા, જમીનમહેસૂલ ઉપરાંત શિક્ષણ, પોલીસ, આરોગ્ય, બાંધકામ વગેરે દરેક ખાતામાં થયેલ કામગીરી અને ફેરફારોની સત્તાવાર માહિતી આપવામાં આવતી. વર્ષ દરમિયાન બનેલા મહત્વના બનાવો, કુદરતી આફતો વગેરેની નોંધ લેવામાં આવતી. રાજ્યના મોટા અમલદારોની નામાવલિ પણ એમાં પ્રગટ કરવામાં આવતી. આ અહેવાલો વિસ્તૃત, વ્યવસ્થિત, વિશ્વસનીય અને પ્રમાણભૂત માહિતી પૂરી પાડે છે તેથી દેશી રાજ્યોના અભ્યાસ અને સંશોધન માટે તે ઘણા ઉપયોગી છે.

૧૦ સિક્કાઓ, ટિકિટો અને દસ્તાવેજી કાગળો

કચ્છ, જામનગર, જૂનાગઢ, ભાવનગર, પોરબંદર વગેરે પ્રથમ વર્ગનાં રાજ્યોએ પોતાના સિક્કા અને એમાંના કોઈકે ચલણી નોટો અમલમાં મૂક્યાં હતાં. કચ્છ, જામનગર અને પોરબંદરમાં કોરીનું ચલણ હતું. જો કે પછીથી અંગ્રેજ સરકારે આ રાજ્યોનાં ચલણો બંધ કરાવ્યાં હતાં. પહેલા અને બીજા વર્ગનાં રાજ્યો પોતાના જ રસીદ સ્ટેમ્પ, કોર્ટ ફી સ્ટેમ્પ અને દસ્તાવેજના

સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

૧૨૧

કાગળોનો ઉપયોગ કરતાં. એમાં રાજ્યનું નામ, રાજનું નામ તથા રાજનું ચિત્ર મૂકવામાં આવતાં. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન, પરચૂરણની તંગીને લીધે કેટલાંક રાજ્યોએ પૂઠાની છાપેલી ‘કૃપન’ પણ ચલણમાં મૂકી હતી.

૧૧ શિક્ષણ તથા સાહિત્યને ઉત્તેજન

રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ પામેલ રાજકુમારો (મોરબીના વાઘજી, ગોંડલના ભગવત-સિંહજી, ભાવનગરના તખ્તાસિંહજી, લીંબડીના જશવંતસિંહજી, પોરબંદરના નટવરસિંહજી વગેરે) બ્યારે રાજવીઓ બન્યા ત્યારે તેમણે પોતાના રાજ્યોમાં હાઈસ્કૂલો, કન્યાશાળાઓ, પુસ્તકાલયો, વાચનાલયો, મુદ્રણાલયો વગેરેની સ્થાપના કરી. એમની સાથે રાજ્યો, રાણીઓ, દીવાનો અથવા અંગ્રેજ અધિકારીઓનાં નામ જોડવામાં આવતાં. ભાવનગરમાં શામળદાસ કોલેજ અને ભૂજ તથા મોરબીમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ. રાજકોટમાં વોટસન મ્યુઝિયમ અને ભાવનગરમાં પાર્ટન મ્યુઝિયમ સ્થપાયાં. ભૂજમાં પણ મ્યુઝિયમ થયું. ગોંડલ રાજ્યે ‘ભગવદ્ગોમંડલ’નું પ્રકાશન કર્યું. કેટલાંક રાજવીઓનાં જીવનચરિત્રો તથા પ્રવાસવર્ણનો (જર્નલો) પ્રગટ થયાં. આ રાજ્યો પોતાના રાજ્યના કવિઓ, લેખકો, વિદ્વાનો વગેરેને પ્રોત્સાહન આપતા. ઘણાંખરાં રાજ્યોમાં મેટ્રિક સુધી નિઃશુલ્ક શિક્ષણ આપવામાં આવતું. ક્રિકેટની રમતને રાજ્ય તરફથી પ્રોત્સાહન મળતું.

૧૨ આધુનિક સગવડો

ઘણા રાજવીઓએ યુરોપ-અમેરિકાની મુલાકાત લઈ પોતાના રાજ્યમાં આધુનિક બજારો, ફૂવારાઓ, ટાવરવાળા બંગલાઓ, વિમાની મથકો, રસ્તાઓ, બગીચાઓ, પુલો, તળાવો, સરોવરો, દરબારખંડો, હોસ્પિટલો, પ્રસૂતિગૃહો, વિદ્યાર્થીભવનો, વોટર વર્ક્સ, પાવરહાઉસ વગેરે બંધાવી આધુનિક સગવડો દાખલ કરી. મુખ્ય શહેરોમાં નાટકશાળાઓ અથવા સીનેમાગૃહો બંધાયાં. ધ્રાંગધ્રાના એક રાજવી નાટકના શોખ માટે જાણીતા હતા. જૂનાગઢના એક નવાબને ફૂતરાઓ પાળવાનો શોખ હતો. ભાવનગર, ગોંડલ, મોરબી, ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી વગેરે રાજ્યોએ પોતાના ખર્ચે રેલ્વે અથવા ટ્રામ બંધાવી. દરેક રાજ્યે પોતાના પ્રવાસ માટે વૈભવશાળી રેલવે-સલૂનો વસાવ્યાં. કેટલાંક રાજ્યોએ પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે નાનાં વિમાનો પણ વસાવ્યાં. આણુ અને મહાબળેશ્વર જેવા હવા ખાવાના સ્થળે પોતાના બંગલાઓ બંધાવ્યા. દિનાળામાં રાજ્યો ત્યાં જઈને રહેતા.

૧૩ ઇલેક્ટ્રીસિટી

અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રાજ્યોને ‘કે. સી. આર્. ઇ.’ અથવા એનાથી ઊંચો ‘કે. સી. એસ. આર્. ઇ.’નો ખિતાબ આપવામાં આવતો. રાજ્યના દીવાનો અથવા મોટા માણસોને ‘રાયબહાદુર’ કે ‘રાયબહાદુર’નો ખિતાબ આપવામાં આવતો. એવી જ રીતે ઘણાં રાજ્યો તરફથી મોટા વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ કે વહીવટી અધિકારીઓને ‘રાજરત્ન’નો ઇલેક્ટ્રીક આપવામાં આવતો. પોરબંદર, લીંબડી વગેરે રાજ્યોમાં આ પ્રથા હતી. દરબાર ગોપાળદાસે ૬૯૯ સ્વા ૧૬

૧૨૨

મુખટલાલ બાવીસી

જેવા નાના રાજ્યમાં 'દસાનૂર', 'દીપક', 'પુષ્પ', 'ભૂષણ' વગેરે ઇલકાબો આપવાની શરૂઆત કરી હતી. દરેક રાજ્યમાં મુખ્ય શહેરને 'નગરશેઠ'નો ઇલકાબ આપવામાં આવતો.

આમ, સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યો અનેક વિવિધતાઓથી સભર હતાં. પ્રજાના રૂઢિચુસ્ત માનસને ઠેસ પહોંચાળ્યા વગર એ રાજ્યો રાજ્યને આધુનિક બનાવવા પ્રયાસો કરતા હતા. તેઓ કાબેલ અધિકારીઓની કદર કરી જાણતા અને દગો, વિશ્વાસઘાત કે બેદરકારી દર્શાવનાર અધિકારીઓને તાત્કાલિક નોકરીમાંથી છૂટા કરતા. પ્રજાને બરાબર રક્ષણ આપતા. રાત્રે શહેરોમાં પોલીસોને સતત ચોકીપહેરો રહેતો. શહેરની મુખ્ય જગ્યામાં રાત્રે દર કલાકે જોટલા વાગ્યા હોય એટલા ડંકા વગાડવાની પ્રથા હતી. એનાથી જાણના પોલીસોને આખી રાત જાગવું પડતું અને પ્રજાને સમયની જાણ થતી. અલબત્ત, આ રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજોનો કડક અંકુશ હતો એટલે તેઓ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ કરવાની છૂટ આપતાં ન હતાં અને જો આવી રાજકીય પ્રવૃત્તિ થાય તો દમન દ્વારા તેને દબાવી દેતાં હતાં.

દેશી રાજ્યોમાં કદાચ કેટલાંક દૂષણો પણ હશે. પરંતુ એમણે કેટલીક ઉત્તમ અને અપનાવવા જેવી પદ્ધતિઓ તથા પરંપરાઓ સ્થાપી હતી એનો ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી.

આદિવાસીઓની કલા—કારીગરી

રાંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી*

ભારતીય જીવન કલા અને કારીગરી સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલ છે. તેનો વારસો આદિવાસીઓમાં સચવાઈ રહ્યો છે.

આદિવાસીજીવનમાં હવા, પાણી અને અન્નનું જેટલું સ્થાન છે, તેટલું જ સ્થાન કલા—કારીગરીનું છે. કલા ખાતર કલા નહિ પરંતુ તે જીવનની એક આવશ્યક જરૂરિયાત છે.

આદિવાસીજીવનનાં સક્રાંતિનાં સાધનો હો. તેમાં પણ કલા—કારીગરી રહેલી છે. આહડો (સાવરણી) વાંસની સળાઓને ગૂંથી તેને લાલ—પીળા રંગથી રંગે છે. આહડો (સાવરણી) પણ ખજૂરીનાં પાંદડાંની, ગૂંથીને બનાવવામાં આવે છે.

રોજ ઉપયોગનાં ટોપલા—ટોપલી, ચારણો અને સૂપડું વાંસનાં બને છે. તેમાં ભાત માટે લીલી જાલવાળી સળા કે ચીપોનો ઉપયોગ કરે છે—ઉપરાંત લાલ, પીળા અને લાલ રંગની ચીપો વડે ગૂંથણી કરે છે. તેથી રંગીન ભાત ઉપસે છે. શાકભાજી, હથિયારો કે માછલી ભરવાના કંડિયા પણ રંગીન ચીપોવાળા બનાવે છે. પાંતી: એક ઢાંકણવાળો કંડિયો જ છે. પરંતુ તેનો ઉપયોગ લગ્ન પ્રસંગે પૂજાસામગ્રી માટે થતો હોવાથી તેની ઉપર વાંસની ચીપોનાં ફૂલ અને ઘૂંઘરા મેસાડી સુશોભિત કરે છે. એ રીતે પંખા જેવી નાની ચીજને પણ રંગીન ભાતવાળી બનાવીને વાપરે છે.

પીસવા, પાવરી (વાંસળી) જેવાં વાદ્યો બને જ વાંસમાંથી બનાવી લે છે. પીસવા ઉપર નખિયાં જેવી ભાત કોતરીને બનાવે છે. પાવરી અને પીસવા પતરાની ચીપો વડે શણગારે છે. વળી પાવરીનો ઘટો કોતરણીવાળો બનાવે છે. વળી વાંસળી—પીસવાને રંગથી પટ્ટા પાડીને સુશોભિત બનાવે છે.

નાચવા માટેનો રામઢોલ અથવા મોટલોઢોલ ઝાડના થડમાંથી કોતરી કાઢે છે. ઢોલનો કંડિયો (ઢાંડિયો) વાંકો વાળીને તેના હાથાને શણગારે છે.

દેવના સ્તવન વખતે વપરાતી ડાકલી અને ઢાક લાકડામાંથી કોતરીને બનાવે છે. તેને રણુકાર માટે ખારેકો અને ઘૂંઘરીઓ બાંધે છે.

પાણી ભરતી વખતે માથા પર માટલું બરાબર રહે તે માટે જિંઢણ મૂકે છે. આ જિંઢણ તેઓ ઘર ઉપર જ ભોંડી કે શણના રેસાથી ગૂંથે છે. રેસાને રંગે છે. તેમાં વધારે શોભા

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૬, અંક ૧-૨, લીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨, પૃ. ૧૨૩-૧૨૮.

* ૫, આદિવાસી શોપીંગ સેન્ટર, પોસ્ટ ઓફીસ સામે, છાટાઉદેપુર-૩૯૧ ૧૧૫.

૧૨૪

શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી

આપવા રંગીન કપડાના ટુકડા અને રંગીન મોતી વાપરે છે. દરેક ધરની વજગણી ઉપર વીસ-પચીસ ઊંઢણુ લટકતાં જોવા મળે છે.

રાંધવા માટે ચાટવો કે ડોયો વાપરે છે. તે લાકડાના બનાવે છે. ચૂલો માટીનો બનાવે છે. તેના આગળનો ભાગ વાઘ-મોં વાળો બનાવે છે.

ધર : આદિવાસી કલા-કારીગરીનું દર્શન કરાવે છે. આગળના થાંભલા ચિતરામણવાળા હોય છે. તેની ઉપર પાટડી મૂકવાની કુંભી, ભેણાં કોતરણીવાળાં હોય છે. આરણાની આરસાખ કોતરણીવાળાં હોય છે.

ધરની ભીંતો ઉપર ભીંતચિત્રો અથવા ધાર્મિક ભીંતચિત્ર પીકેરો ચિતરેલ હોય છે. તેમાં તેમની કલાનાં દર્શન થાય છે.

ધરની અંદર દીવાલોમાં લાકડાં ખોસી ભીંડિયો બનાવે છે. તેની ઉપર વસ્તુઓ મૂકી રાખે છે. કપડાં મૂકવા માટે વળો-ડાંડો વાકાચૂંકા બંસની ડાળી જ હોય છે. પાણી અને દારૂ-તાડી પીવા માટે ત્રમડાની ડોયલી વાપરે છે. તે ડોયલી બરાવી રાખવી વાંસનું ખાંવાવાળું સ્ટેન્ડ બનાવીને રાખે છે.

ઘી-તેલ માપવા માટે લાકડાનો પહેરો (પાશેરો) વાપરે છે. તેને પકડવા તથા ભેરવવા માટે હાથો રાખે છે. લોટ બાંધવા માટે લાકડાની કથરોટ વાપરે છે. તેવી જ રીતે મસાલા રાખવા અને હળદર ખાંડવા માટે લાકડાનું કથોકડું (કથરોટ) બનાવે છે. કેટલાંક ઘરોમાં ખીડી માટેનાં પાન-તમાકુ રાખવા માટે ચોખ્ખું સાધન રાખે છે. કેટલીક જગ્યાએ મોતી ભરેલી કપડાની કાથળીઓ વાપરે છે.

ધર બાંધવાની ઇંટો, છાવવાનાં નાળિયાં તેઓ જાતે બનાવી લે છે. તેટલું જ નહિ પણ વખત મળે ત્યારે ઘર પણ જાતે જ ચણી લે છે.

માટીનાં વાસણોમાં તવલાં તેઓ જાતે બનાવીને તેની ઉપર લાખનું પક ચડાવે છે. તવલાં ગોળ, ચોખ્ખું અને લંબગોળ પણ બનાવે છે. એ સિવાયનાં પાણીનાં અને રાંધવાનાં વાસણો કુંભારોને ત્યાંથી લાવે છે. પરંતુ તેની ઉપર ચિતરામણ તો હોય જ.

પહેરવેશ : આદિવાસીઓ મોટે ભાગે રંગીન કપડાં પહેરે છે. પુરુષો માથે ફટકો (ફેટો) બાંધે છે. તે સફેદ, લાલ, પીળા અને નારંગી (કેસરી) રંગના હોય છે. તેના છેડા રંગીન ગોટ મૂકીને ઝોટી લે છે. શરીરે અડધી બાંયનું લાંબું ખમીસ પહેરે છે. તેના કોલર, ખભા ઉપરના પટ્ટા અને ખિસ્સા ઉપરનાં ઢાંકણાં વગેરે જુદા જુદા કપડાના ગોટ મૂકીને બનાવે છે. પુરુષો કેડે કોટી (લંગોટી) પહેરે છે. તે સ્થાનિક વણકરો વણે છે. તેમાં રંગીન દોરાનો ઉપયોગ કરી, જુદી જુદી ભાતો ઉપજાવેલી હોય છે. લગભગ ચાર્લીસેક જેટલી ભાતની કોટી અને છે. લંગોટી પહેરવા માટે રંગીન રેસા (ફેલાં)ના કસડા ગૂંથે છે. તેના છેડે કૂમતાં મૂકે, મણકાની સેરો મૂકે.

સ્ત્રીઓ શરીરે લાલ લાંદેરિયા ભાતની ઝોટણી, પીળા ઝોટણી અથવા જુવારિયા ભાતની ઝોટણી ગોટે છે. ઝાતીએ કાંચનું (કાંચળું) કાપડું અથવા કબજ પહેરે છે. કાંચળું પોતે

આદિવાસીઓની કલા-કારીગરી

૧૨૫

જાતે જ સીધે છે. તેને જુદા જુદા રંગીન કપડાના ટુકડા સીવીને બનાવે છે. તેની સિલાઈ રંગીન દોરા વડે કરી ભાત ઉપસાવે છે. કંઠે નાંદરા ભાતનો કાળો ઘાઘરો અથવા રંગીન છીંટનો ઘાઘરો પહેરે છે. ઘાઘરાનો તેજા કાંઠિયાં ગણવાથી ડીઝાઈન મૂકીને ગૂંથે છે.

ગળામાં પહેરવાની જુદી જુદી ડીઝાઈનની હાઈડીઓ, પાટલા હાઈડીઓ, ગળસૂણ વગેરે પહેરે છે. તેમાં જુદા જુદા રંગનાં કાંઠિયાંની ડીઝાઈન મૂકીને રંગબેરંગી વસ્ત્રો બનાવે છે.

ઘરેણાં એલ્યુમિનિયમ, નિકલ કે સ્ટીલનાં બનાવે છે. ગળાની હાંસડી ઉપર ચિતરામણ કરીને અડધા કે રૂપિયાના આઠ સિક્કા જડાવે છે. પગનાં કલ્લાં ઉપર પણ ચિતરામણ હોય છે. કેટલાક ભાગમાં ગળામાં ટાગલાં પહેરે છે. તેમાં તારની ડીઝાઈન મૂકેલી હોય છે.

હાથે ભોરિયા, ગોળયા જેવી એલ્યુમિનિયમની બંગડીઓ પહેરે છે. તેની ઉપર જુદી જુદી જાતની ડીઝાઈન દોરેલી હોય છે.

કંઠે માછલિયા ભાતનો કંઠેરો પહેરે છે. કોણીએ બાહટિયાં (વાંક) અગર આમળિયાં કડાં પહેરે છે. તેની ઉપર જુદી જુદી ડીઝાઈન હોય છે. વળી ગળામાં મોરના ચિત્રવાળા હાર પણ પહેરે છે.

આમ વસ્ત્ર અને અલંકારથી આદિવાસીઓનું સૌંદર્ય અને પ્રતિભા પ્રગટે છે અને કલા-દર્શન થાય છે. તે બધું બધું હોય તેમ ગોરા રૂપ ઉપર કાળા રંગનાં છૂંદણાંનું કામણ મઢે છે. આંખના ખૂણે, ગાલે, હડપચીએ, આંગળીઓના સાંધા ઉપર, પગની પિંડી ઉપર, હાથ ઉપર બધે છૂંદણાંના મરણ સુધી સંગ્રાથ કરતા શણગાર સજ્જે છે.

આંખો ગાલે ત્રણ ત્રણ ટપકાંનાં છૂંદણાં હુંદાવે છે. આંખના ખૂણે ત્રણ ટપકાં અને હડપચીએ ટપકાંનો ત્રિકોણ હુંદાવે છે. હાથે પોતાનું અથવા બહેનપણીનું કે ભાઈબંધનું નામ, મોર, ફૂલ, વીંછી જેવાં છૂંદણાં પડાવે છે, પગે આંખો અને મોર પડાવે છે. કપાળે એક ટપકું, બીજાં બેના અથવા બીજાં બેના અને ત્રિશૂળ પડાવે છે.

પુરુષો હાથે પોતાનું અથવા ભાઈબંધનું નામ, ફૂલ, વીંછી, હનુમાન જેવાં છૂંદણાં હુંદાવે છે.

આદિવાસીઓમાં નૃત્યવૈદિય ઘણું છે. લગ્ન, ઈદ, મેળા કે ઉત્સવ વખતે જાત જાતનાં નૃત્યો થાય છે. નૃત્ય વખતે રામદોલ, વાંસળી કે પીસવા અને તાલ માટે કરતાલ વગાડે છે. મેળામાં મસ્ત બનીને નાચે ત્યારે વસ્ત્ર અલંકાર અને છૂંદણાં તેમના રૂપમાં એકાકાર બનીને રૂપનો બદલો રચે છે.

પીંઠેરો આદિવાસી દેવ છે. તેમના લગ્નની સવારીમાં ઘણા દેવો આવ્યા. તેમને ખેસાડવામાં આવ્યા, એમ ગણીને કીર્તિ ઉપર તેમના સવારી સાથેના અને સવારી વગરના ઘોડા દોરવામાં આવે છે. તેમાં ગણેશ અને બાબા હોદળનો ઘોડો ગળી રંગનો, બાબા ઈદ, પીંઠેરો, પીંઠેરી, પીંઠેરાની માતા, રાણી કાળજી, રાણી મેખલના ઘોડા, દેવોના રાજ્ય ભોજનો સવારી-વાળો હાથી, વઢી વગારી, આંખો કાળુખી, ક્રેડાર, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાવ, ખેતર, બાર માથાનો

૧૨૧

શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી

ધણી, નકટી જૂતણનો ઘોડો અને ખીજી ગામદેવના ઘોડા ઉપરાંત બૂંડ, મોર, કોયલ જેવાં ધણાં ચિત્રો દોરે છે. દોરનારા લખારા કહેવાય છે. તે પરંપરાગત ચિત્રો દોરે છે. પીઠોરાચિત્ર રાહવા જાતિમાં જ પ્રચલિત છે.

નાનીનાત રાહવા અને કુંગરાભીલમાં દિવાળી ઉપર ભીંતચિત્રો દોરવામાં આવે છે. આ ભીંતચિત્રોમાં શૂલ, વેદ, વૃક્ષ, મોર, જિંદણ, હાંસડી જેવી ડીઝાઈનો હોય છે. આ ચિત્રો સફેદ ચોકથી પાડવામાં આવે છે.

આદિવાસી દેવ-દેવીઓનું સ્થાન માલુણ કહેવાય છે. ત્યાં મૂર્તિઓ હોતી નથી. હોળી, દિવાસા અને દિવાળી ઉપર પૂજા કરવામાં આવે છે. ત્યારે માટીના ઘોડા અને ઢાપુ મૂકવામાં આવે છે. મંદિર હોતું નથી. એટલે તોરણ બાંધવા માટે ચિત્રામણવાળા ખૂંટડા રોપેલા હોય અથવા લાકડાના દરવાજા ચઢાવેલા હોય ત્યાં બાંધે છે.

ઘર ઉપર સુશોભન માટે મોર, વિમાન બેસાડે છે .

આમ આદિવાસીજીવન કલા ભર્યું છે.

અન્યાવલોકન

પદાન્તરે : લે. રાજેન્દ્ર નાણાવટી, પ્ર. રજિસ્ટ્રાર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા-૧૯૯૨, પૃ. ૬ + ૧૧૭, કિંમત રૂ. ૪૩=૦૦.

મ. સ. યુનિ.ના સંસ્કૃત-પાલિ-પ્રાકૃત વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. રાજેન્દ્ર પં. નાણાવટીએ સંસ્કૃત નાટકો વિશે જુદા જુદા પ્રસંગોએ અને વિવિધ નિમિત્તોએ લખેલા લેખોનો તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલો સંગ્રહ તે 'પદાન્તરે'. નાટ્યવિવેચન નાટક સાથેની તન્મયતા પછીના ડગલે જીભા રહીને નાટક પર કરેલો દૃષ્ટિક્ષેપ છે એવું માનનાર શ્રી નાણાવટીએ પોતે પ્રેક્ષકની તન્મયતા અને પ્રાશ્નિકના તટસ્થતાભર્યા દૃષ્ટિક્ષેપ વડે સંસ્કૃત સાહિત્યનાં વિવિધ નાટકોને અવલોક્યાં છે ને અનેક નવીન નિષ્કર્ષો તારવ્યા છે જે સંસ્કૃત નાટ્યવિવેચનની એક સુખદ ઘટના છે.

કુલ ૧૩ લેખો પૈકી પ્રથમ લેખ 'યા શુભ્રવજ્ઞાવૃત્તા'માં, કવિ શુદ્રક કૃત 'મૃચ્છકટિકમ્' ના ત્રીજા અંકમાં શર્વલક ચૌરકમ્ કરતી વેળા ચોરીનું પણ જાણે વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર હોય તે રીતે વિચારે-આચરે છે તેના સંદર્ભમાં તેઓ, તસ્કરવિદ્યાનું શાસ્ત્ર રચવા પાછળ આપણા પૂર્વજોની મૂળભૂમી દૃષ્ટિ દેખાય છે તેવું જણાવી, જ્ઞાન કદી ખરાબ હોતું નથી કે કલંકિત બનતું નથી, કલંકિત તો એ જ્ઞાનને પ્રયોજનારની વૃત્તિ-દૃષ્ટિ હોય છે-સરસ્વતીનાં વસ્ત્રો તો હંમેશાં સ્વચ્છ જ હોય છે એવો જે નિષ્કર્ષ તારવે છે એ તેમની ગુણગ્રાહી નાટ્યવિવેચનાની આગવી ભૂમિકા રચી આપે છે.

'ભાસ નાટકચક્ર-એક દૃષ્ટિપાત'-આ દ્વિતીય લેખમાં, ભાસનાં ૧૩ નાટકોની તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરી અંતે ભાસની નાટ્યકલાના ઉત્તમ અંશો તેમણે તારવ્યા છે, જેમાં નાટ્યાત્મક પ્રયોજન માટે ખ્યાત વસ્તુમાં પ્રગલ્ભ પરિવર્તનો, સફળતાનાં ઉપકરણ જેવાં પતાકા-સ્થાનકો, નાટ્યાત્મક વ્યક્તિ, નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોનું યથોચિત ઉલ્લંઘન, નાટ્યાત્મક પ્રયોજન ધરાવતા વર્ણનાત્મક અંશો, સંક્ષિપ્ત-ઝડપી-લક્ષ્યવેધી અને ભાવોની નિખિડતા વ્યક્ત કરનારા ને કાર્યસાધક એવા સંવાદો, નાટકકારની તટસ્થતા અને પરકાયાપ્રવેશની કળાના પરિણામસ્વરૂપ, જીવંત પાત્રાલેખનથી આપતાં ને મનોવૈજ્ઞાનિક અંશોથી સભર એવાં પાત્રોની વૈવિધ્યભર્યા સૃષ્ટિ, નાટ્યાત્મક ક્ષણ પકડવાની સૂઝ, મનુષ્યસારપમાં શ્રદ્ધા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ ઉત્તમ અંશો તેમણે વિવિધ કૃતિઓમાંથી યોગ્ય ઉદાહરણો આપી સિદ્ધ કરી બતાવ્યા છે.

'ભાસની વાસવદત્તા'-આ લેખમાં, ઉદયનનું પદ્માવતી સાથે લગ્ન થઈ શકે તે માટેની અનુકૂળતા કરી આપવાના હેતુથી વાસવદત્તા પૂરેપૂરી સભાનતાપૂર્વક યૌગન્ધરાયણની યોજનામાં જોડાઈ અને એ રીતે એણે જાણીજૂઝીને શહાદત વહોરી લીધી એવું જે અનેક વિવેચકો

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૨૯, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વર્ષતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨, પૃ. ૧૨૭-૧૪૨.

કહે છે તેના સંદર્ભમાં તેઓ જણાવે છે કે આર્યનારીનો એ આદર્શ કદાચ હોઈ શકે પરંતુ સંભાવતાની દૃષ્ટિએ એ પ્રતીતિકર જણાતો નથી ને વાસવદત્તાના પાત્રને નબળું પાડનારો સિદ્ધ થાય છે. તેમની દૃષ્ટિએ તો ભાસે, વાસવદત્તાનો પાત્ર માટેનો પ્રયત્ન પરંતુ આરંભમાં અધિકારાપેક્ષી અને અસહનશીલ પ્રેમ જ ક્રમે ક્રમે કેવું પરિવર્તન તેના પાત્રમાં સાધે છે તેનું સૂક્ષ્મ દર્શન કરાવ્યું છે. પદ્માવતીનું આભિજન્ય અને પતિ ઉદયનનો સાનુકોશ પ્રેમ એ જાતે વાસવદત્તાના ચિત્ત ઉપર વિજય મેળવે છે અને અંતે એ પોતાના પ્રણયવિશ્વમાં પદ્માવતીનેય સમાવી લે છે. વાસવદત્તાના ચિત્તનો આ વિકાસ સ્વાભાવિક તેટલો જ મનોહર રીતે આલેખાયો છે. એના વ્યક્તિત્વમાં દેખાતું આ સૂક્ષ્મ પરિવર્તન વાસવદત્તાના પાત્રને અશક્ય આદર્શમયતામાંથી ઉગારી લઈ એને વધુ વાસ્તવિક અને તેથી જીવંત, ધબકતું બનાવી મૂકે છે. વાસવદત્તાના પાત્રના સંદર્ભમાં આર્યનારીત્વ જેવાં નાટ્યેતર કારણોને લીધે નહીં પણ પાત્રના ક્રમિક ચૈતસિક વિકાસનું નિરૂપણ જેવાં નાટ્યલક્ષી કારણોને લીધે પાત્રાલેખનની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરી બતાવતું શ્રી નાણાવટીનું આ નિરીક્ષણ સાચે જન્મબોન અને વિવેચનની નવી કડી કંઠારી આપનારું છે.

‘ખ્યાતવૃત્તાનું નવું અર્થઘટન : ઊરુભંગમ’-પ્રસ્તુત લેખમાં મહાભારતના ઇર્ષ્યાગ્રસ્ત, નખશિખ દુષ્ટ એવા ખલનાયક દુર્યોધનને સંસ્કૃત નાટકના નાયક તરીકે રજૂ કરવામાં અને તેને પ્રેક્ષકોની સહાનુભૂતિ જીતી લે તેવી રીતે આલેખવામાં ભાસે મૂળ કથાનકની વિગતોમાં તિરસ્કાર-પુરસ્કાર-પરિવર્તન પ્રક્ષેપણની જે નાની મોટી પ્રક્રિયાઓ કરી છે તેનું નિરૂપણ, શ્રી નાણાવટીની અત્યંત સૂક્ષ્મ અને વેધક એવી વિવેચકદૃષ્ટિનું ઘોતક બની રહે છે. દુર્યોધનને અત્યંત પારિચિત એવા કુટિલ રાજકારણના સંદર્ભમાંથી છૂટો પાડીને અત્યંત સ્નેહાળુ સ્વભાવોના સંદર્ભમાં મૂકી આપે એવા, નવા પાત્રાલેખન માટેના ભીતિરૂપ જેવા પ્રસંગની નાટ્યલેખન માટે પસંદગી, જાણીતી ઘટનાના સ્થૂળ વર્ણનને-એના ભૌતિક પરિમાણને વિષ્કંભકમાં સીમિત કરી પરાક્ષ ગામે ને ઔદિક, તાકિક અને લાગણીજન્ય પરિમાણો મુખ્ય અંકમાં પ્રત્યક્ષાનરૂપે તેવી વસ્તુસંકલના, દુર્યોધનના પાત્રનાં વિવિધ-ઔદિક, ભાવિક, લાગણીજન્ય અને હાદિક-સ્તરોને ક્રમશઃ પ્રગટ કરી આપે તેવા ચાર પ્રકારનાં પાત્રો-સૈનિકો, બલરામ, સ્વજનો અને અધ્યત્યામા-ની યોજના, દુર્યોધનને રજૂ કરવા માટે પાંડવોના નહીં પણ દુર્યોધનના જ પક્ષના માણસોના દૃષ્ટિકોણનું નિરૂપણ, પાંડવો પ્રત્યેના દુર્યોધનના આજીવન વૈરપૂર્ણ વ્યવહારના મૂળમાં ઇર્ષ્યા નહીં પણ ક્ષત્રિયવટ હોવાનું આલેખન-આ જ્યાં નાટ્યલક્ષી ઉપકરણોથી જ ભાસ દુર્યોધનનું પાત્ર ઉદાત્ત, ગૌરવપૂર્ણ, ન્યાયી, છતાં કપટનો ભોગ બનતું અને તેથી પ્રેક્ષકની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ જીતી લેતું કેવી રીતે, આલેખી શક્યા છે એનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલું નિરૂપણ પદાન્તરે કરેલા દૃષ્ટિકોણનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

‘માલવિકાગ્નિમિત્રમમાં નાયિકાનો વિલગ્નિત પ્રવેશ’-લેખમાં નાયિકા માલવિકાના વિલગ્નિત પ્રવેશને તેમણે ક્ષમ્ય નહીં પણ સુયોજિત અને સૂક્ષ્મ ઔચિત્યપૂર્વકનો જણાવ્યો છે. તેમની દૃષ્ટિએ નાયિકાનો વિલગ્નિત પ્રવેશ એ વસ્તુસંવિધાનની શિથિલતા નહીં પરંતુ બીજાથી ફલાગમ પર્યાંતના સંપૂર્ણ કાર્યનો એક સમુચિત ભાગ છે. આ અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં તેઓ

અન્યાયલોકન

૧૨૬

જણાવે છે કે નાયક અગ્નિમિત્રના દર્શિબંધુથી નિરૂપાયેલી તમામ ઘટનાઓના સંદર્ભમાં જો તેને તપાસવામાં આવે તો માલવિકાનું ચિત્ર જોઈને એના પ્રત્યે અગ્નિમિત્રનું આકર્ષણ એ કથાનકનું ખીજ છે જ્યારે નાયિકાની પૂર્ણપણે પ્રાપ્તિ તે ફલાગમ છે. અવળુ, દર્શન, સ્પર્શન, પ્રેમાપચરણ અને પરિણયન એ તબક્કાઓમાં રાજા પોતાના પ્રિય પાત્રને ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને આ જ પાંચ તબક્કા પાંચ અંકોમાં નિરૂપાયેલા જોવા મળે છે. એટલે પ્રથમ અંકમાં નાયિકાને અંગે નાયકની કેવળ અવળુ અવસ્થાનું જ આલેખન ઈષ્ટ હોવાને લીધે અને દર્શનની અવસ્થાનું નિરૂપણ ખીજ અંકમાં ઉદ્દિષ્ટ હોવાને લીધે જ માલવિકાનો પ્રવેશ વિલંબથી થયો છે. અમ નાયિકાના વિલમ્બિત પ્રવેશની ઘટનાને નાટકની કાર્યાવસ્થાઓ સાથે સાંકળી તેને તાર્કિક કેરવવામાં આવી છે જે કૃતિલક્ષી વિવેચનાનું ઉત્તમ શિખર છે.

‘અતિકાન્તા ધરાવતિ’—લેખમાં ધરાવતીના પાત્રાલેખનમાં કાલિદાસે દાખવેલી કુશળતાનો તેમણે મહિમા કર્યો છે. નાયિકાનો પ્રતિપક્ષ સતત હારતો બતાવવો એ સંસ્કૃત નાટકમાં એક સ્વાભાવિક ઘટના છે પણ કાલિદાસની વિશેષતા એ છે કે તેમણે પરિસ્થિતિના અંકાડા એવી કુશળતાથી ગોઠવ્યા છે કે ધરાવતી બધે હારતી આવતી દેખાય છે છતાં એ ખરેખર હારે છે એમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી ના શકાય એમ કહી ધરાવતીનું મધ્યા રાણી તરીકેનું ગૌરવ જળવી રાખી ખાંડતા નાયિકા પ્રત્યેનો આદરયુક્ત સમભાવ પ્રગટ કર્યો છે તે કાલિદાસની મોટી લાક્ષણિકતા હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે. ‘અલિજ્ઞાન શાકુન્તલ’માં પ્રતિનાયિકા ક્યાંય આવતી નથી તેના સંદર્ભમાં તેઓ જણાવે છે કે સપત્નીનો રોષભાવ નાયિકાના જ નહીં, નાયિકા દ્વારા નાયકના પાત્રને પણ હાનિ કરે છે એ વાત ધરાવતીના પાત્રમાંથી સમજ્યા પછી કાલિદાસે શકુન્તલા સિવાયની કોઈ રાજવંશભાને રંગમંચ પર આવવા દીધી નથી. આ નિરીક્ષણ ખરે જ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

‘કાલિદાસનાં નારીપાત્રો : મનોવ્યાપાર અને સંવેદના’—લેખમાં તેમણે કાલીદાસનાં વિવિધ નારી પાત્રોના મનોવ્યાપાર અને સંવેદનાનું નિરૂપણ કરવાનું તાક્યું છે પરંતુ તેમાં તેઓ ધાર્યું નિશાન ચૂકી ગયા હોય એમ લાગે છે કારણ કે બહુધા શકુન્તલાના પાત્રને કેન્દ્રમાં રાખી તેમણે આધુનિક મનોવિજ્ઞાને સ્વીકારેલાં ચિત્તનાં ત્રણ તરવો Id Ego અને Super ego શકુન્તલાના પાત્રમાં કયા સ્વરૂપે જોવા મળે છે તેની જણાવટ કરી છે. કાલીદાસનાં અન્ય સ્ત્રીપાત્રોનાં મનોવ્યપાર અને સંવેદનાનું પૃથકકરણ કરવાનું તેમણે ટાળ્યું છે. તેમ છતાં “વ્યક્તિ માત્રની ‘સ્વ’ને પામવાની ઝંખનાથી પ્રેરાઈને કરાતી દેહાશ્રિત પ્રવૃત્તિનું સૌથી વ્યાપકરૂપ એટલે પ્રણય અને તે કાલિદાસની તમામ રચનાઓનો કેન્દ્રવર્તી વિષય છે.” “પુરુષની બહુગામિતા (દુષ્યન્તના પાત્રના સંદર્ભમાં) સૂક્ષ્મ અર્થમાં પુરુષની સ્વભાવિકની શોધ છે.” “શકુન્તલાને ઓળખવા વીંટી જોઈએ જ...એ વાસ્તવમાં તો ક્ષત્રિય સમાજની સ્ત્રી પ્રત્યેની વૃત્તિ-વર્તણૂકની સામે કાલીદાસે ધરેલો અરીસો છે” “સ્ત્રીની માટી જ મૂળે દિવ્ય અને પુરુષ પોતે પણ દિવ્ય ભૂમિકા પર પહોંચીને જ એને અને એના દ્વારા સ્વનો વિસ્તાર પામી શકે એવું કાલિદાસનું દર્શન આ નાટ્યકૃતિમાં પ્રગટે છે”—વગેરે વિધાનો તેમનાં આગવાં નિરીક્ષણ અને નવીન નિષ્કર્ષોની ઝાંખી કરાવે છે.

સ્વા ૧૭

૧૩૦

મહેશ ચંપકલાલ

‘હર્ષનાં નાટકો ઉપર કાલિદાસની અસર’—નામક લેખમાં હર્ષની નાટ્યરચનાઓ—નાગનન્દમ્, પ્રિયદર્શિકા અને રતનાવલી—કાલિદાસની નાટ્યકૃતિઓની રૂઢિએ અંશે અસર પામી છે તેની વિગતવાર જણાવટ કરવામાં આવી છે. કાલિદાસનાં નાટકોમાંની આખે આખા પ્રસંગો, શબ્દપ્રયોગો, પ્રાંતરૂપો લીધાં હોવા છતાં હર્ષની નાટ્યકૃતિઓ વર્ણુનાંથી સમૃદ્ધ અને કાવ્યશક્તિના તેમજ કલ્પનાશક્તિના મનોરમ અને આંજી નાંખી દે તેવા ચમકારા ધરાવતી હોવાથી તેઓ હર્ષને ચતુરમણીતા તરીકે ઓળખાવે છે.

‘કવિ ગંગાધરકૃત ગંગાદાસ—પ્રતાપવિલાસ—નાટક’—લેખમાં ગંગાદાસ પ્રતાપ—વિલાસ—નાટકના વસ્તુવિધાનની લગભગ પૂર્વક ચર્ચા કર્યા પછી મધ્યકાલીન યુગરાતમાં રચાયેલાં સંસ્કૃત નાટકોમાં તે સૌથી વધારે નોંધપાત્ર વિશેષતાઓ યાદાવે છે તેવું વિધાન કરી એ વિશેષતાઓમાં તેઓ નાટ્યલક્ષી કરતાં નાટ્યેતર એવી વિશેષતાઓ ગણાવે છે જેમ કે પુરાતત્ત્વવિદો માટે રસપ્રદ અને ઉપયોગી નીવડે તેવું ચાંપાનેરના કિલ્લાનું ઝીણવટભર્યું ને વિસ્તૃત વર્ણન, ઈસ્લામી તવારીખથી સામા પક્ષની દૃષ્ટિએ ઐતિહાસિક ઘટનાનું નિરૂપણ થવાને લીધે તેમજ ભારતભરની સમકાલીન રાજકીય ઘટનાઓ વિશે માહિતી પૂરી પાડવામાં આવી હોવાને લીધે તેનું આગવું દસ્તાવેજી મૂલ્ય વગેરે. જે કે એક નાટ્યલક્ષી વિશેષતાનો ઉલ્લેખ પણ તેમણે કર્યો છે. નાટ્યકાર મહત્ત્વનાં પાત્રોનો રંગમય પર પ્રથમ પ્રવેશ થાય તે વખતે તેમનાં પાત્રોચિત પહેરવેશ, રંગમૂષા, ચાલ, વ્યક્તિત્વ વગેરેનું સહજ કાવ્યાત્મક શૈલીએ વર્ણન આપે છે. તેના આધારે તેઓ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત નાટકોમાં પાત્રપરિચાયક રંગસૂચનો મૂકનાર કવિ ગંગાધર કદાચ પહેલો હોવાનું તથા એ રંગસૂચનો જેમ્સ જેરીનાં નાટકોનાં રંગસૂચનો સાથે સામ્ય ધરાવતાં હોવાનું જણાવે છે. નાટકના નવ અંકોના આધારે નવરાત્રિના ઉત્સવમાં રોજના એક અંક લેખે નવ દિવસોમાં મહાકાલીના મંદિરના આસ્થાનમંડપમાં ને ભજવાયું હોવું જોઈએ એવા નિષ્કર્ષ પર તેઓ આવે છે.

‘જાયાશાકુન્તલમ્’—લેખમાં આચાર્ય જે. ટી. પરીખ કૃત ‘જાયાશાકુન્તલમ્’એ આ સદીના ચોથા દાયકામાં સર્જાયેલી રમણીય લઘુ નાટ્યરચના હોવાનું જણાવી, નાટ્યકાર દ્વારા ‘ઉત્તરરામચરિત’માં પ્રયોજાયેલી જાયાસીતાની કલ્પનાનો વિનિયોગ કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ની કથામાં કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો તેની વિગતવાર જણાવટ તેમણે કરી છે. કથા કાલિદાસની રાખીને અને દૃષ્ટિબિંદુ ભવભૂતિનું અપનાવીને લેખકે દાખવેલી સર્જકતા તેમણે વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી સિદ્ધ કરી બતાવી છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટ્ય પરંપરાના બધા અંશે જળવાઈ રહ્યા છતાં એનો આકાર અર્વાચીન એકાંકી નાટિકાની વિભાવનાને પ્રતિકૂળ ન હોવાનો સમુચિત દાવો પણ કર્યો છે.

‘સંસ્કૃત નાટકમાં વિદૂષક’—આ અંતિમ લેખમાં સંસ્કૃત નાટકના સ્થાયી પાત્ર stock character ‘વિદૂષક’ સંબંધી શ્રી. જી. કે. ભટ તથા શ્રી જી. ટી. પરીખનાં વિધાનોનાં ચુલ્લેખની સમીક્ષા સવિશેષપણે કરી હોવા છતાં ‘વિદૂષક’ સંબંધી પૌતાનાં આગ્રવાં મંતવ્યો પણ વ્યક્ત કર્યાં છે, જેમ કે—વિદૂષક બાહ્ય જ હોય એ શાસ્ત્રાદેશનું એક પરિણામ કદાચ એ

આવ્યું છે કે બ્રાહ્મણને હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા માટે ભૂખાળવો, ભૂલકણો, મૂર્ખ-ટોઠ, ગજો આલેખી શકાય પણ શક-દુષ્ટ-ઉદ્ડ તે ન જ બતાવાય. દુષ્ટતા કે ઉદ્ડતા દ્વારા હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા માટે શકાર, વિટ કે કાપાલિક જેવાં પાત્રોનો જ આધાર લેવો પડે.

‘પદાન્તરે’ના તમામ લેખોમાં તન્મયતા અને તટસ્થતાનો સુંદર સમન્વય થયો છે એ તેની આગવી વિશેષતા છે. સમગ્ર વિવેચના કૃતિલક્ષી રહી છે. કૃતિમાંથી જ વિવિધ ઉદાહરણો, સંદર્ભો આપી તેમણે પોતાનાં મંતવ્યોની તાર્કિકપણે પુષ્ટિ કરી છે. સંસ્કૃત નાટકો સંબંધી રૂઢ અને બંધિયાર થઈ ગયેલી વિવેચનામાં ‘પદાન્તરે’ નવી ચેતનાનો, તાજગીનો સંચાર કરે છે અને નાટ્યવિવેચનાની એક નવી દિશા સીધે છે. અસ્તુ !

નાટ્યવિભાગ, મ. સ. યુનિવર્સિટી,
વડોદરા.

મહેશ ચંપકલાલ

*

*

*

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સ્વયંભાષ્ય (પ્રશ્નોત્તર) : લેખક અને પ્રકાશક : શ્રી રામદાસ રેવાદાસ પટેલ, જૂની હોસ્ટેલ, રેલ્વે સ્ટેશન સામે, દરાપરા રોડ, મુ. વાદરા, જિ. વડોદરા, આવૃત્તિ-૧, ૧૯૮૩, પૃ. ૧૬ + ૩૮૦ + ૧૧, કિંમત રૂ. ૫૦.

ભગવદ્ગીતા મહાભારતનાં અનેક રત્નોમાંનું સર્વશ્રેષ્ઠ રત્ન છે. કુરુક્ષેત્રની રણબૂમમાં યુદ્ધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયેલા સ્વજનોને જોઈને અર્જુનનું ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેને આત્મધર્મ સમજાવે છે અને જ્ઞાન, કર્મ તથા ભક્તિનો ખોધ આપે છે. આવા અનુપમ ગ્રંથના રચયિતા શ્રી વેદવ્યાસ છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનાં અત્યાર સુધીમાં અનેક ભાષાંતરો, ભાષ્યો જગતની વિવિધ ભાષાઓમાં થયેલાં છે; પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ગીતાના શ્લોકવાર ભાષ્યને બદલે પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા મુક્ત રીતે ગીતાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ગીતા દ્વારા જીવનના પ્રત્યેક પ્રશ્નોને આવરી લેવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં લેખકના દષ્ટિબિંદુમાં મૌલિકતા અને નાવિન્ય જણાય છે એ આ ગ્રંથનું આકર્ષક પાસું છે. પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરાના નિયામક ડૉ. આર. ટી. વ્યાસ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં લેખકના અભિપ્રાયની નોંધ લે છે—“ગીતા જે ઉચિત મનોયોગ-પૂર્વક વાંચવામાં આવે તે તેની સમજૂતીની આવશ્યકતા રહેતી નથી” લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓશ્રીના શિક્ષકરવભાવે તેમના સુદીર્ઘકાળના ગીતાના ચિંતન અને મતનના ફળસ્વરૂપે આ પુસ્તક આકાર પામ્યું છે. “અસંખ્ય ભાષ્યો, ટીકાઓ, આલોચનાત્મક નિબંધોની હાર-માળામાં, ગીતાસાહિત્યરત્નાકરમાં આ પુસ્તક એક અણમોલ રત્ન સાબિત થવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.” એમ ડૉ. વ્યાસનું મંતવ્ય છે. પ્રો. ડૉ. સાંડેસરાના મત મુજબ લેખકે ગીતાનું જિંદું અધ્યયન કર્યું છે અને વાચકના સર્વ સંશયો દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રો. ડૉ. કાંટાવાળા આમુખમાં નોંધે છે કે અહીં ગીતાવિષયક વિશાળ વાચન અને જિંદા ચિંતનનો નિયોગ સરળ ભાષામાં રજૂ થયો છે.

મૂળ ભગવદ્ગીતાના અઢાર અધ્યાય જે ક્રમમાં નિરૂપાયા છે તે જ ક્રમ લેખકે જાળવી રાખ્યો છે. અનુક્રમણિકામાં પ્રથમથી અંતિમ અધ્યાયનો અને ઉપસંહારનો ઉલ્લેખ છે. પણ અંથનું વિષયવસ્તુ પ્રશ્નોત્તરરૂપે લોકભોજ્ય શૈલીમાં નિરૂપાયું છે. અધ્યાયની શરૂઆત ‘શ્રી ભગવાન ઉવાચ’થી થાય છે તેમાં પાછળના અધ્યાયના અધૂરા રહેલા મુદ્દાની જાણવટ કરવામાં આવી છે. શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધ લડવા માટે આદેશ આપ્યો હોવા છતાં અર્જુનને ઈન્કાર કર્યો (અ. ૨/૯) શ્રી કૃષ્ણને આ બાબતે માફું લાગી શકે કારણ કે અર્જુનને કૃષ્ણની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ લગાડી કહેવાય. સામાન્ય માનવીને સ્પર્શતો આ પ્રશ્ન સચોટ છે. પ્રત્યુત્તરરૂપે લેખક નોંધે છે કે શ્રી કૃષ્ણ આ સમયે પ્રભાવશાળી નેતાને જાણે તેવું વર્તન કરે છે. વળીસેલી પરિસ્થિતિને વધુ બગડવા ન દેતાં બહુ શાંતિથી, અપાર ધૈર્યથી પ્રશ્નને હલ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણના મુખ પર ક્રોધની લકીર ફરકતી નથી કે ન તો અર્જુન પ્રત્યેનો તરસ્કારનો ભાવ. પોતે દેહ છે એમ માનવું અજ્ઞાન છે અને પોતે કર્મનો કર્તા છે એમ માનવું અહંકાર છે (અ. ૩/૨૭) તેથી માનવી ભોક્તા બનીને સુખદુઃખ ભોગવે છે (અ. ૧૩/૨૦, ૨૧). માટે શ્રીયાર્થીએ આત્મા અસંગ છે એમ માની પ્રભુચિંતન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. ગીતા કર્મ સાથે ભક્તિ પર વધુ ભાર મૂકે છે. (અ. ૮/૭)

ધર્મભ્રષ્ટ એટલે શું ? તેના જવાબમાં લેખક જણાવે છે કે ધર્મનો અર્થ હિન્દુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી વગેરે સાંપ્રદાયિક રૂઢ અર્થ ગીતા નથી કરતી. અર્જુનના ક્ષત્રિય ધર્મના આચરણને શ્રીકૃષ્ણ સમર્થન આપે છે. (અ. ૨/૫). પરધર્મનું આચરણ ધર્મભ્રષ્ટ-કર્તવ્યભ્રષ્ટ કરાવે છે સ્વધર્મનું આચરણ શ્રોષ્ટ્ર છે, જે મોક્ષ અપાવે છે. (અ. ૩/૩૫; ૧૮/૪૭)

ગીતાનો મુખ્ય સંદેશો શો છે ? એક જ, સ્વભાવજ કર્મ બંને ક્ષેત્રે ફળદાતા થઈ શકે છે. ભિક્ષાની બે બાજુ સમાન તે એકરૂપ છે. નિષ્કામ ભાવથી કરાતું કર્મ ત્રણ ફળ આપે છે. ૧ જીવનનિર્વાહ. ૨ શ્રેયપ્રાપ્તિ. ૩ સૃષ્ટિચક્ર.

અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે નિષ્કામ કર્મનું ફળ શું ? લેખકના મતવ્ય મુજબ ૧. ભૌતિક સુખ વિધેયાત્મક રીતે ભોગવે. ૨. મૃત્યુ પછી જીવનમુક્ત બને. નિષ્કામભાવે કર્મ કરીને સમૃદ્ધ રાજ્ય ભોગવવા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે (અ. ૧૧/૩૩). જે હૃદયસ્થ ઇશ્વરના સાક્ષીપણામાં કર્મ કરે છે તેનો વિજય, યશ અને ભૌતિક અબ્યુદય થાય છે (અ. ૧૮/૭૮).

સંકલ્પનું જન્મસ્થાન મન છે. સંકલ્પોમાંથી કામ—ઇચ્છા જન્મે (અ. ૬/૨૪)—તેમાંથી કર્મ ઉદ્ભવે, હર્ષ—શોક જન્મે. આમ સુખ—દુઃખ, જન્મ—મરણનું ચક્ર ચાલ્યા કરે. કર્મયોગ માટે ભગવાન કહે છે કે કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને મોક્ષ આપનારા છે. પણ કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ ચડિયાતો છે (અ. ૫/૨). અંતિમ અધ્યાયમાં સમસ્ત બોધનો સાર ભગવાને કહ્યો છે. સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગમાં ભક્તિયોગ (અ. ૨-૭, અ. ૧૮-૬૫, ૬૬) શ્રેષ્ઠ છે તેથી તેનો આશ્રય કરવા જણાવ્યું છે. અંતમાં અંથના ઉપસંહારમાં પણ પ્રશ્નોત્તરી સારરૂપે ટાંકીને જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવામાં લેખક સફળ થયા છે.

ભગવદ્ગીતામાં યોગનો ઉપદેશ આપનાર શ્રી કૃષ્ણ સ્વયં યોગીનાં લક્ષણો આચરતા. તેઓ જીવનમાં અને કવનમાં સમાન હતા.

અન્યવલોકન

૧૭૩

લેખકના મત મુજબ ગીતા સ્વયં લાખ્ય છે. પ્રસ્તાવનામાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ગીતા પ્રશ્નરૂપે રજૂ કરીને ઉત્તર આપવાનો લેખકનો પ્રયત્ન આદિથી અંત સુધી રહ્યો છે. સમસ્ત ગીતામાં ભગવાનના દિવ્ય જન્મ અને કર્મોની ગાથા છે.

‘ગીતા’ એ વ્યવહારશાસ્ત્ર છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક વિનોબાજીનાં ગીતાપ્રવચનો અને પ્રો. મગનલાલ પંડ્યાના ‘ગીતામૃત’નું સ્મરણ કરાવે છે. અહીં ‘class’ અને ‘Mass’ બંનેને ખ્યાલમાં રાખીને ગીતાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા લેખકના વિશાળ વાચન અને સૂક્ષ્મ અવલોકનનો પરિચય થાય છે. પુસ્તકની આંધણી, છપાઈ મધ્યમ કક્ષાનાં છે. આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે લેખકશ્રીને ધન્યવાદ ધટે છે.

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર

મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય

વડોદરા.

ઉપા. બ્રહ્મચારી

*

*

*

‘કવિતાની વાત’ સંપાદક—સુરેશ દલાલ, પ્ર. રાજેન્દ્રાર, શ્રીમતી ના. દા. ડાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ, ૧, નાથીબાઈ ડાકરસી રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૦, આવૃત્તિ ૧, ૧૯૮૧, પૃ. ૨૩૨.

અહીં સુરેશ દલાલ, કાવ્યજગતની ૮૭ જેટલી પસંદગીની રચનાઓ સમેતના આસ્વાદોને ‘કવિતાની વાત’ રૂપે સાધાર પ્રસ્તુત કરવા તાકે છે. નરસિંહ-મીરાં, કબીર જેવા આપણા મધ્યકાલીન ભક્તકવિઓ, સુન્દરમ-ઉમાશંકર અને રાજેન્દ્ર-નિરંજન જેવા યુગપ્રભાવક કવિઓ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ભારતીય વૈશ્વિક કવિપ્રતિભાની રચનાઓ સાથે રશિયન કવિ આન્ના આખ્માતોવા (‘સ્વપ્નમાં’), રુષેનિશ કવિ યિમિનેઝ (‘અંતિમ યાત્રા’), બ્રિટિશ કવિ કેથેલિન રેઈન (‘હું’) અને ગ્રીક કવિ યાનિસ રિતસોસ (‘એ જ રાત’) કે આફ્રિકન કવિ કાર્લ વેન્ડેલ હાઈન્સ (‘હવે તે...છે’) જેવા બિદેશી કવિઓની રચનાઓની પસંદગી સંપાદકના બૃહદ્ તુલનાત્મક દષ્ટિકોણની સહેજ અપેક્ષા ઊભી કરે છે. વિશ્વની ભાતીગળ કાવ્યસૃષ્ટિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અનોખા ભાવજગતને માણવાપ્રમાણવાની મનોભૂમિકા આ રીતે રચાય છે. પ્રણય, પ્રકૃતિ અને ભક્તિ એ કાવ્યના સનાતન વિષયો તો અહીં સાંપડે જ પરંતુ એ સાથે મનુષ્યજીવનની વિશ્વવ્યાપ્ત વિલક્ષણ ભાવસંપત્તિનો ને તેની અભિવ્યક્તિની અવનવી રીતિનો પણ સંગ્રહની રચનાઓની સુદૃઢ ત્રિજ્યામાં સમાસ થાય છે. આમ છતાં મેઘાણી, સ્નેહરશ્મિ, હરીશ મીનાશુ જેવા આપણા ધરદીવડાઓની કોક રચના ‘કવિતાની વાત’ સંચયમાં જેવા મળી હોત તો ખસૂસ ગમત. જો કે સંપાદકની નિષ્ઠા વિશે કોઈ સંદેહ ન જ હોય કારણ ‘તેઓ’ કાવ્યના આસ્વાદમાં તેઓ નોંધે છે: “આપણી પ્રજા દૂરનું દેએ છે અને પાસેનું દેખતી નથી : આપણે વાતવાતમાં લોકાં, બોદલેર, રિલ્કે, વાલેરીની વાતો કરીએ છીએ પણ આપણી ભારતની ભાષાના કવિઓનો પરિચય કેળવતા નથી. એમની કવિતા સાથે હળતાભળતા નથી. પશ્ચિમની કવિતા પ્રત્યે અતિઆદર ભલે હોય પણ ભારતની ભાષાની કવિતા પ્રત્યે અનાદર એ આપણે

૧૩૪

ભ્રમરેશ્વર પરમાર

સમતુલા ગુમાવી બેઠા છીએ એની નિશાની છે. ” ઉક્ત ક્રિયત, આ સંગ્રહમાં ભારતીય ભાષાઓની રચનાઓના વિશેષ સમાવેશની અપેક્ષા જગાવે તેવી છે.

સુરેશ દલાલ કવિ છે તેથી કાવ્યોની એક કવિમાનસ પરની છાપ એમનાં રસદર્શનોમાં ઝીલાઈ છે. કવિતાનું રસદર્શન અહીં કવિતાઈ શૈલીમાં પમાય છે. ઘણાંખરાં રસદર્શનો અછડતાં, સંક્ષિપ્ત રૂપનાં ને ભાવસંદર્ભને અલપઅલપ ઝીલતાં છે. અહીં રસદર્શનો કાવ્યનો જીવનસંદર્ભ ખોલી આપે છે ખરાં પરંતુ મૂળગત ભાવસંદર્ભથી જાણે દૂર રહી જતો ન હોય એમ લાગ્યા કરે છે. ઉશનસનું ‘પ્રશાન્ત ક્ષણ’ કે રમેશ પારેખના ‘ફાગણની ઝાળઝાળ’ જેવી રચનાઓના મુખ્ય ભાવનું વિવરણ થતું હોય તેમ લાગે તો ક્યારેક પદ્યમાં-કાવ્યમાં રજૂ થયેલો ભાવ શબ્દાન્તરે ગદ્યમાં રજૂ થતો હોય એવા પાતળા પોતનાં રસદર્શનો થઈ જાય છે. આસ્વાદની કક્ષા અહીં એક-સરખી નથી. ‘સૌ તેના પ્રિયતમને’ (કથેલિન રેઈન)નો જે આસ્વાદ છે તેવી જિંદી કક્ષાના આસ્વાદો ઓછા જડે; એ કાવ્યના કળારૂપને સુરેશભાઈએ અનેકધા ખોલી આપ્યું છે. ‘માથું બસ રાતવાસો જ હતું’ એ રા. વિ. પાઠકની કૃતિનું રસદર્શન સામાન્ય સમજણમાત્રથી આગળ વધતું નથી. ‘શિખરું જિંદાં’ના આસ્વાદમાં ઊમળકાનો અભાવ વર્તાય છે તો ક્યાંક કાવ્યકર્મના ઉઘાડની અપેક્ષા રહી જતી જણાય છે (ઉદા. ‘સૂર્યને શિક્ષા કરો’) જે કે હરીન્દ્ર દવેનું-‘ને તમે યાદ આવ્યાં’ કે અમૃત ધાયલના ‘ચોટ ગોઝારી’ (પૃ. ૬૯) જેવાં પ્રણયકાવ્યોનાં રસદર્શન એકંદરે અસરકારક ને મર્મગામી બન્યાં છે.

સુરેશ દલાલની રસદર્શનરીતિ અનોખી છે. એક કાવ્યની વાત કરતાં, સામ્ય ધરાવતાં અનેક કાવ્યના સંસ્કારો આલેખે છે, એ રીતે ભાવવિશ્વનો વિસ્તાર ને પૂર્તિ દાખવે છે. કિશોર શાહના કાવ્યનું રસદર્શન કરાવતાં અભિવ્યક્તિના સામ્યવાળું ‘એક પાંખીને કંઈક-’ કાવ્ય તેમને સ્ફુરે છે; જે કે આ સાથે અન્ય કાવ્ય જે ઉદ્દ્યુત કથું છે (પૃ. ૧૯) તેના કવિનો નામોદ્દેખ કયો હોત તો ? વિમિનેઝના ‘અંતિમ યાત્રા’ કાવ્યના કડુજીભાવના સંદર્ભે, રાવજીના ‘આભાસી મૃત્યુના ગીત’ની છેલ્લી ચાર પંક્તિઓને વિશેષ કરુણ બતાવી છે. ‘કવડિયાનો કાંટો’ સાથે ‘નજરુ’ લાગા’ને સરખાવવામાં ઓચિત્ય રહેલું છે પરંતુ કબીરના ‘મુખડા કયા દેખો...’ના ભાવજગતના સંદર્ભે પ્રિયકાન્તનું સમયના સોનાવિષયક કાવ્યનું વિવરણ મૂળ કૃતિના કેન્દ્રાબંધથી ઘણું દૂર જતું લાગે છે. ‘ચંદ્રકાન્તનો લાંગીને ભુલ્લો કરીએ’ એ આધુનિક કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠની રચના સાથે ગાંધીયુગના કવિ સુન્દરમનું ‘ઘણું ઉઠાવ’ કાવ્યને પણ ‘જેવા જેવું’ કહીને ક્યારેક તો સંપાદક અબ્યાસુઓની તુલનાત્મકરીતિ માટે પડકાર પણ જીભો કરી આપે છે ! જે કે સુન્દરમના ‘મોહનકી’ના રસદર્શનમાં ટાંકેલ એ જ ‘કાહેકો રતિયા બનાઈ’ જેવા સર્વથા સુંદર ગીતનો જ આસ્વાદ કેમ નહોં કરાવ્યો હોય તેનું વિસ્મય પણ કોઈ ને થાય. સામ્યસૂચક કાવ્યોના ઉધૃતિકરણ દ્વારા એક જ ભાવસંદર્ભ કવિ ને રચના-બેદે કેવી રીતે નવીનરૂપમાં ઉઘડે છે તે અવલોકવાના તુલનાત્મક દષ્ટિકોણને એ રીતે અહીં અવકાશ મળ્યો છે.

કાવ્યો અંગેના પ્રતિભાવો ક્યારેક શુદ્ધ આત્મલક્ષી રૂપમાં તો ઘણીવાર અલંકારોમાં રજૂ થાય છે. ‘હું તો અમથી જીભીંતી’ કાવ્યના પ્રતિભાવમાં તેઓ કહે છે; “.....આ ગીત બેઈને

મન-ચાવલોકન

૧૩૫

હું ધાવલ થઈ ગયો". આ જ ગીત વિશે, ભાવગૂલક નહીં પરંતુ પ્રશંસામૂલક અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું છે : " આ ગીત મોનાલિઝાના સ્મિત જેવું છે " (પૃ. ૧૫૩). રમણીય અસ્પષ્ટતાઓ ઊભી કરતી અભિપ્રાયોની આલંકારિક ખેગત સમાટી પરના વર્ણનથી વિશેષ કંઈ નીપજવતી નથી. " પતંગયા જેવું જ આ નાજુક ગીત છે અને કવિએ શબ્દનાં પાનપાનને અહીં રંગ્યાં છે " (પૃ. ૧૨૨) એમ કહેવાથી રૂપાયનની પ્રાકૃતિનો વિશેષ પમાતો નથી. ચટકાળી ભાષાનો વ્યામોહ ક્યારેક ચત્તારાકિયાં વિધાનોરૂપે કે ભાષારમતરૂપે વ્યક્ત થાય છે : " દર્દ એ સર્જકની અનામત અને સલામત મૂડી છે (પૃ. ૪), " પ્રેમમાં મનના કરારો હોય છે. અને બેકગર હૃદયની વાતો હોય છે. " (પૃ. ૧૪૮), " લોહીને સુખમાંથી સુખભાભર્યું કરી મૂકે " (પૃ. ૬). પ્રાસાનુ—પ્રાસ અને પ્રાસસામ્યથી અર્થભેદ ઊભો કરવાની લાક્ષણિકતા પણ જણાય છે : " સ્વ-સ્થતાનું અને સર્વ-સ્થતાનું આ કાવ્ય છે " (પૃ. ૧૪૬). આ પ્રકારનો ભાષાવ્યાયામ એકંદરે સાહજિક જણાતો નથી. " હૃદયનું વિશ્વ અને વિશ્વનું હૃદય એ એકાકાર છે " (પૃ. ૧૩૩) જેવી વ્યૂત્ક્રમવાળી રચનાઓ પણ અર્થબોધની દૃષ્ટિએ સુગમ બનતી નથી. " એની છુદ્ધિ પ્રજ્ઞાના પર્યાય જેવી છે " (પૃ. ૧૬૮) જેવાં વિધાનોમાં ' છુદ્ધિ ' અને ' પ્રજ્ઞા 'ના અર્થભેદની સંકુલતા પણ ઊભી થઈ શકે. " ધીરજ એટલે વૃદ્ધાવસ્થા અને રોકેલાં આંસુનું ગદ્ય " જેવાં સૂત્રો સંકુલતાના પર્યાયરૂપ બનતાં પણ લાગે. ' હૃદયના રાગનો રોગ ', ' લાગણીની લાવણી ' કે ' વહાલના વળગાડ ' જેવાં રૂપકોથી ભાષાને શણગારવાનું વલણ પણ જણાય છે. શૈલીવિલાસ, શૈલીવિન્યાસ અને શૈલીવેદના આયામોમાં ક્યાંક એકાદા વાક્યને લસરકે કાવ્યના હૃદને નિર્દેશવામાં ભાષાગૌભવ લેખે પણ લાગ્યો છે. કાવ્યના ભાવસંદર્ભથી અતિરિક્ત એવો ભાષાગૌભવ, અલબત્ત, નિરર્થક બની રહે છે. ચંદ્રવદનના ' પાંદડી શી..... 'ના આરંભ જુઓ : " ચંદ્રવદન મહેતા એટલે પવનની લહેરખી નહીં પણ વાવાઝોડું. દીવાની જ્યોત નહીં પણ મશાલ. ચંદ્રવદન મહેતા એટલે જાગના ઝીણા છાંટા નહીં પણ વાદળનો ગડગડાટ અને વીજળીનો ચમકારો... " (પૃ. ૨૦૫). કાવ્યના રસદર્શન પરત્વે આ વાણીવિલાસ અપ્રસ્તુત જણાય છે. જો કે આવી કોઈ ચુસ્ત શાસ્ત્રીયતામાં બંધાવા કરતાં, મનભાવન કાવ્યથી ભાવવિભોર બનીને લિજ્જતભર્યા શબ્દોમાં પ્રતિભાવ આપવાનું જ આસ્વાદ કે ઉચિત માન્યું છે. તેથી જ ' કોઈ કે કહ્યું છે.... ' (પૃ. ૪૦) જણાવીને તેનો સંદર્ભ આપવા તેઓ રોકાયા નથી. ગુજરાતી કવિતા—સાહિત્યનાં ' લ્યો ' વાળાં કાવ્યમાં નરસિંહમીરાંનાં ' માધવ લ્યો 'નો સુવિદિત સંદર્ભ ચૂકી બધ છે અને જગદીશ જોષીના સંપ્રધાનકાવ્યમાં છ મીડાંને સ્થાને પાંચ મીડાં ગણી લેવાનો વિગતદોષ પણ કરે છે. આમ છતાં કાવ્યને પામવાની તેમની મથામણ ને સંનિષ્ઠા અછતાં રહેતાં નથી. ' તેઓ ' કાવ્યમાં પીજરાના અર્થઘટનની ટેટટેટલી શક્યતાઓ તેમણે નાણી છે! કોઈ આળપપાળ વિનાના નિર્ભેળ આસ્વાદો અહીં નથી. તેમ વિવેચનની કે વિવેચનપરિભાષાની ચુસ્તતાનો આગ્રહ પણ જણાતો નથી. આ આસ્વાદો સમૃદ્ધ ચિત્તકોષના, લલિત નિબંધનો સંકેત આપતી શૈલીમાં પરિણમ્યા પ્રતિભાવો છે. સુરેશ દલાલે કંડારેલી આસ્વાદોટીનું રંગદર્શી વલણ અહીં પણ સુપેરે પ્રવર્તમાન છે.

ગુજરાતી વિભાગ, આર્ટ્સ ફકલ્ટી,
એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

એસેફ પરમાર

*

*

*

વિવિધ વિધાવિનોદ (લેખસંગ્રહ) : લે. જેઠાલાલ ત્રિવેદી, પ્ર. ગ્રંથગોષ્ઠિ વડોદરા વતી કલ્પના મોહન આરોટ, ૨૯, સુનીતા સોસાયટી, અકોટા રોડ, વડોદરા-૨, આ. ૧, ૧૯૯૦, પૃ. ૨૫૪, કિ. રૂ. ૬૦.

શ્રી. જેઠાલાલ ત્રિવેદીની વિવિધ વિધાઓમાં ગતિપ્રગતિ હતી. એમણે વિવિધ વિષયોનાં કરેલાં સંશોધનો—સંપાદનો, એમણે ચર્ચેલા વિષયોના પ્રતિભાવોના પ્રત્યુત્તરરૂપે લખેલા વિવિધ સામયિકોમાં પ્રકાશિત કરેલા લેખોના સંચયરૂપ આ પુસ્તક વડોદરાની ગ્રંથગોષ્ઠિ (વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોની ચર્ચા કરતું અભ્યાસજૂથ) વતી પ્રકાશિત થાય છે એમાં ઔચિત્ય છે. સંપાદક કલ્પના મોહન આરોટને અભિનંદન. કેમ કે આ પુસ્તકમાં કેટલાક એવા વિષયોની ચર્ચા-માહિતી છે કે જે વિષે જાણુવા માટે તાત્કાલિક હાથવગા સંદર્ભો ન પણ મળે. કુલ બેઝસ લેખોમાં પહેલા ચાર લેખ નરસિંહ મહેતા વિષેના સંશોધનાત્મક લેખ છે. ‘નરસિંહ મહેતા : ‘ઢાલની બીજી બાજુ’માં ‘નરસિંહ મહેતા વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ’ એ લેખકના ગ્રંથમાંનાં અમુક વિધાનો અંગે શ્રી. નરોત્તમ પલાણે કરેલાં વિધાનોનો રદિયો આપ્યો છે. સત્યાન્વેષણની દૃષ્ટિએ આવો ઊહાપોહ આવકાર્ય ગણ્યો છે. ‘ઢાલની ત્રીજી બાજુ’ એ નરોત્તમ પલાણે લખેલ નરસિંહ મહેતાના સમયને સ્પર્શતી કેટલીક હકીકતો લેખકના લેખની પ્રત્યુત્તરરૂપે પ્રગટ થઈ. ‘નરસિંહ મહેતા : કેટલીક સ્પષ્ટતા’માં શ્રી પલાણુની પુનરુક્તિઓનું સંક્ષેપમાં નિરાકરણ કર્યું છે જેમાં લેખકની તટસ્થ અભ્યાસદૃષ્ટિ સાથે નરસિંહના વ્યક્તિત્વને સમજવાની દૃષ્ટિ પણ જોઈ શકાય છે.

‘નરસિંહનો સમય : ક. મા. મુનશીની નજરે ‘શ્રી. મુનશીએ નરસિંહના વૃદ્ધમાન્ય સમય (સં. ૧૪૭૦થી ૧૫૩૫)નો અસ્વીકાર કરી નવમાન્ય સમય સૂચિત કર્યો. એમના મતને સમર્થન આપી લેખક જન્મસંવત ૧૫૪૦ આસપાસ અને મરણ (કવનકાલસમાપ્તિ) સં. ૧૫૯૫ આસપાસ આપી મુનશીના અભિપ્રાયને સમર્થન આપતા નવીન પુરાવા-આધારો રજૂ કર્યા છે. ‘રાજસ્થાનીમાં નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર’ એ લેખ વાંચતાં લેખકને ‘હાંડુ’ બોળતાં લાઘી પોળ ‘નો અનુભવ થયો હોય એમ લાગે. મીરાંબાઈના ‘નરસીજી રો માહેરો’નું સંપાદન કરવામાં રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, જોધપુર ખાતે નરસિંહનાં કેટલાંક રાજસ્થાની પદ ત્યાંથી અને બિકાનેરથી હિંદી-રાજસ્થાની પદ પ્રાપ્ત કર્યાં. આ બંનેના સંપાદનના કાર્યને અનુ-લક્ષીને નરસિંહ અને મીરાંબાઈને સ્પર્શતું કેટલુંક પ્રગટ-અપ્રગટ સાહિત્ય અવલોકતાં, નરસિંહના જીવન વિષે રાજસ્થાનના જુદા જુદા કવિઓએ લખેલી જુદી જુદી કૃતિઓ વાંચી નરસિંહ વિષે જે કેટલીક જુદા જ પ્રકારની ઘટનાઓ-હકીકતો જોવા મળી તે હસ્તપ્રતોની વિગતો સાથે રજૂ કરી છે. માહેરો ક્યાં અને ક્યારે લરાયો તે વિષે કાળજીપૂર્વક વિચારણા થવાની જરૂર છે, હારમાળાની હસ્તપ્રતોમાં આપેલી જુદી જુદી સાલ અને મિતિને કલ્પિત માની ઉશેટી દેવા કરતાં એ સાલો નરસિંહ મહેતાના સમય ઉપર કદાચ નવો પ્રકાશ પણ નાખી જાય એવો નિર્દેશ કર્યો છે. માહેરોની કવિતાનો વિવિધ કવિઓની કૃતિઓની સરખામણી સાથે આસ્વાદ કરાવ્યો છે.

મન્યાવલોકન

૧૩૭

‘કવિ ભાલજી અને વ્રજભાષા’માં શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ ભાલજીના સમય (સં. ૧૫૫૦-૧૫૭૫) અંગે કરેલાં વિધાનોની તપાસ આદરી છે. મુદ્દાસર દલીલો કરી રા. યુ. મોદીના ભાલજીના સમય (સં. ૧૪૬૧-૧૫૪૫) અંગેના મતનું સમર્થન કર્યું છે.

મીરાંના જીવન વિષે થયેલાં સંશોધનોને ‘મીરાં-જીવનના કેટલાક પ્રશ્નો’માં ચકાસવામાં આવ્યાં છે. મીરાંબાઈનાં ભારતભરમાંથી મળતાં પ્રામાણિક પદોનું એક સંપાદન ચીવટથી તૈયાર કરવાની અગત્યનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સંતવાણીમાં ડગલે ને પગલે આવતા કેટલાક યોગપરક પારિભાષિક શબ્દો અને યોગપરક ક્રિયાઓ વિષેની વિસ્તૃત ચર્ચા ‘સંતવાણીમાં હઠયોગ અને કુંડલિની’ એ લેખમાં મળે છે. “સાવધાની રાખીએ તો પણ ભૂલા પડાય એવો અટપટો આ વિષય છે” કહી અવતરણો આપી ગેરસમજ જણાઈ હોય ત્યાં સ્પષ્ટતા કરી છે.

‘ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યની વહીવટી ભાષાનીતિ’માં વડોદરા રાજ્યની વહીવટી ભાષાનીતિ વિષેના કેટલાક ખ્યાલો રજૂ કરવાનું લક્ષ્ય રાખી લેખક સયાજીરાવ ગાયકવાડે રાજ્યવહીવટ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ચલાવવા માટે કરેલા પ્રયાસોની વિગતે માહિતી આપી છે. એમને એ પ્રેરણા મળી હતી જત્રપતિ શિવાજીમાંથી. શિવાજીએ ફારસીને બદલે મરાઠીમાં રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એમની પ્રેરણાથી તૈયાર થયેલ ‘રાજ્યવ્યવહારકોશ’ અને સયાજીરાવની પ્રેરણાથી ‘શ્રી સયાજીશાસનશબ્દકલ્પતરુ’ની રચના અને પ્રસિદ્ધિની વાત કરી રાજ્યવહીવટની ભાષા બદલવાનું કાર્ય કેટલું કપરું છે તે ‘શિવાજી જત્રપતિનો રાજ્યવ્યવહાર કોશ’માં સમજાવી કોશની સોદાહરણ વિસ્તૃત માહિતી આપી છે.

‘મધ્યકાલીન રાજ્યશાસનપરિભાષા’માં પરિભાષા અંગે શિવાજી અને સયાજીરાવના પ્રયત્નો વિષેના આગળના લેખોના મુદ્દાઓનું પુનરાવર્તન છે. જમીન મહેસૂલખાતું, સેનાવિભાગ વગેરેની પરિભાષાની સમજૂતી સાથે મધ્યકાલીન સમાજની જીવનપ્રજ્વાલિકા અને મર્યાદાઓનું સંક્ષિપ્ત, સૂચક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે.

‘સારસ્વતમંડળની સંસ્કૃતિ’માં મહેસાણા જિલ્લામાં વહેતી સરસ્વતી નદી અને તે પ્રદેશના સંસ્કારસ્વામીઓની અતૂટ પરંપરાને કારણે ‘સારસ્વતમંડળ’ નામની યોગ્યતા દર્શાવી એની સંસ્કૃતિની પરંપરાને સમજવા માટે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની સંક્ષેપમાં સમજ આપી છે. પાટણની હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જેવી વિભૂતિઓનું સાંસ્કૃતિક પ્રદાન વર્ણવી પાટણના સુવર્ણયુગની જાહેજલાલીનો આલેખ આપ્યો છે. પાટણે ગુજરાતનાં સંસ્કાર, સાહિત્ય, કલાનો વારસો અમદાવાદને આપ્યો એમ જણાવી સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલય, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર અને શિવપ્રસ્થાપવના અવશેષોવાળાં અનેક ગામેના ઉલ્લેખ સાથે આખાં વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં મંદિરોનું સ્મરણ કર્યું છે. ભાલજી, ભીમથી માંડીને રઘુવીર ચૌધરી, જયશંકર સુંદરી જેવાઓએ એ સાહિત્યસેવાપરંપરા ચાલુ રાખી છે તેની સગૌરવ નોંધ લઈ આ મંડળની મીનલ, ચૌલાદેવી, તાના-રીરી જેવી ઓંઓની ગૌરવગાથાનું સ્મરણ કર્યું છે. વિવિધ કોમોનું વૈશિષ્ટ્ય દર્શાવી નવભારતના ઘડતરમાં તેમના પ્રદાનને બિરદાવ્યું છે.

સ્વા ૧૮

‘સુવર્ણસિદ્ધિના પિતા નાગાર્જુન’માં સિદ્ધસંપ્રદાય, નાથસંપ્રદાયની ઉત્પત્તિનાં કારણો આપી નાગાર્જુનના જીવનની વિગત આપી છે. નાલંદાના નિયામક સરહલદ્રના આદેશથી નાગાર્જુન પાન પર ખેસીને સમુદ્રપાર જઈ સુવર્ણ ઝનાવવાની વિદ્યા શીખવા ગયેલા. સરહલદ્રે શ્રીશેલ પર્વત પર રહેવાની સૂચના કરી હોવાથી નાગાર્જુન ત્યાં રહે છે અને ત્યાં સુવર્ણસિદ્ધિનું કેન્દ્ર બને છે. નાગાર્જુન નામે બીજા એક સિદ્ધની માહિતી પણ આપી છે. પ્રસંગોપાત્તથી લેખ રસપ્રદ બન્યો છે. બધા જ લેખો સંશોધનાત્મક માહિતીથી સભર તો છે જ.

પારસમણિ નિર્માણ કરવાની વિદ્યાનું મૂળ ભારતમાંથી બીજા દેશમાં પ્રસારાનું અનુમાન ‘આખેહયાતઃ અમૃતરસ’માં ક્યું છે. શ્રી છોટાલાલ માસ્તરરચિત ‘યોગિનીકુમારી’માં જે ‘હરગૌરીરસ’નું વિવરણ છે તે દિવ્યરસાયન આખેહયાત એટલે અમૃત અને પારસમણિ ખેડેનું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપે છે તેની માહિતી સાથે રસસિદ્ધોનું સૃષ્ટિકર્તા (વર્ડ વર્ડીલ) રસસાધકોના સંકેતોનું રહસ્ય વગેરે અદ્ભુત માહિતી આપી છે. ‘સરસવત્સ પારદ’માં પારાને સિદ્ધ કરવાથી અજર-અમર થવાય, આકાશગમન કરી શકાય એમ જણાવી એમાંના આકાશગમનના ઈ. ૧૮૯૫માં શિવકર તળપદેના ચોપાટીના મેદાનમાં થયેલા પ્રયોગની વિગત સાથે પારદમાંથી ‘પૂર્ણ ચંદ્રોદય’ નામનું જે મહત્ત્વનું ઔષધ નિર્માણ થયું તેની સંક્ષેપમાં માહિતી આપી છે. ‘ગુટિકાપ્રયોગ’માં સિદ્ધોના ત્રણ પ્રકાર નિરતિસિદ્ધ, સુરતિસિદ્ધ અને કનકસિદ્ધમાંના કનકસિદ્ધ વિશે લખ્યું છે. લેખકની વનસ્પતિ અંગેની જિજ્ઞાસા અને તે અંગેનું જ્ઞાન જોવા મળે છે. સાહિત્યિક સંશોધનમાં અને વનસ્પતિ અંગે પણ ચકાસણીને મહત્ત્વ આપતા લેખક પંડિત ભીમાચાર્યજી દ્વારા તાંબાના સોનામાં રૂપાંતરની વાત કહે છે ત્યારે આપણા દેશની આવી કેટલીય વિદ્યાઓ દુપ્પ્રાપ્ય થઈ ગઈ છે એનો ખ્યાલ આવે.

‘અમૃતરસનો શોધક’માં બ્રહ્મચારી મહારાજ અને પંજબી કૌમિયાગર વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા સિદ્ધિ મેળવવામાં વરસો વીતે છતાં સિદ્ધિ ન પણ મળે એ જાણી શકાય છે સાથે કૌમિયાગરની ધૂર્તતા પુરવાર થયાનું જણાવી પરાક્ષ રીતે સાવધાન રહેવા જણાવ્યું છે.

‘લાલચુંડી’ નામની જડીબુટ્ટીની વાત ‘કૌમિયાગરીની સનમ’માં છે.

ગારુડીવિદ્યા અને મંત્રતંત્ર સાચાં હશે? મંત્રથી સાપ ઉતરી શકે એ ખરું હશે? આ પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલા કેટલાક કિસ્સાઓનું વર્ણન ‘સર્પદંશ અને મંત્રપ્રયોગ’માં ક્યું છે. આ જાતના અને બીજા મંત્રો વિષે વિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર થવો જોઈએ એમ જણાવી મંત્રોની પાછળ રહેલી સંકલ્પશક્તિ અને તેને સિદ્ધ કરવા માટે વપરાયેલી અનામત સંકલ્પશક્તિનું મહત્ત્વ નિર્દેશી અક્ષરોની અને શબ્દોની શક્તિ ઉપર પદ્ધતિસરનું સંશોધન થવાની જરૂર પર ભાર મૂક્યો છે. પૂ. કેદારનાથજીના અનુભવોની વિગત આપી ગારુડવિદ્યા અને તેના ચમત્કારી ઈલાજો નવી દૃષ્ટિએ અભ્યાસ અને સંશોધન માગી રહ્યા છે કહી લેખકે નવી ક્ષિતિએ તરફ અંશુલનિર્દેશ કર્યો છે. ચમત્કારિક અનુભવોનું વૈજ્ઞાનિક અર્થઘટન આપનારાં શ્રી ભોગીભાઈ ગાંધીનાં પુસ્તકો ‘ચમત્કારોનું વિજ્ઞાન’ ‘ચમત્કારિક શક્તિની શોધમાં’ તથા શ્રી પ્રબોધ ચોકસીનું પુસ્તક ‘અજ્ઞાતના ઓવારો’નું સ્મરણ થાય.

ચાર્વાકના અનુયાયીઓમાં લગ્નસંસ્થાને હાસ્યાસ્પદ બનાવતી એક ધાર્મિક વિધિ ભૌરવી-ચક્રને નામે પ્રચલિત થઈ હતી. અનેક સ્ત્રી પુરુષો ગુપ્ત રીતે તે વિધિમાં ભાગીદાર બની સ્વૈરવિહાર માણતા હતાં. ‘ભૌરવીચક્ર’ એ લેખમાં વામમાર્ગના એક ફાંટા કાંચળિયા પંથ અને તેની એક વિચિત્ર ધાર્મિક વિધિનો પરિચય આપ્યો છે. આ પ્રકારના વિધિ નવે નામે સમાજનાં અમુક વર્તુળોમાં આજે પણ ફેલાયેલા છે તે સ્મરણમાં ઝળકી જાય. ભૌરવીચક્ર એ મૂળ કૌલ સંપ્રદાયની એક ધાર્મિક વિધિ મનાતી હતી. ધર્મને નામે થતી લીલાની પચ્ચાદ્ભૂમિકામાં એક પ્રકારનું સામાજિક કે આધ્યાત્મિક તર્કશાસ્ત્ર રહેલું હતું એમ જણાવી આ પરિસ્થિતિનાં પ્રેરકબળો તપાસ્યાં છે. ભક્તિમાં પુરુષનો નાહ પણ સ્ત્રીનો ખાસ અધિકાર છે. સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો વામમાર્ગનું-ભૌરવીચક્રનું આ પરાક્ષ પ્રદાન ન ગણાય? એમ પ્રશ્ન મૂક્યો છે.

લેખકને ઓચારનો અનુભવ થાય છે. એના કારણરૂપે ચૌદશની અંધારી રાતે મોડે સુધી વગડામાં ફરવાની ટેવને ગણાવી રૂઢિગત ખુલાસાની સાથે ગનની-અંતરમનની અપાર શક્તિ અને સાધનાના પ્રભાવ અંગે હજી ઘણું સંશોધન થવું પાડી છે એમ ‘સ્વપ્નસૃષ્ટિના અનુભવ’ એ લેખમાં નોંધે છે.

યોગશાસ્ત્રની એક સિદ્ધ તે પરકાયાપ્રવેશ. શું આ શક્ય છે? એવા પ્રશ્ન સાથે શંકરાચાર્યના પરકાયાપ્રવેશનો પ્રસંગ નિરૂપ્યો છે. લેખકની પ્રસંગનિરૂપણની કલા જોઈ શકાય. છેલ્લે લેખકે નોંધ્યું છે કે “આ રીતે મહાન યોગીઓ દ્વારા થયેલા પરકાયાપ્રવેશના પ્રસંગો જાણવા મળે છે. એમાં અતિશયોક્તિના અંશે તો હશે જ; છતાં યોગસાધના અને દેહ તથા આત્માના વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આવા પ્રસંગોના મૂળમાં રહેલો ખ્યાલ કાળજીસર તપાસ માગી લે છે.” (પૃ. ૧૫૫) દેહ અને આત્માના વિજ્ઞાનના જ્ઞાન દ્વારા આવા પ્રસંગો સમજી-સ્વીકારી શકાય એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. ‘કાયાકલ્પ’ લેખમાં સુવર્ણ બનાવવાનો પ્રયોગ કરનાર પંજાબી ક્રીમિયાગરની વાત પુનરુક્ત થાય છે. ચરક-સુશ્રુતે આ પ્રયોગનો જે વિધિ બતાવેલ છે તે સંક્ષેપમાં જણાવવા સાથે શ્રી મદનમોહન માલવીયજીએ આ પ્રયોગ કરેલો અને દેશપરદેશમાં તે ખૂબ જાણીતો બન્યો હતો એની વિગત આપી છે. પં. સાતવલેકરજીએ પણ આ પ્રયોગ કરી ૧૦૪ વર્ષ સુધી આયુષ્ય લાંબાવ્યું હતું એનું સ્મરણ થાય. ‘કાયાકલ્પનો અનુભવ’માં શ્રી. માલવીયજી તથા શ્રી હરદત્ત શાસ્ત્રીએ તપસી બાબા દ્વારા આ પ્રયોગ કરેલો એની વિગતે વાત કરી લેખકે ચેતવણી આપી છે કે દરેક માણસ આ પ્રયોગ કરવા લાયક નથી. દરેક વૈદ્ય પણ આ પ્રયોગ માટે લાયક નથી. ‘તૃષારોગનો અનુભવ’ આયુર્વેદ પદ્ધતિથી તૃષારોગ દૂર થવાની વાત કહી જાય છે.

‘ચંદ્રોદય સાથે સોનું જીડે છે?’ માં સોનું ચંદ્રોદય સાથે જીડતું નથી એ વિજ્ઞાનની રીતે સાબિત કર્યું છે. તૃષારોગમક ફળ કરમદાની તથા ખાખરવેલ, ફગિયોની માહિતી ‘વગડા વચ્ચે’માં આપી છે અને ટકોર કરી છે—“ધરની ને એતરની વનસ્પતિ જુલાતી જાય છે, સસ્તાં ઓસડિયાં વિસારે પડતાં જાય છે. અને લોકો આંખો મીંચી પરદેશી પેટન્ટ દવાઓ-ઈન્જેક્શનો, ટેબ્લેટો વગેરે પાછળ દોટ મૂકી રહ્યા છે.” (પૃ. ૧૭૬).

૧૪૦

દેવદત્ત જોશી

ગુજરાતના ગોરમાના પ્રતના જેવી રાજસ્થાનના ગણગોરના લોકઉત્સવની ભાવના છે. એ ઉત્સવની માહિતી કાવ્યનાં અવતરણો સાથે ‘રાજસ્થાનની રંગીલી ગણગોર’માં આપી છે જેમાં લેખકનો લોકજીવનનો અભ્યાસ જણાય છે. ધૂમર નૃસિંહો પરિચય રસપ્રદ છે.

‘સમુચિત પાદ-પાદાંતરોની ખોજ’માં મધ્યકાલીન પ્રમુખ કવિઓનાં સંપાદનોમાં રહી ગયેલા અશુદ્ધ પાદો વિષે ચર્ચા છે. નરસિંહની અમુક પંક્તિઓનાં પાદાંતરોની ચર્ચામાં લેખકનું પાદાંપાદક તરીકેનું પાસું જોવા મળે છે.

‘શબ્દકોશ’માં મધ્યકાલીન પદ્ય-સાહિત્યના ઘણા શબ્દો અટપટા કે અગમ્ય હોય છે એટલે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાનો અલગ શબ્દકોશ થવો જોઈએ એવા સૂચન સાથે કેટલાક શબ્દોની ચર્ચા કરી છે.

‘લોકસાહિત્ય અને લોકવિદ્યા (કેટલીક પાયાની ચર્ચા)’માં લોકસાહિત્ય, લોકજીવનવિદ્યા, ફોકલોર, ફોકલીટરેચર, લોકવાર્તા વગેરે અંગે પરિભાષાની દૃષ્ટિએ જે અત્યંત પ્રવર્તે છે તેની ચર્ચા સાથે લોકસાહિત્ય એ સાહિત્ય છે? એના જવાબરૂપે એ સાહિત્યનાં સ્વરૂપો, એનું સીમાઅંકન વગેરે ચર્ચા પછી દૃષ્ટિસંપન્ન નવા સંપ્રદો, સંપાદનો કરવા માટે હજી તો ઘણું ઘણું દટાયેલું ધન ઉપલબ્ધ કરવાનું બાકી છે એમ સૂચવ્યું છે. ‘કવિકર્મ-કૌશલ્ય’માં એ શી રીતે સિદ્ધ થાય તે દર્શાવતાં અભ્યાસ, અવલોકન, બહુશ્રુતપણું, જીર્મિ, કલ્પના વગેરેનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે.

‘ભારતીય ભડલીસાહિત્યના અધ્યયનની સામગ્રી’માં આ વિષયની સામગ્રી મેળવવા લેખકે કરેલો પરિશ્રમ માન ઉપજાવે તેવો છે. રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ, બંગાળ, આસામ, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશમાં આ સામગ્રી ક્યાં ઉપલબ્ધ છે તે દર્શાવવાની સાથે સંસ્કૃત અને અપભ્રંશમાં ઉપલબ્ધ સામગ્રીની માહિતી આપી છે.

‘મધ્યકાલીન કવિતામાં નારી-વેશભૂષા’ એ લેખ સંદર્ભસામગ્રી તરીકે ઉપયોગી છે, જેમાં સોળ શણગારનાં નામ ઉપરાંત શરીરનાં વિવિધ અંગોના અલંકારોની માહિતી કાવ્યનાં અવતરણો સાથે આપી છે. મધ્યકાલીન કવિતામાંની નારીમૂર્તિનું સંક્ષિપ્ત રેખાચિત્ર પણ આપ્યું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ લેખકની બહુમુખી પ્રતિભા પુરવાર કરે છે, સાથે સન્નિષ્ઠ દૃષ્ટિસંપન્ન સંશોધક તરીકેની છાપ મૂકી જાય છે.

ઑરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
એમ. એસ. યુનિવર્સિટી,
વડોદરા.

દેવદત્ત જોશી

*

*

*

સાભાર સ્વીકાર

૧૪૧

સાભાર-સ્વીકાર

- (૧) વેદનાનાં વાંસવન (ગઝલ સંગ્રહ) : લે. રમેશ પંડ્યા 'આરસ', પ્ર. રત્નેશ આર. પંડ્યા, આરસ પ્રકાશન, 'રંગરત્ના', સુલતાનપુરા, ગોલવાડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧, આ. ૧, ૧૯૯૩, પૃ. ૮૦, કિંમત : રૂ. ૩૦=૦૦.
- (૨) ભવાઈ : તત્ત્વચર્યા : સં. લવકુમાર મ. દેસાઈ અને મહેશ ચંપકલાલ, પ્ર. પ્રમુખ, 'અક્ષરા', ૬, આમ્રપાલી સોસાયટી, કારેલીબાગ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૧૮, આ. ૧, ૧૯૯૩, પૃ. VIII + ૮૮, કિંમત : રૂ. ૪૦=૦૦.
- (૩) ઓદીચ્યભાસ્કર : લે. મગનલાલ ભગવાનજી જ્ઞેશી, પ્ર. હરસિદ્ધ મ. જ્ઞેશી, અધ્યક્ષ, તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૨, આ. ૧, ૧૯૯૩, પૃ. ૧૬ + ૨૪૮, કિંમત : નિઃશુલ્ક.
- (૪) અનુભૂતિ : લે. અને પ્ર. નલિની પુરોહિત, એ-૮૧, રાધાકૃષ્ણ પાર્ક, અકોટા સ્ટેડિયમ પાસે, અકોટા, વડોદરા. આ. ૧, ૧૯૯૩, પૃ. xvi + ૧૩૮, કિંમત : રૂ. ૪૫=૦૦.
- (૫) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : સ્વયંભાષ્ય (પ્રશ્નોત્તર) : લે. અને પ્ર. રામદાસ પટેલ, જૂની હોસ્ટેલ, રેલ્વે સ્ટેશન સામે, દરાપરા રોડ, મુ. પાદરા-૩૯૧ ૪૪૦, જિ. વડોદરા, આ. ૧, ૧૯૯૩, પૃ. ૧૬ + ૩૮૦ + ૧૨, કિંમત : રૂ. ૫૦=૦૦

OUR NEW RELEASES

	Rs.
Discipline : The Canonical Buddhism of the Vinayapitaka—John C. Holt	50
Encyclopedia of Indian Philosophies—Karl H. Potter	
Vol. I : Bibliography 2nd rev. edn.	250
Vol. II : Introduction to the Philosophy of Nyaya Vaisesika	150
Vol. III : Advaita Vedanta. Part I	175
Fragments from Dinnaga—H. N. Randle	40
Fullness of the Void—Rohit Mehta	85 (Cloth) 60 (Paper)
Global History of Philosophy 3 Vols—John C Plott.	195
Hindu Philosophy—Theos Bernard	50 (Cloth) 30 (Paper)
History and the Doctrines of the Ajivikas—A. L. Basham	75
History of the Dvaita School of Vedanta—B. N. K. Sharma	200
History of Indian Literature Vol. I—M. Winternitz	100
History of Pre-Buddhistic Indian Philosophy—B. Barua	125
Indian Sculpture—Stella Kramrisch	60
J. Krishnamurti and the Nameless Experience—Rohit Mehta	55 (Cloth) 45 (Paper)
Language and Society—Michael C. Shapiro and Harold F. Schiffman	130
Life of Eknath—Justin E. Abbott.	50 (Cloth) 35 (Paper)
Madhyamaka Buddhism: A Comparative Study—Mark Macdowell	50
Nyaya Sutras of Gotama—Tr. by Nand Lal Sinha	80
Peacock Throne : The Drama of Mogul India—Waldemar Hansen	120
Philosophy of Nagarjuna—K. D. Prithipaul	65
Prapancasara Tantra—Ed. by Arthur Avalon	100 (Cloth) 75 (Paper)
Select Inscriptions. Vol. II—D. C. Sircar	200
Serindia 5 Vols—Sir Aurel Stein	3000
Sexual Metaphors and Animal Symbols in Indian Mythology—Wendy Doniger O'Flaherty	100
Siksha Samuccaya : A Compendium of Buddhist Doctrine—Cecil Bendall & W.H.D. Rouse	60
Suresvara on Yajnavalkya—Maitreyi Dialogue (Brhadaranyakopanishad 2 : 4 and 4 : 5)—Shoun Hino	125
Tantraraja Tantra—Ed. by Arthur Avalon & Lakshaman Shastri	120 (Cloth) 100 (Paper)
Vedic Mythology, 2 Vols—Alfred Hillebrandt; tr. by Sreeramula Rajeswara Sarma	220

For Detailed Catalogue, please write to :—

MOTILAL BANARSIDASS

Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-110007 (India)

Regd. No. 9219/63

ચિત્રનં. ૩ મહિષમાર્દિની

[ચિત્રની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં
મુ. ઉ. રાવલ અને મુનીન્દ્ર વી. જોશીનો લેખ]

મુદ્રક : શ્રી પ્રહલાદ નારાયણ શ્રીવારતવ, મેનેજર, ધી મ. સ. યુનિવર્સિટી બ્લૉક બરેડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ),
રાજમહેલ રોડ, વડોદરા; સંપાદક અને પ્રકાશક : મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી બ્લૉક બરેડા વતી
ડૉ. રામકૃષ્ણ તુ વ્યાસ, નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ સ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૪.